ՀՐԱՉ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ

Վ Է Պ

891.99
Զ-36

ՓԱՐԻԶ

1934

[illegible]9 NOV 2011

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ

891.99
Զ-36

ՀՐԱՉ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ

ՎԷՊ

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻՆ՝ ՀՕՐՍ,

— ԻՐ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ԱՌՋԵՒ ԾՆՐԱԴԻՐ —

ԱՅՍ ԷՋԵՐԸ

Հ. Զ.

ՓԱՐԻԶ

1934

12.04.2013

29020

3789-87

Երեկոյեան, ներս մտնելուս, ինչպէս ամէն օր, մեքենաբար քննեցի մօրս երեսը: Նոր մտահոգութիւն մը կար: Իր դէմքը՝ տանջանք եւ աչքերը տեւականապէս տրտմութիւն կ'արտայայտէին: Մօրս դէմքը՝ տարօրինա՛կ, անհուն դէմք՝ ուր — դիտած էի — նոր վիշտերու համար ալ միշտ տեղ կար դեռ:

Անձկութեամբ պահ մը նայելէ յետոյ ինծի.

— Նորէն է առեր, ըսաւ, ի՞նչ պիտի ընենք, Արսէ՛ն, տղա՛ս... ի՞նչ պիտի ընենք:

Մօրս շեշտերուն տագնապները գիտէի չափել կշիռի ճշգրտութեամբ: Ինչպէս բազմաթիւ անգամ լաւ արդիւնք ստացած էի՝ այս անգամին ալ խնդիրը ամբողջութեանը մէջ պարագրաւեցի, զուարթութեամբ վեր վերցուցի. թեթեւօրէն գետին զարկի:

— Առեր՝ առեր է. ատ ալ սիրտ կոտրելիք բա՞ն է...

Ես կը խօսիմ իրեն:

Մայրս մեծ վստահութիւն ունէր իմ ամէնակարողութեանս վրայ՝ առ հասարակ: Իսկ իր համարումի որ ես «խելացի» եմ՝ անսահման էր: Իր փառասիրութիւնները միշտ իմ վրայ կեդրոնացած են: Ընդհանրապէս կը յա-

Ջողէի հանդարտեցնել պինք: «Աներ» բառը, չորս հինգ օրէ ի վեր, չարաղէտ իմաստ մը առած էր իր բերնին մէջ: Իրաւ ալ, ան, իր ընթացիկ առումէն զգալապէս ուրիշ իրականութիւն մը կը ծածկէր: Փոքր եղբայրս արհեստանոցէն բլաթին կ'առնէր: Ոչ մեծ քանակութեամբ, մէկ կը-ռամ. օրական մէկ կռամ: Կռամ բառն ի՞նչ է՝ փոշի՛... Այնտեղ, իր գրպանին մէջ որուն բանալին գրպանն է, բրէվէ-ճէ-ի կարմիր, թիթեղեայ տուփի մը մէջ կը լեցնէ: Ամէն օր մէկ կռամ՝ այսինքն փոշի մը... Մինակ թէ կռամը հարիւր քան ֆրանքէն, նոյն իսկ հարիւր տասէն, նոյն իսկ հարիւրէն՝ տես թէ ամիսը ինչ կ'ընէ: Մայրս այս բոլոր տեղեկութիւնները ունեցած է առանց ճիգի, բուն իսկ աղբիւրէն, փոքր եղբօրմէս իսկ: Իր երկչոտ պաղատանքներուն.

—Խա՛հ, բոլորը կը գողնան, պատասխանած է :

Բանալիին ձայնը: Դրան բացուիլն ու գոցուիլը մէկ եղաւ: Մայրս հազիւ ժամանակ ունեցաւ խոհանոց խուժելու: Գետնին փայտերը գողացին եւ մեր համեստ սենեակին մէջ արեւ ծագեց: Եղբայրս՝ պարթեւահասակ, գեղեցկադէմ՝ ներս մտաւ:

— Կը ճաշե- ե՞նք...

Ինչպէս ամէն օր, օդին մէջ պայթեցաւ իր ձայնը՝ առոյգ եւ հիւթեղ, բացատանին մէջ յանկարծ ցատկող ու վրնջացող վայրի ձիու մը պէս: Մարզական օրաթերթը հանեց գրպանէն եւ ընտանօրէն ինծի երկարեց ուժգին չարժումներով որոնց մէջ կեանքին յորդող մասը կը խլրտար: Այս անցաւ քովի սենեակը: Մայրս յանկարծ յայտնուեցաւ չեմքին, տաքի մաններուն վրայ: Ականջը սրեց որպէս թէ պաշարման վիճակի մէջ, յաջորդ պայթումին կը սպասէր: Անշարժ, աչքերը ինծի յառած՝ ուրուականային արտայայտութիւն ունէր: Յանկարծ մեստաղային պղտիկ աղմուկ մը՝ դը՛գ - դը՛գ: Յետոյ ուրիշ մը՝ խեղդուած փըշըրթը՛դ: Յետոյ նորէն առաջինին պէս՝ դը՛գ - դը՛գ: Մօրս դէմքը ցաւով

կարկամեցաւ: Բռունցքը դրաւ սրտին եւ գլուխը օրօրեց անսահման յուսահատութեամբ: Տունը կրակի տրուած էր... Վայրկենապէս անհետացաւ: Ես թերթը քաշեցի աչքիս: Եղբայրս ներս մտաւ:

Այդ երեկոյ, մայրս, սովորականէն աւելի յաճախ խոհանոց գնաց ու աւելի երկար մնաց:

— Մա-ա՛յր, պոռաց եղբայրս: Երբ ես կամ ան հարցում մը կ'ուղղէինք մօրս՝ տարօրինակ կենդանութիւն մը կ'առնէր անոր դէմքը ու ամբողջ թրթռացում կը դառնար:

Մայրս ներս եկաւ:

— Տեսա՛յ այսօր: Քառլօն հիմա բոլորէն աւելի իրար անցած է:

Երկուքս ալ հասկցանք: Այդ շրջանին մեր տան գլխաւոր նիւթն էր: Տեսածը՝ գործի վաճառական, Մարտիրոս պէյ Դաւթեանն էր: Քառլօն՝ եղբօրս բաթ-րօնը: Ընդհանրապէս կը գրաղուէր իր աշկերտներուն ամուսնութեան գործովը: Ատենը հեղ մը, մէկուն կամ միւսին. «Հա՛յտէ նայիմ. ես պխտի կարգեմ քեզ» կը կրկնէր, անձնուիրումի մղելով զանոնք: Մեծ մասով կը յաջողեցնէր եւ յետոյ, տարիներ՛, բացաբաւարարութիւնը ունէր. «ես մարդ ըրի» ըսելու: Բացառապէս, եղբօրս կը համոզէր, ընդհակառակը, այդ մասին չմտածել: Դեռ ատենը չէր... Հիմա, յանկարծ փոխեր էր իր կարծիքը եւ մտեր եռանդուն գործունէութեան մէջ: Բաներ մը դառնալու է:

— Է ի՛նչ ըսաւ, հարցուց մայրս Մարտիրոս Պէյին ակնարկելով:

— Բան չըսաւ: Լուռ էր: ...Պեխերը շրթունքին հաւասար կտրուած: Աթըլիէին մէջ, Քառլօյին հետ ալ չխօսեցաւ: Ես նստած կ'աշխատէի: Կռնակէս նայեցաւ, կողքէս նայեցաւ. սուր աչքեր ունէր: Դիմացս անցաւ, եկաւ գլխուս վրայ կեցաւ, յետոյ Քառլօյին հետ քովի սենեակը անցաւ:

— Քառլօ՞ն ալ բան մը չըսաւ, հարցուց մայրս մեծ հե-

տաքրքրութեամբ: Անձկութիւնը մասամբ քօղարկուեր էր:

— Յետոյ երբ ներս եկաւ. «Աչքը խածիր, լակո՛տ» ըսաւ ուսիս զարնելով: «Հայտէ նայիմ, հայտէ-է՜… պիտի ըլլայ ան գործը»:

Մայրս իրեն ըսուածները կ'առնէր կը դնէր: Յանկարծ զայթակղելու առիթ մը գտաւ: Ի՞նչ, երկու անգամ նայելու պէտք կա՞ր տեսնալու համար թէ ինչ տեսակ տղայ է իրենը:

— Հէյպէթ՝ ալ աղէկ մը տեսաւ, դուրս տուաւ գրեթէ բարկութեամբ: Իմ տղոցս պէս հատ մ'ալ եթէ կայ՝ թող բերեն:

Եղբայրս իր ամուսնութեան խնդրոյն կարգադրութիւնը բացարձակապէս ձգած էր ինծի եւ մօրս: Բոլոր կարեւոր բաներուն վճիռը եղբայրս մեզի կը ձգէր: Ամէն անգամին մայրս մեծ յուզումի մէջ կ'իյնար: Գոնէ պահ մը մոռցաւ իր վիշտը որ եղերական ձեւով կ'անդրադառնար իր վրայ:

Եղբայրս ոչինչ նկատեց: Մանաւանդ որ ամուսնական այս խնդրէն դուրս, ինծի տուաւ նոր ստացած իր մէկ նամակը որուն պահարանը կրկնուած էր կապոյտ ու ծաղկապատ աստառով մը: Ինք՝ անցաւ լուացարանը: Ամէն ճաշէ առաջ, մանաւանդ ընթրիքէ՝ եղբայրս կը նուիրուէր ճշմարիտ իսլամական ապտէսթի մը: Մաքրութիւնը, առողջապահութիւնը, սքօռը մէկ մեծ զգացումի մը մէջ միացած՝ իր անձին ամէնէն արթուն մասն էին: Անոնց պատուէրներուն կիրառմանը կը գործածուէր մեծագոյն մասը իր ազատ ուժերուն: Անոնք այն աստիճանի մարզուած էին իրմէ որ կը պայմանաւորէին իր մտածումին խաղերը եւ նոյնիսկ դատումներուն երանգը: Ջուրով եւ օճառով ընդմիջուած ձայնով, քովի սենեակէն, ինծի բացատրութիւններ կը նետէր այդ ստացած նամակին շուրջ: Յիշեցի: Տեսած էի այդ Ֆրանսացի աղջիկը, անցողակիօրէն, իրեն հետ: Սեւահեր թխի՝ բայց խառնական, կամ գաղթածին սեւահերի թխի աւելի շատ, առանց որ սակայն մազերը գուղ ըլլան: Թուխ

մորթ, մեղմօրէն սօթտուած քթածայրով: Սեւ, տաք, շատ անուշ աչքեր: Ես կը սիրեմ պզտիկ աղջիկներուն այս առաջին նամակները: Անփոփոխօրէն նեղ, կապոյտ ժապաւէնով մը կապուած մազերէն հիւսկէն մը կը ղրկեն: Հաւատարմութիւնը ինքնիրեն կը յորդի: Խոստում, երդում եւ յաւիտենականութեան կարօտ…«…Տրդատ որ կը պաշտեմ…. ըրէ ինծի ինչ որ կ'ուզես…» (Եղբօրս անունը Տրդատ է): Կը յուսայ որ իր փոքրիկ «պօպօն» անցած է հիմա անշուշտ: … Չորեքշաբթի երեկոյ, նոյն տեղը, նոյն ժամուն… Ա՜խ, շո՛ւտ, շո՛ւտ, չորեքշաբթի երեկոյ…»:

Եղբօրս աչքերը մանկական չարաճճիութեամբ կը փայլին ու առողջ խնդուք մը կը ժայթքի կոկորդէն: Բացարձակապէս չի յիշեր թէ ինչ «պօպօյի» մասին է խնդիրը… Պօպօ՜, տարօրինակ բառ: Աս Ֆրանսացիները ամէն ինչ սիրունութեան վերածելու մասնագիտութիւնը ունին:

Հետզհետէ աւելի յիշեցի… կ'երգէ՜, կ'երգէ՜…

Այս աղջիկը այն շատ բացառիկներէն էր որուն հետ եղբայրս շարունակած էր տեսնուիլ: Տարօրինակ վախ մը ունէր եղբայրս երկարատեւ յարաբերութիւններէն: Մտերմութիւններէ: Տեսակ մը միսթիֆ վախ: Խենթ տղա՜յ… ի՜նչ աղջիկներ, ի՜նչ հրաշալի աղջիկներ կ'իյնան թեւերուն մէջ: Եղբայրս մէկ վարուելակերպ ունէր որ կը կիրարէր: Ամէն մէկ նոր յաղթանակ, անփոփոխօրէն, միեւնոյն աղեղին ճամբան պիտի կտրէր: Վերջաւորութեան՝ այն վէպին հերոսը ուխսթիթի մը կը ղրկէր անորոշ ժամանակով լքումին յանձնուած զոհին: Եղբայրս աւելի՝ իրաւաբանական երթ կուտար խնդրոյն: Բուն կէտէն ե՛ւ առաջ, ե՛ւ յետոյ: Ինչպէս ճառերը՝ աղնդերին, երկրորդ խօլ ժամադրութեան կնքումը՝ վետակին եւ բաճկոնակին միջեւ տեղի կ'ունենար, փողկապի ընթացքին: Եղբայրս կը մնար լուռ. գրեթէ մռայլ: Տրամադրութիւն՝ որուն մէջ կ'իյնար ամէն սերմնահոսութենէ վերջ: Բանակցութեան՝ կրնար անգամ մը գլու-

խը օրօրել: Այդքան: Եւ ամէն ինչ, ներքին չողարձակումով մը, պարզ էր: Ահեղօրէն: ...Հոս պէտք էր ձգել ամէն յոյս:

Երբեք չէի հասկցած թէ ուրկէ՞ էր առեր այդ սկզբունքները, որոնք — վստահ էի — շատ գիտակցական ալ չէին: Այդ պարագաներուն մէջ այդպէս պէտք էր վարուիլ· ահա այդքան: Ամուսնութեան երբեք հակառակ չէր: Այդ խնդրին կարգադրութիւնը ձգած էր մօրս եւ ինծի: Այդպէս պէտք էր վարուիլ· ահա այդքան:

Այս վերջի աղջկան մասին, բաւական առնէ ի վեր, կը յիշեմ հիմա, կը խօսէր ինծի: Շատ կ'երգէ: Այո՛, անընդհատ երգող աղջիկ մըն է: Զուարճալի կողմեր ունի: Ինչ ալ որ պատահի, փայլը ինչպէս ջուրին երեսը կը պոռթկայ, զուարթութիւնը կը պոռթկայ անոր սեւ աչքերուն մէջ: Հաճելի է այդ եւ ընդհանրապէս եղբօրս զուարճացնելու առաւելութիւնը ունի: Միայն թէ առանձին ըլլալուն պէս՝ կ'երգէ: Գոնէ օրուան երգերը ըլլան, անգլերէն, ան որ ինք եւ ընկերները կը մրթմրթան: Տարլինկ այ″ լով եու, տաքս օլ այ տու մայ տիբր··· Եղբայրս ունէր նաեւ մէկը դայթակղեցնելու, խորհրդաւոր կատակներու զոհ դարձնելու բնաւորութիւնը: Երբ սրճարանը ժամադրութիւն ունին՝ գիտմամբ յանցաւոր կը հանէ իր բարեկամուհին՝ Էլիզը եւ կը սկսի նեղանալ, բարձր ձայնով: Ան՝ կարմրած, պաղատագին դէմք կ'առնէ: Ամօթխած, անհանգիստ աչքերով, մէկ աջ, մէկ ձախ կը նայի, դրացիներուն, տակէն ու արագօրէն: Յետոյ, մարտիրոսացած կը շշնջայ.— Լա՛ւ, նեղացի՛ր, պոռա՛, պոռա՛... Գլուխն ու ակնարկները կ'ուղղէ հեռուն· իրեն համար չէ, իրեն հետ չէ կռիւը··· Եղբօրս խնդուքը կը պոռթկայ: Զգլխմանալիք բան է: Օր նոր, կատակ նոր: Փորձառութիւնը բանի չի ծառայեր: Ամէն անգամին կը բռնէ նորէն: Աւելի սոսկալին կայ: Փողոցին մէջ եղբօրս ծայր աստիճանի մտերիմ դգուանք մը տալը կը բռնէ: Ինչպէ՛ս կը փախի, ի՛նչ աչքեր կ'առնէ, ինչ կարմիր

ականջներ··· Եղբայրս չմօտենար: Ան յանկարծ, վախցած, կը վերադառնայ, կը բռնէ եղբօրս թեւը վերի մասէն եւ կը սեղմէ կուրծքին: Խնդուք, երջանկութիւն խառնուած՝ կարմրցուցեր են դէմքը եւ ուժեղ սրտի բաբախում են տուեր: Քալելով հանդերձ, երկվայրկեան մը կ'իջեցնէ կոպերը ու գլուխը կը սեղմէ եղբօրս հաստ կուրծքին: Աս բոլորը աղէկ· միայն թէ, առէն կայ որ երգելը ալ չափէ սահմանէ կ'անցնի: Եղբայրս կը ջղայնանայ:

Ընթրիքէն յետոյ եղբայրս ոտքի ելաւ, տափատը վեր քաշեց, գօտին որ ճաշի ընթացքին սովորութիւն ունէր թուլցնելու՝ պնդացուց եւ յայտնեց որ «վարչութեան» ժողովին պիտի երթայ: Եղբայրս վարչութեան անդամ էր մարզական ընկերութեան: Այլ ձեւերու տակ չմասնակցելով հայկական հաւաքականութիւններուն, այս ատենական դէպքը իրեն կը վայլէր ինչպէս կարծր օձիկը բադի վզին: Եւ երբ խնդրեցի որ դուրս չելլայ այս իրիկուն՝ ի՛նք սկսաւ ինքզինքը հեգնել: Ինչպէ՞ս, վարչական ժողովին չերթա՞յ... Առանց իրեն կարելի է՞...

— Կարելի է՛, Տրդա՛տ: Դուրս ելլանք... Ըսելիք ունիմ քեզի...

Թեթեւ սառեր մը անցաւ դէմքէն: Եւ որովհետեւ անհնարին էր որ ինծի ոեւէ բան մերժէր՝ հաւանեցաւ:

— Իջի՛ր դուն, ըսի, ես ալ եկայ:

Մեկնելէ առաջ մտայ խոհանոց եւ վստահութեան անայլայլ շեշտով.

— Զըլլայ որ հոգ ընես մա՛յր: Ես հի–մա պի–տի խօ–սիմ ի–րեն հետ, ըսի: Ատ ալ խնդիր է՛...

Մայրս ինքն ալ չէր կրնար հաւատալ... խորդ էր այդ ... Տեղի չէր կրնար ունենալ...

Եւ ես, գաւաթ մը ջուր խմելու պէս պիտի կարգադրէի հիմա: Գաւաթ մը ջուր խմելու պէս... Վստահութիւնը նորէն վերադարձաւ իրեն: Իրեն համար ես այնքան մեծ մարդ էի:

Բաւական ատեն քալեցինք: Անտարբեր բաներու մասին հատ ու կտոր խօսքեր որոնց միավանկերով կը պատասխանէի: Միտքս կ'աշխատէր կատարելիք պարտականութեանս վրայ: Եղբայրս ինքն ալ հետզհետէ շատցուց իր վերապահ լռութիւններուն թիւը: Անհաճելի, լուռ հոսանքներ ստեղծուեցան: Կատարելիք պարտականութիւնս երբեմն առաքելութեան ծանրութիւն կը ստանար որուն միտքս անմիջապէս կը հակազդէր: Աւելի քան ապերախտ բան է խրատ տալու դերը: Պէտք է մէկը շատ սիրել այդ քայլը առնելու համար: Չէի գիտեր թէ ուրկէ՞ սկսիմ: Ժամանակը կ'անցնէր եւ չէի սկսեր: Այսքան ալ դժուա՞ր բան է... Չէ՛, դժուար բան չէ բայց սկզբնաւորութիւնը անգտանելի. իսկ ներկայացող յառաջաբանները՝ անհամակրելի: Մէկ բան որոշ է որ անցած է ընդմիշտ այն ժամանակը ուր «աս լաւ է», «աս լաւ չէ՛»-ի հաստատումը, ընկերացած դէմքիս խիստ արտայայտութեան՝ հրաման ու օրէնք կը դառնար անոր համար, երբ տասը, տասներկու տարեկան էր: Թէեւ... ըսենք հիմա ալ կարելի էր դեռ այդ՝ որովհետեւ իր վրայ ունեցած իմ հեղինակութիւնս ոչ մէկ նուազում կրած էր իր բարձրացող տարիներէն: Բայց այդ չէր որ ես կ'ուզէի: Այդ չէր որ պէտք էր հիմա ուր տասներկուքի տեղ՝ քսաներկու տարեկան էր ան: Ուրի՛շ, ուրիշ բան կ'ուզէի, մե՛ծ, հիմնակա՛ն, անհո՛ւն... Սակայն պէտք էր որ անհունին մէկ ծայրէն բռնէի... Անկէ յետոյ ամէն ինչ դիւրին էր... գաւաթ մը ջուր...

Իջանք հանրակառքէն եւ սկսանք նորէն քալել: Այս տարի, գարունը, փոքրիկ ժպիտէ մը յետոյ կորսուեր էր եւ

Спец. Отдел
Гос. Публичная б-ка ССРА
37 84 - 87 3082

յունիսի այս միջին օրերուն վերադարձուցեր էր իր մեղմ օդը: Գաղջ հով մը կ'ելլէր, կը շոյէր դէմքերնիս մէկ երկու վայրկեան ու կը նստէր նորէն: Ուղիղ, կանոնաւոր, բարձր կաղնիները առած էին հսկայ ողկոյզի մութ կանաչ գոյնով գլուխներ: Օրերը երկարած էին: Արեւը որ չէինք տեսներ՝ երկար ատեն գունաւորեց երկինքը: Հանդարտութիւնը կը տարածուէր եւ կը թափանցէր: Երբեմն նոպայի սրտութիւն կը ստանար: Առանձնութեան հետ անձկութիւն կը խառնուէր: Ոչ անհաճելի՝ հեշտագին երազի անձկութիւն: Ես մասնաւորապէս երազելու հակամէտ տրամադրութեան մէջ էի: Սովորական կեանքը ապրելու խիղճը որ միշտ կենդանի է իմ մէջ՝ նոր բորբոքում կը ստանար: Ես չէի գիտեր թէ որքան շօշափելի էին երազներս եւ ինչ էին իսկութեանը մէջ անոնք՝ բայց զգայարանքներս բացած էին լայնօրէն իրենց աչքերը: Կ'երազէի փոքրիկ ճամբորդութիւն մը, կարդալու սանթիմանթալ վէպ մը.— որքա՛ն ատեն է որ բան չեմ կարդացեր—: Սանթիմանթալ վէպէն աւելի՝ յաճախանքը կ'ունենայի երանութեանը այն օրերուն ուր վէպերը ափ տի հեշտանք ու անորոշ յոյսեր կը բերէին: Կ'երազէի երաժշտութեան, կնոջ... հոգիս կը նորոգուէր: Եւ ճամբայով մը որ վերլուծման չէի ենթարկեր՝ կը հասնէի միշտ միեւնոյն քառուղիին առջեւ ու կ'ըսէի իւրովին. «Այնքան ալ դէշ մարդ չեմ»: Գոհունակութիւնս հետզհետէ կ'աճէր: Կը հաւատայի կեանքին, կը հաւատայի երջանկութեան: Կը հաւատայի իմ արեւիս: Իմ կեանքս չունի բախտաւորութեան մեծ թեւականներ, իսկ հակառակը՝ որքան կ'ուզէք... ինչո՞ւ սակայն համոզուած էի որ երբեմնի տրտունջի զեղումներս անկեղծ չէին: Ոչ թէ անկեղծ չէին, այլ ճիշդ չէին եւ լոկ գանգատելու քմայքի մը կը ծառայէին: Չէ՞ որ ես ոեւէ գնով չպիտի փոխէի իմ կեանքս ուրիշ ոեւէ մէկ կեանքի հետ: Դանդաղօրէն դէպի անհատական կատարելութիւն երթալը՝ բաւական էր որպէս կեանքիս նպատակ:

Մեծ թողութիւններու ծլածանը կ'օրօրուէր սրտիս մէջ: Շատ մը դէմքեր որ զուր տեղը վիրաւորուած արժանապատուութիւնս օր մը պատժել որոշած էր՝ ընդհանրական գորովանքի մը մէջ ուրիշ կերպ կ'երեւային: Այս հաստատումներս երբեմն այնպիսի խորութիւն կը ստանային որ հաւատքը, ամէնէն խորհրդաւոր հաւատքը ինքը կը զգայի: Ես երկար ատեն չէի գիտցած թէ ինչ տեսակ բան է հաւատքը: Հիմա կը զգայի, կը կրէի զայն: Եւ սակայն քանի տարի փնտռած էի, քանի՛ տարի հարցուցած էի թէ ինչպիսի զգացում է այդ: Քանի՛ տարի ուզած գոնէ հասկնալ թէ ինչպիսի բան ըլլալու է այդ եւ որքա՛ն անգամ յուսահատած որ ան պիտի մնար ինծի անծանօթ ինչպէս չորս տարածութիւններու զգացումը:

Ասոր հետ մէկտեղ, շատ լաւ գիտէի թէ ինչ համեստ արդիւնքի կը յանգէին բարձրօրօր ձգտումներս: Այո՛, համեստ՝ բայց իրական: Գիտէի որ քիչ մը աւելի մօտէն պիտի հսկէի մէկ քանի յօդուածը դարաւոր պատուիրանէն: Գիտէի որ քիչ մը նուազ սանձարձակ պիտի ըլլար Քալիպանը նկարագրիս մէջ: Գիտէի որ թոյլ չպիտի տայի որ ճգնաժամի հասած կեանքի պայքարս՝ խափանէր լաւագոյնը իմ բնութենէս: Գիտէի որ աւելի կորով պիտի գտնայի սնուցանելու զանոնք ու աւելի քաջութիւն՝ պահպանելու: Տարիներ այդպէս եղած էր արդէն ուստի պատրանքներ ալ չունէի: Գիտէի որ մարդ մը կարելի չէ փոխել: Շատ շատ կարելի է զսպել որոշ բաներ եւ զարգացնել ուրիշներ: Բայց ինծի համար կարեւորը այն էր որ այդ կարօտը երբեք չհեռանար սրտէս. կարօտը հաշուեյարդարի եւ լաւագոյն որոշումներու: Ինծի համար կարեւորը այն էր որ լայնցած գիտակցութիւնս աւելի կենդանի կը դառնար ու իր վերանորոգուած, ճերմակ մակերեսին վրայ, մեծ պատուէր մը, ինչպէս «չպիտի գողնաս»-ը՝ կը սփռուէր խորհուրդի անպեղելի մեծութեամբը: Ես այդ պահերուն կրնայի համաձայնիլ ամէ՛ն, ամէ՛ն ինչի՝

բայց ո՛չ մէկ գնով, ո՛չ մէկ պայմանով՝ արտատուրելու այն կապոյտ եւ ընդարձակ ներդաշնակութիւնը որ մէջս էր եւ որ չուրջս էր: Ներդաշնակութեան այդ կարօտը ես շատ հեռուներէն բերած էի ինծի հետ, պատանեկութեանս առաջին շրջանէն, որպէս մեծ խոչալ մը՝ բայց այս մասին աւելի վերջը:

Ես կը մտածէի, օրինակ, քանի մը ամիս առաջ, պետական գանձանակին կատարած իմ յայտարարութեանս: Չորս հազար Ֆրանք նուազ արձանագրած էի: Վերջերս յաճախ դրած վերցուցած էի այդ խնդիրը: Պէտք էր, թէ պէտք չէր... Այս րոպէին պարզ էր այդ խնդիրը ինծի... Ես գիտէի որ այս տարուան քօղարկումը պիտի ըլլար վերջին տարուանը: Գոհունակութիւնս կ՚աճէր օրհնութեան մը պէս...

Ես կ՚ուզէի այդ ամբողջ օրհնութեան, այդ ամբողջ յստակութեան, այդ ամբողջ ուժգնութեան, դեռ շատ ալ աւելիին հաղորդակից ընել իմ եղբայրս: Անպայմա՛ն: Ես կ՚ուզէի զայն բացարձակապէս ինծի նման ընել: Իմ համոզումս երկար էր բաւարարելու համար ե՛ւ այս կեանքին, ե՛ւ անդինինին: Եղբայրս պէտք է որ ինծի պէս ըլլար: Բացարձակապէս:

o

Ատոր համար, անհանդուրժելի վիշտ է երբ այդ գերզգայացած զգացումը վէրք մը կը ստանայ: Կատարելանալու պահանջը այնպիսի ուժգնութեամբ կուգար՝ իր հետ բերելով արդէն ուշ մնացած ըլլալու գիտակցութիւնը որ ամէն մէկ նոր, նոյնիսկ «ներելի» բիծ՝ կը դառնար ո՛չ իսկ այպանելի, ո՛չ իսկ դատապարտելի, ո՛չ իսկ քաւելի քրէական մը՝ այլ ահաւոր անհերքերութիւն մը... Եւ ինծի համար յստակ էր. ատոր կորնչումը միայն կրնար նպատակ դառնալ բանաւոր ստեղծագործութեան:

Բայց անհնարին կ՚ըլլար ծայրը գտնել: Ինչքա՜ն դժուար էր: Նորէն դիպուածին միջամտութիւնը տնօրինեց ամէն ինչ: Վերէն, գետափին երկայնքովը, տեսանք ցնցոտապատ մարդիկ որ փլած էին որպէս քնաբեր դեղի մը ազդեցութեան տակ: Ոչինչ կրնար աւելի անհաճելի ըլլալ եղբօրս քան այդ Փիզիքական կեղտն ու ինքնալքումը որուն ետեւ կար անկանոնութիւնը, կազմալուծուած կեանքի պատկերը, մէկ խօսքով մեծ ափ մը հակամարդական տպաւորութիւններ: Մնաց որ մանկական հէքեաթներէն ելած, երբեւիցէ երեւակայութեանս վրայ չէ դրօշմուած, վայելուչ հագուած, ունեւոր, սափրուած ու պարկեշտ դէմքով գողի մը պատկերը: Գողը միշտ անօթի աչքեր պիտի ունենար, չսափրուած երես եւ ցնցոտապատ:

— Գողերու աս կեղտոտ խումբը տե՛ս, ըսի, զզուանքի եւ ատելութեան անբնական կրքով եւ անմիջապէս զգացի որ կատարուած մուտքը ողբալական էր: Եղբայրս քիչ մը զարմացաւ: Իր պատասխանին մէջ կար այն անտարբերութիւնը որ ան բնազդօրէն կը հակադրէր տկարութեան ոեւէ մէկ ձեւին: Պէտք է ըսել որ այդ անտարբերութիւնը արհամարհանքի չէր հասած: Տեղը գալուն, դրդումով մը ան կրնար անցողակիօրէն գթառատ ժէսթ մըն ալ ընել՝ բայց միշտ անտարբերութեամբ եւ այնպէս մը որ իր ազատ ու բուռն աճմանը չի դպնայ:

— Այդ խեղճերուն գողը ի՞նչ պիտի ըլլայ, պատասխանեց չեչտով մը ուր բարի քամահրանք մը կար իմ անդիտութեանս ուղղուած: Կը զգայի արդէն, որ վերջերս, եղբօրս մօտ, կարծիք մը կը կազմաւորուէր իմ վրաս: Ես շատ գործնական չէի, աչքը բաց չէի: Խելացութեան մէկ երանգ մը նաեւ որ ինծի պակսելու էր: Այս բոլորը տեսակ մը դիրք կուտային իրեն եւ տեսակ մը գիտակցութիւն իր արժանիքներուն ու իրաւունքներուն:

— Գո-ող, շարունակեց, Ամերիկա՛: Հոն եղածին ես

գողութիւն կ՚ըսեմ։

Բաւական հետաքրքիր մանրամասնութիւններ տուաւ այնտեղի, այդ կարգի «կազմակերպութիւններուն» վրայ, հանդարտօրէն, ճշգրտօրէն, բնագիտական փորձի մը նկարագրութեան պէս։ Եւ ճիշտ ալ վերջերս «ամբողջ պանֆա մը հարուածը տացեր է»։

Այս դէպքերը արդէն տարօրինակ բացատրութիւններով կը նկարագրուէին։ «Պանֆան հարուածը կերեր է»։ Այսինչ լօրտին «դասը տուեր են»։ Այսինչ ընկերութիւնը «ենթարկուեր է գործողութեան»։ Տարօրինա՛կ։ Աւելի՝ քան Թօլսթօյի բրոբականտիսթը որ առանց խարդախ մը ըմպալու, կը գողնար հասարակ մահկանացուներուն պէս բայց կը դաւանէր որ էքսբրոբրիացիայի ենթարկած է զոհը, իր սկզբունքներուն համաձայն։

Մարդական ժողովներէն յետոյ կը խօսին այս դէպքերուն մասին։ Նկարագրութիւնները՝ ֆու-երուն վրայ եւ վերջի անգամին, Ցոլակիմը — ժամանակին ուսուցիչ եղած — մտիկ ըրեր, մտիկ ըրեր է ու յանկարծ պոռթկացեր.

— Տղա՛ք, հաւատացէ՛ք, մեր գործիչները ատ ամերիկացիներուն ալ խաղի կը բերեն... հէչի պէս...

Եղբայրս հանդարտութեամբ կը ժպտար։ Մանրամասնութիւններով պատմեց ինծի, Ֆրանսա, Ամերիկա պատահած մեծ սֆանտալները ուր կը փայլին ծերակուտականներու, նախարարներու, քաղաքապետներու անուններ։ Զարմացա՛յ։ Բոլորին ալ հանգամանօրէն հետեւեր էր։ Ցոլակիմէն ալ — ժամանակին ուսուցիչ եղած — նոյնքան եւ աւելի հանգամանօրէն իմացեր էր հայկական սֆանտալներու պատմութիւններ ուր ժողովուրդէն հաւաքուած եւ որոշ նպատակներու վիճակուած գումարներ — ինչպէս բանակին, Կարմիր Խաչին, համալսարանին վիճակուած գումարներ — մսխուած են հասարակական գործիչներու կողմէ։ Երկու անգամ երկու չորսի պէս պարզ՝ ցոյց կուտար ինծի, կեանքի

ամէնամեծ իրականութեան՝ գողութեան զանազան երեւանները։ Սուր հասկացողութեամբ եւ հանդարտօրէն կ՚ընդգծէր աշխարհէն իր ունեցած այդ մեծ պատկերին երանգները, կանկստէրներէն սկսած, գող լօրտ-մէրի-ներէն սկսած մինչեւ հայ դրագէտը։ Գեղարուեստական երկի հաճոյքով ցոյց կուտար նաեւ մեղսակիցներու ճարպիկութեան զանազան խաղերը որ.

— Աւելի առատ են քան աս էֆէլէն ելած ու մտած ալիքներուն թիւը, ըսաւ, մատով աշտարակը ցոյց տալով։

Ամէն մէկ պատմութենէն վերջ, ժպտալով, բարի կարեկցութեամբ.

— Հը-պը-ը-ը՛, պարո՛նս, կը կրկնէր երգելով ու ձեռքը օդին մէջ երկու երեք անգամ դարձնելով։ Ցոլակիմին — ժամանակին ուսուցիչ եղած — բառերն են ու ձեւերը։

— Ես նոր դարէն եմ՝ դուն հինէն։ Ատոր 1930 կ՚ըսեն, եղեսուն։ Հը-պը-ը-ը՛, պարո՛նս։

Իմ ինը հարիւրէն առաջ ծնիլս եւ իր՝ յետոյ ծնիլը յաճախ մեր կատակներուն նիւթ եղած է բայց այս անգամ չեմ կրնար ըսել թէ ինչ տեսակ քստմնելի բան զգացի։

Իսկ իրենց արհեստին մէջ տեղի ունեցածները-ը-ը՛... Երեւակայութենէ դուրս բան, երեւակայութենէ դուրս։ Արհեստը սովլիլը, բոլոր աշկերտներն ալ գիտեն, ամէնէն դիւրին, կարելի է ըսել երկրորդական մասն է յաջողութեան։ Բուն արհեստը՝ անվնասօրէն գողնալու զանազան միջցներուն գիտութիւնն է որուն բարձրա՛գոյնը, Քառլօն, իր վարպետը, միայն իրեն կը պահէ։ Խնդիրը պարզ է։ Երեսփոխան, նախարար, գործիչ, գրագէտ, կառավարութիւն, օրէնք, վարչապետ, Ֆրանսացի, անգլիացի, հայ, բոլորը, բոլորը կը գողնան։ Պայքարի միահեծան օրէնքը։ Չեմ հասկնա՞ր այդքան բան... Ով որ կոյր է ոտքի տակ կ՚երթայ։ Ով որ վարպետ է իր քովինին կուտայ իր ոսկորէն ճիշտ այնքան որքան քովինին ուժերը կրնան առնել իրմէն։ Աւելի

տուաւ՝ խարուած է։ Ամօթ իրեն։ Ձե՞մ հասկնար…

Զարհուրելի վրդովում մը գրաւեց զիս։ Գէշ եղաւ որովհետեւ կորսնցուցի պաղարիւնութիւնս, ուրիշ խօսքով, ինկայ՝ կմկմալու ու պարտութեան համար ամէնէն նպաստաւոր դրութեան մէջ։ Բայց այնպիսի ամեհի փափաքով մը սիրտս ուռեցաւ արձակելու գրական ելեքտրականութեան իմ ծանր հրետանիս՝ բացասական ելեքտրականութեան նոյնքան ծանր հրետանիին դէմ։ Ինծի խօսքեր ու հռետորութիւն պէտք չէր։ Զանգուածային փաստ, ժայռի պէս փաստ որ կատաղութեանս բազուկներովը գլորէի գլխուն վրայ։ Ջախջախում գործէի։ Պէտք էր եղբայրս ազատէի։ Համոզելու խնդիր չի կար։ Վառելու, ոչնչացնելու, ջնջելու։ Բանը բանէն անցեր էր… ինծի պէտք էր բառեր որ հրդեհի պէս լուսաւորէին։ Որ անառարկելի ըլլային կրակին պէս։ Ամբողջ գիտութեանս, վայրկենական, զօրակոչը ըրի։ Բայց դժբախտաբար շատ քիչ բանի կը վերածուէր ան եւ ատոր համար ալ ձեւերս դարձան արտառոց ու անբնական ձայնս՝ դաժան։ Բաւական ատեն բաներ մը ըսի։ Անգամ մըն ալ տեսայ որ ոտքով գլխով ինկեր եմ յանդիմանելու, խրատելու ամենահասարակ յորդորներուն մէջ, ան ալ՝ բարկութեամբ, բրտութեամբ, «չես ամչնար»-ներով, «ամօթ քեզ»երով։ Յետոյ մերկացուցի մեծ անուններ։ Յանկարծ կանգ առի։ Թաթըս դրի ուսին ու.

— Վիքթոր Հիւկօն գիտես դուն։ Աշխարհը ամբողջ գլուխ կը ծռէ անոր դէմ… Ժան Վալժանը կարդացեր ես… Տղայ, Ժան Վալժանը միտքդ բե՛ր … Ո՛ր մէկը ըսեմ։ Ա՛ռ քեզի հայերէն… Ահա Զօհրապը։ Անոր «փառք քեզ Աստուած»-ը…

Հազիւ այս վերջին բառերը արտասաներ էի՝ զգացի փաստարկութեանս ողորմելի տկարութիւնը։ Փաստարկութիւն չէր արդէն։ Թոթովանք եւ յիմարութիւն։

… Ժան Վալժանը կարդացեր ես… Աշխարհք Վիքթոր

Հիւկօյին առջեւ գլուխ կը ծռէ եղեր… Առ քեզի Զօհրապը… Ժան Վալժանը միտքդ բեր…

Եղբայրս լրջացեր էր ոչ թէ խօսքերէս այլ ձայնէս, շարժումներուս արտառոցութենէն։ Ցաւը հոն էր որ, այդ րոպէին, փրկութիւնը միմիայն գրքերէն ու հմտութենէ կը սպասէի։ Իսկ ես շատ քիչ ընթերցում ունեցած էի եւ ան ալ կատարած հապճեպ եղանակով որ ոչ մէկը, ոեւէ ատեն չէր կրնար ինծի յենարան ծառայել։ Ուրիշ ատեն ալ պէտք ունենալով, գիտած էի արդէն որ մեծ անջրպետ կայ, մէկ կողմէն ընթերցումի մը, միւս կողմէն ընթերցումին մտքերը գործածելի փաստեր դարձնելուն մէջ։ Բոլորովին տարբեր հանդրուաններ՝ ընթերցողի յառաջդիմութեան մէջ։ Ընթերցողներուն հարիւրին իննսունը ինը արդէն առաջին, այսինքն իմ վիճակիս մէջ էր։

Մինչ արհեստով ու կեանքի պայքարովը կլանուած՝ ես ընթերցումներէն միայն զբօսանք ու հաճոյք կրցած էի ստանալ։ Իմ ընել ուզածիս եւ ըրածիս մէջ տարբերութիւնը այնքան ահագին եղաւ, իմ անզօր տկարութիւնս այնքան ողորմելի՝ որ ատոր յուսահատական գիտակցութիւնը կորսնցնել տուաւ վերջին մասնիկը իմ վրաս իշխելու կարողութեանս։ Շատ լաւ յիշեցի օրինակ որ «Փառք քեզ Աստուած» ըլլալու չէր, այլ «Մեղայ Տէր» կամ այսպիսի բան մը։ Չկրցայ նոյնիսկ դէմ դնել հետզհետէ մեծ թափով յառաջացող բարկութեան ալիքներուն։ Մինչ ան կը խորհէր, հաւանաբար, տեսակ մը խելքի՞ բերելու ինծի թէ մեղմացնելու ջղագրգռութեանս տեսանելի մասը՝ որ կ'ընդգծէր ու կ'ընդգծէր թէ ամէն մարդ կը գողնայ, թէ գողութիւնը ամէն տեղ է։

— Ի՞նչ կ'ապացուցանէ վերջապէս, պոռթկացի բաւական երկար լռութենէ մը վերջ ու կոփի ձայնով։ Ի՞նչ կ'ապացուցանէ որ բոլորը կը գողնան։ Բոլորը՛, բոլորը՛ … Բան մըն ալ չի ապացուցաներ ատիկա։ Ատիկա մինակ յիմարներուն եւ ինկած մարդոց կրնայ պատրուակ ծառայել…

Բոլորը՛, բոլորը՛... (Ու յանկարծ նոր ուժով)․
— Ինչո՞ւ վերջապէս բոլորը քեզի օրինակ պիտի սա–
նէս: Կան ալ որ չեն գողնար. այդ կը բաւէ:
— Բոլո՛ն ալ կը գողնան, ըսաւ ան, յօնքերը իրար
սղմած եւ խուլ սակայն դիմադրութիւն վճռած ձայնով:
Շեշտին ինքնազսպումը ու ներքին ուժը տարապայմանօրէն
գրգռեցին զիս: Տարիներէ ի վեր առաջին խօսակցութիւնն
էր ուր ես ինքզինքս ամբողջովին սեղանին վրայ դրած էի եւ
կը հանդիպէի անոր՝ անսպասելիօրէն աճած, ուրիշ ճամբա–
ներու վրայ:
— Ո՛չ բոլորը: Կան որ չեն գողնար:
— Բոլորը՛:
— Ե՛ս եւ մա՛յրս չենք գողնար: (Ոտքերս կանգ առին
ու ձեռքերս սեղմուեցան):
— Դո՛ւն ալ, պատասխանեց ան, ինքնիրմէն ելած եւ
պատրաստ ամէն ինչի:
— Ե՞ս ալ...
Ձայնը իջեցուց եւ շտապեց — մեծին
փութկոտութեամբ — բացատրել ինքզինքը: Գլուխը վար
առաւ եւ ալ չուզեց նայիլ աչքերուս:
— Դեռ երկու ամիս առաջ— քալելը վերսկսաւ — փիս–
կէն չորս հազար ... Փը–րանք ... պահեցիր:
Այդ բոպէի՛ն... իմ դէմս այդպիսի բան հանէի՛ն...
Ա՛խ, գնդակի իսկական հարուածը պիտի նախընտրէի...
Այդքան թիւրիմացութիւն — կեանքէն յաւիտենս անբաժան
թիւրիմացութիւն — [illegible] կրնար սրբուիլ ... Եւ սակայն
ճիշդ էր ըսածը...
Հիմա քաշուած էր պատեանին մէջ: Ի՛նք սարսափած իր
նետած ռումբէն... Երկար ատեն առանց խօսելու քալեցինք:
Երբ ես անկիւն մը դառնայի՝ կը հետեւէր ինծի: Դէմքը խեղ–
ճացած կծկումի մէջ մնացած էր... Այդ պարագաներուն,
միշտ, ամբողջ պզտիկութիւնը աչքիս առջեւ կուգար: Յիշե–

ցի իր սարսափած դէմքը երբ փողոցէն անցնող կառքէ մը
ազատած, կուգար գիրկս նետուելու: Պզտիկ իրանը կը սըղ–
մէի կուրծքիս եւ կողերուն մատղաշ վանդակին մէջէն՝ սիր–
տը կը զարնէր թեւերուս մէջ... Յիշեցի իր լուրջ, կեդրո–
նացած դէմքը երբ խաւաքարտով իր կօշիկին տակը կը շի–
նէր ... Երբ լիսէէն ետ բերինք՝ «Ալ դպրոց չպիտի՞ երթամ»
հարցուց: Յունաստան անգամ մը, մէկ ուսուցիչը ծեծեր էր
զինք...
— Ըսել է այսպիսի բոպէի սպասեցիր, եղբօրդ գող ըլ–
լալը երեսին զարնելու համար, հա՞:
— Ես գիտեմ որ դուն գող չես՝ բայց գիտեմ որ ըսած
փաստս ճիշդ է, կմկմաց եղբայրս:
Այդ պատասխանը յանկարծ աւլեց սրտիս բոլոր գորո–
վանքը: Մութը տարածուեցաւ բոլոր հորիզոններուն վրայ:
Անծանօթ անձկութեան մը մեծղի մարմինը շարժեցաւ եւ իր
ծանրանիստ խարիսխը հաստատեց սրտիս՝ մինչ այդ համե–
մատաբար հանդարտ ծովախորշին մէջ ...
Ժամանակ մը վերջ եղբայրս ուզեց մեղմացնել, մոռ–
ցնել ամէն ինչ եւ ձեռքով կեցուց զիս․
— Տե՛ս, Արսէն, ըսաւ իր լաւ ձայնովը, նորաշէն տուն
մը ցոյց տալով: — Տասնըհինգ օր չի կայ սկսելնին՝ գրեթէ
վերջացուցեր են արդէն:
Այս ընդմիջումը, չեմ գիտեր ինչու, նկատեցի որպէս
անձնական նախատինք եւ բիրտ ձայնով․
— Ձգէ՛ ինծի. անգամ մըն ալ չխօսիս ինծի հետ, հաս–
կըցա՞ր, պոռացի: Ամէն ինչ վերջացած է մեր մէջ...
Ձգեցի զինքը փողոցին մէջտեղը եւ հեռացայ:
Յաջորդ առաւօտ դժուար չեղաւ իրարմէ խուսափիլ:
Կէսօրին ներս ինկայ հեւասպառ և տժգոյն: Գիշերը չէի կըր–
ցած քնանալ: Կէս թմրութեան մէջ ինկած՝ ժամերը անցած
էին վրայէս իրենց ամբողջ երկայնքովը . . .Ձէ՛, ներքնա–
պէս սիրտս հանգիստ էր, բոլորովին, բայց կ՚ուզէի ինդրին

պատկանող ամէն մէկ առարկայ իր անունովը ըսել, առնել, շօշափել եւ իր տեղը դնել: Ե՛ս ալ գիտէի որ ես գող չէի, եղբայրս ալ գիտէր: Ինչպէ՞ս թոյլ տուած էի որ անտարբերութեան մէջ, քանի մը տարի, այդ բանը կատարուէր: Բայց բոլորովին զուարթ անուշադրութեան կամ անտարբեր հաւանութեան մէջ ալ չէր որ կատարուած էին: Ես մտածած էի ասոր: Ամէն մարդ գիտէր, օրէնքը դնողն ալ, գործադրողն ալ որ հարկի սակը այնքան առ հարիւրով բարձր նշանակուած է՝ նկատի առնելով գումարին այն մասը որ չիյնար հարկապահանջին վերահասութեան տակ եւ որ հարկատուն միշտ միտում ունի ծածկելու: Որոշ էր, հետեւաբար, որ օրէնքը կը պահանջէր ինծմէ այնքան որքան ես մօտաւորապէս կը վճարէի: Այդ մասին, նոյնիսկ հարկատու եւ հարկահաւաք, բացէ ի բաց, կը խօսէին: Ասոր մէջ խիղճս ոչ միայն գողութեամբ չէր մեղադրեր զիս այլ քաղաքացիական պարտականութեան զանցառութիւն մ'իսկ չէր տեսնար...: Բայց ես որոշած էի արդէն այդքանն ալ չընել: Եղբօրս անսպասելի կարծրութեամբ ելոյթը լախտի հարուածով զգետնած էր զիս, որովհետեւ այդ փաստը, առանց իր ուզելուն, իրեն հետ խումբ մը ուրիշներ դէմս հանած էր յանկարծ: Յաճախ հարցուցած էի ինքզինքիս, օրինակ, թէ՝ եթէ ունեցած դրամապանակ մը գտնեմ, օր մը, ի՞նչ պիտի ընեմ: Ես գիտէի որ վէպերուն մէջ, առաքինի ժպիտով մը կը մերժեն ոեւէ վարձատրութիւն եւ առաքինօրէն կը հեռանան: Հիւրերու առջեւ պատմելու ժամանակ ալ, սալօնի մը մէջ, ընդհանուր գըծերուն մէջ այդպէս կ'ըլլայ: Ես չէի գիտեր թէ իսկապէս ի՞նչ պիտի ընէի: Հա՛, եթէ կորսնցնողը աչքիս առջեւ ըլլար կը վերադարձնէի: Շատ հաւանական է, ինծի կը թուի նոյնիսկ, երբ լուրջ կը մտածեմ, որ ուրիշ պարագայի մը մէջ ալ չպիտի կարենայի այլ ընթացք բռնել: Բայց չտալու այդ մըղումին գոյութիւնը, երամներով, զանազան, տէֆֆէրիսք նկատումներու խուժումը, այդ գործողութիւնը կը հանէին

ահա, աչքիս առջեւ, իր բացարձակ նկարագրէն...ինչո՞ւ չէ այն ժամանակ, նաեւ այն միւս նկատումները, եղբօրս մըտածելակերպերը... կը տեսնեմ, ինչպէ՛ս սահմանները ետ ետ կ'երթան, ինչպէ՛ս կը հեռանան, ինչպէ՛ս կը ջնջուին... Բայց ասոր համար իսկ իմ սիրտս կը ցաւի...:

Ասոր համար իսկ իմ խոյանքս դէպի բացարձակը աւելի մեծ է...: Եւ կարեւորն ալ այդ է՝ խիղճը պէտք է լայննայ. գիտակցութիւնը աճի: Արդեօ՞ք այդ է... ի հարկէ այդ է: Միջատ մը որ չի գողնար, չի սպաններ, չի շնանար՝ բարոյական հիացում կ'առթէ՞ ինծի երբեք: Չի առթեր: Բարոյականը կը ծնի՝ – ճիշդ է այս ըսուածը – երբ գիտակցական դիմադըրութիւնը կը սկսի...: Այդքա՞ն է, ըսել է, իմ եւ եղբօրս մէջ եղած տարբերութիւնը...: Տարբերութիւն գողութեան տեսակներու, սաստկութեան, երանգի եւ տանջանքով կամ առանց տանջանքի...: Allons ! allons ! allons ! Ցիմարութիւնները մէկդի՛...: Որովհետեւ չեմ կրնար ըսել թէ ինչ է տարբերութիւնը՝ ատ ըսել է որ չկայ... այնպէս չէ՞ . . . Չկայ.. Հոգիս կը պոռայ որ ահագին է ան...: Եւ ես —մճռուած է — պիտի գիտցնեմ այդ անոր... ինծի կը մնայ լրջօրէն մտածել:

Մայրս կրկին եւ կրկին ապահովցուցի: Վերջացած խընդիր էր այդ: Երանական ժպիտ մը առաւ ու.

— Ես գիտէի, ըսաւ, ան քու խօսքէդ կ'ելլէ՞:

Ան իմ խօսքէս կրնա՛յ ելլել...: Գաւաթ մը ջուր խմելու պէս...

Ընկողմանեցայ օթոցին մէջ: Բոպէ չանցած՝ եղբօրս մուտքին սովորական աղմուկներն ու ոտնաձայնը: Անտարբեր, նոյնիսկ քիչ մը գրգռիչ երթով, չեղակի անցաւ ճաշասենեակէն, մա՛յլ, եւ մտաւ քովի սենեակը: Ցատքեցի տեղէս: Զգուշութեամբ փակեցի դուռը եւ կռնակս դէմ տուի: Բարեբախտաբար մայրս չփորձեց արդէն ներս գալ: Եթէ փորձէր ի՞նչ պիտի ընէի: Շունչս կտրած սպասեցի: Ու յան-

կարծ՝ թրըխ – թրըխ, շըփըրխդ՛ եւ նորէն՝ թրըխ՛ – թրըխ՛ ։

Դուրս ելայ արագ եւ ըսի մօրս որ ախորժակ չունէի, որ արդէն շատ կանուխ ժամադրութիւն մը տուած էի յաճախորդի մը եւ որ կը նախընտրէի անմիջապէս մեկնիլ ։ Առանց անխուսափելի պաղատանքներուն ժամանակ ձգելու՝ մեկնեցայ ։

Երէկ գիշերէն ի վեր առաջին անգամն էր որ տեսակ մը ջլադուլ տեղի ունեցաւ ։ Նոյնիսկ սիրտս տեսակ մը հրճուանքով ողողուեցաւ ։ Ես կը կարծէի որ միակ արդիւնքը անտարբերութիւնը պիտի ըլլար որմէ այնքան կը վախնայի ։ Անտարբեր հնազանդում ․ ․ ․ ։ Գոնէ ինծի այդպէս թուեցաւ ։ Ես շատ աւելի պիտի վախնայի արագ եւ դիւրին հնազանդումէ մը ․ ․ ․ ։ Այդ՝ իրենց ամէնէն ահաւոր զէնքն էր ։ Այսպէս աւելի լաւ էր ։ Ո՞ր կրնար հասնիլ սակայն, ի՞նչ բանի յանգիլ՝ ես ալ չէի գիտեր ․ ․ ․ ։

Երկրորդ օրը գիրոցը չբացուեցաւ ։ Յաջորդ օրերը, եղբայրս վերադտած էր իր բնական կեանքին հանդարտ երթը ։ Ինծի հետ վերսկսաւ խօսիլ առաջուան պէս ։ Թէեւ բուն մեր առաջուայ կապը չի հաստատուեցաւ, — օրինակ, միասին դուրս չէինք ելլեր եւ կնոջ մասին չէինք խօսեր ։

Ես չի գիտցայ նոյնիսկ թէ ինչ եղաւ վերջը՝ յաւիտենական երդումներ ըրկող փոքրիկ աղջկան ։ Սակայն երբեմն երբեմն, հակառակ մօքիս իրարանցման՝ կուռ-ար ան եւ մէկ երկու ժամ կը գրաւէր մտածումներս ։

Երեւոյթները փրկուած էին, արտաքին աշխարհին եւ մօրս առջեւ ։ Մայրս կլանուած էր մօտակայ ամուսնութեան, իրեն բերած հազարումէկ մտմտուքներովը ։ Ամէն ինչ արտաքնապէս լաւ էր ։ Ընենք ճիգեր ալ կը գործէր, վերստին ․ ․ Բայց այստեղ լաւ է որ մէկ քանի ծանօթութիւն տամ մեր պատմութեան անցեալին վրայ ։

Ըսեմ անմիջապէս որ հայրս մեռած է ։ Աւելի շուտ, իրականութեան մէջ՝ չէ մեռած ։ Դադրած է մեր ընտանիքին մաս կազմելէ ․ ․ ․ ։ Այնքան վարժուած ենք օտարներուն այդպէս ըսել ։ Հոս ոչ ոք գիտէ գաղտնիքը ։ Բոլորին համար մեռած է ան ։ Ահա դէպքերը ։

Հայրս թունաւորած է մեր կեանքը ։ Առած մօրս երիտասարդութիւնը, մսխած անոր առողջութիւնը, ինքզինքը տուած խմելու եւ ծուլութեան ։ Մայրս պահած է մեր ընտանիքը, իր ամուսինը, ֆիզիքական աշխատանքով ։ Եթէ իրենց դրութիւնը այսպէս ալ մնար՝ նորէն մայրս ճամբայ մը կը գտնար ․ բայց ալքօլն ու ծուլութիւնը բաւական չէին գար հօրս ։ Ան պարբերապէս ծեծի կ'ենթարկէր իր կինը ։ Պատճառները գլխաւորաբար երեք էին ։ Ան կ'ուզէր որ մայրս անպայման երթայ բողոքականներու եկեղեցին եւ մեզի ալ հետը տանի ։ Մայրս բարեկամեցողութեան մեծ ճիգերէ յետոյ՝ չի կրցաւ այդ պահանջին համակերպիլ ։ Ընենք խնդրին ար–

տաքին երեւան էր այդ որովհետեւ համակերպումն ալ ոչինչ պիտի փոխէր դէպքերու խակական ընթացքին: Երկրորդը այն էր որ գիշերուայ ուշ մէկ ժամուն, հայրս տուն կ'իյնար գարշարոյր եւ երբեմն՝ սեւային անդիմադրելի ախորժակներով: Երրորդը այն էր որ հայրս կ'ուզէր ինծի արհեստի դնել՝ մինչ մայրս միտքը դրած էր զիս մեծ մարդ ընել եւ խոհարարութեամբ շարունակել տալ ուսման բոլոր աստիճանները: Մայրս որոշ շրջանակի մէջ արդէն անուն հանած էր որպէս խոհարարուհի: Հետզհետէ արդէն, լուացարարութիւնը բոլորովին լքեց «Աղիքներս վար կուգան» կ'ըսէր, երեկոյեան տուն գալուն: Մայրս մեծ համարում ունէր իմ գլխուս վրայ: Քոյր մը եւ եղբայր մը մեռած է ինձմէ եղերական պայմաններու մէջ որոնցմէ մայրս չէ մխիթարուած դեռ: Ամէնէն վերջինը, փոքր եւ միակ եղբայրս է: Տեղի ունեցած է նաեւ վիժումներ որոնց թիւը մայրս ինքն ալ մոռցած է, մէկ քանիին յիշատակը, առաջի օրուան պէս, խարանահար պահելով հանդերձ: Երկու զաւկին մահէն յետոյ մայրս իր տեսակէտը փոխեց զաւակ ունենալու մասին: Իրենց ննջասենեակը, ընդհանրապէս անկողնին չորս բոլորտիքը, յաճախ կը հանդիպէի, կաղինի պէս, կլոր ու կանաչ բաներու.. Մայրս ինչի՛ր չէ դրած փորը, յղի չիյնալու համար:

Ե՛ս միայն տեսած եմ տէլիրիօմ—թրէմէնս–ի ահաւոր տեսարաններ եւ դարձած՝ մօրս ընկեր ու եղբօրս՝ հայր: Մեծ պատերազմին, տեղահանութեան ընթացքին կորսնցուցինք հայրս: Զինադադարին՝ մայրս Յունաստան որբանոցի մը մէջ կ'աշխատէր: Փոքրիկ եղբօրս հետ միասին բոլոր միւս որբերն ալ «մայր» կ'ըսէին իրեն ու կը խնթենային իր վրայ: Ես՝ տասը տեսակ զբաղում փոխեցի որոնցմէ ամէն մէկը չոր հաց մը ապահովելէ անդին չանցաւ: Մայրս կ'ուզէր որ Եւրոպա գայի եւ վերջացնէի ուսումս որովհետեւ երբ տեղահանութեան տարին մեզ՝ ես Պոլսոյ Մէհէնտիզ մէքթէպիին երրորդ դասարանն էի: Մօրս մշտական համոզումը

եղած է որ ես մեծ մարդ մը կրնամ ըլլալ: Ի՜նչ պատմութիւններ . . . Ձեմ ուզեր, ոչ ալ պէտք ունիմ արձանագրելու հոս ատոնք: Հարկ եղաւ շատ մը ակնոցներ մէկդի նետել, շատ մը պատրանքներ փշրել, հրաժարիլ ուսումէ եւ . . . մա՛րդ, մա՛րդ, մարդու չփուլիլ: Ես ինքս համոզեցի մօրս որ չէի ուզեր ուսումս շարունակել, ո՛չ թէ որովհետեւ ինք չպիտի կրնար ինծի դրամ ղրկել — այսքան տարի ըրեր էր, ինչո՞ւ հիմա չպիտի յաջողէր — այլ ե՛ս ուժը կորսնցուցեր էի մտաւոր ճիգի: Այս պատճառաբանութիւնը որոշ չափով հանդարտեցուց զինք առանց մխիթարելու: Ըսենք մեծ մասով ճիշտ ալ էր . . . Միտքս կորսնցուցած էր իր կորովը . . . Եւսակայն Բիրէաի մեր մէկ աղնիւ տանտիրոջ՝ յոյն բրոֆէսէօրին կարծիքը ... Ես ինչպէս կը ծծէի — այնքան երկար երաշտէ մը յետոյ — իր խօսքերը, յունական հին քաղաքակրթութեան վերաբերմամբ եւ ի՜նչ արագութեամբ սկսայ սորվիլ տեղական լեզուն ... Ձէր կրնար ըլլալ որ ... ի՞նչ կար այդքան անհնարին ... Ես մասնաւորապէս չէի տառապեր փառասիրութեան ախտէն բայց աղնիւ ու մնայուն նպատակ մը չէ՞ր ատիկա ... Մեծ մարդ ըլլալի գոնէ իմ իններս վերջնականապէս կը փրկէի ... Ճիշդ է, ես կը ծիծաղէի հիմա մօրս յոյսերուն հիմքը կազմող փաստին վրայ, — գլուխ մը պատրաստած էի, գործիք մը ...: Բայց չէ՛, չէ՛, ինչ ալ որ ըլլար մօրս ուժերէն վեր էր դրամ ղրկել: Ինծի կը մնար ուրիշ ճամբայ գտնել: Ուրիշ ճամբա–ա՜յ ... Բայց արդէն ես հիմա ուսումին կարեւորութիւն չեմ տար ... Ո՛չ ալ վիշտ կը զգամ ... ինչո՞ւ պիտի զգամ ...

Յետոյ ես ձգեցի զիրենք Յունաստան եւ առանձինն անցայ Եւրոպա: Երկու տարի վերջ բերել տուի նաեւ մայրս ու եղբայրս: Կօշիկներ նորոգելու խանութ մը բացած էի որ շրջան մը, շնորհիւ յամառ աշխատանքիս, օրական մինչեւ տասնըչորս, տասնըվեց ժամ տեւող աշխատանքիս, բաւականին հասոյթ կը ձգէր: Եղբայրս դրինք Ֆրանսական լիսէ

մը գիշերօթիկ: Չորս տարի տոկացինք զրկանքի եւ ծանր աշխատանքի կեանքին: Սուղ է Ֆրանսայի մէջ ուսում առնելը: Մայրս ինկաւ հիւանդ. յետոյ հիւանդանոց. յետոյ գործողութիւն: Գործողութենէն շաբաթ մը վերջ՝ 39° տաքութիւնով, ես ալ ինկայ անկողին: Դրամնիս հատաւ: Հոն ուրկէ պարտք կրնայինք առնել՝ առինք: Վարկերնիս հատաւ: Իմ եւ մօրս առողջութեան եւ երիտասարդութեան դրամագլուխը սպառած էր: Ձեռքերնիս դրինք երրորդ դրամագլուխին վրայ: Ետ բերինք եղբայրս լիսէյէն: Բարերարի միջնորդութեան մը շնորհիւ՝ դրինք զինքը գոհարավաճառ Քառլոյին քով ուր կարճ ժամանակի մէջ սորվեցաւ եւ կատարելագործեց բլատինէ զարդեղէններու ձեռային աշխատանքը:

Մայրս կէս կիսատ վերականգնեցաւ. անկէ յետոյ՝ ես:

Կարելի է ըսել, վեց տարուան ընդմիջում մը տեղի ունեցաւ մեր յարաբերութիւններուն մէջ, իմ եւ եղբօրս: Նախ Յունաստանի երկու՝ յետոյ լիսէի չորս տարիները: Վերջին չորս տարուայ ընթացքին թէեւ կը տեսնայինք զինքը պարբերաբար բայց կարճ ժամանակով, կէս օրով, մէկ օրով կամ երեք օրով: Մեծ արձակուրդներուն, երբեմն մայրս ալ անոր հետ, երբեմն դպրոցական գաղութի մը հետ գիւղ կ'երթար: Երբ վերջնականապէս վերադարձաւ եւ միասին սկսանք ապրիլ — մեր բնազդական խանդաղատանքին մասին խօսք չէր ըլլար — իրարու օտարներ էինք: Միալարումի բաւականին մեծ գործողութիւն մը կար կատարելիք որ բազմաթիւ ամիսներու ընթացքին տեղի չի կրցաւ ունենալ ամբողջովին մինչեւ որ « առնելու » խնդիրը վրայ հասաւ: Լրիւ մտերմութիւնը չստեղծուեցաւ: Ես այնքա՜ն կը սիրէի ցմրուր սրտազեղումները: Ո եւ է նիւթի մասին կը պարպէի ես յետին կաթիլը իմ սրտի եւ մտքի շարժումներէս, ճիշդ նոյն կերպով ալ՝ ինքնաքննադատութեան եւ իրերաքննադատութեան մէջ: Եղբայրս տարօրինակ հակումով, իւրացուցած էր, այնքան

ֆրանսական, չափի զգացումը որ պզտիկուց, վարպետօրէն, կը կիրարէր արդէն կեանքի մէջ: Այո՛, իր կեանքը ռէզօն–ի տիրապետութեան տակ էր: Ռէզօն, մեծ մասամբ բնաւորութիւն դարձած: Չէր սիրեր ամբողջական հոգեզեղումները. ոչ լսել, ոչ ալ կատարել: Նա բոլորին հետ՝ գիտակցական յարաբերութիւն մը ունէր: Հատ մըն ալ ինծի հետ ունէր որուն մշակումը եթէ նուազ տրամաբանուած էր՝ ամենայն դէպս նոյնքան ռէզօնապլը: Բոպէ կար որ սակայն, ինծի կը թուէր որ այս բոլորը կը խոնարհուի վերին աստիճանի անգիտակցութեամբ: Ես գիտէի որ պէտք եղած բոպէին իր կեանքը իմ տրամադրութեանս տակ էր: Ո եւ է ատեն չէր հաճոյացած ան, գոնէ բոպէ մը, աւանդ ձգել իր հոգին ուրիշի մը քով: Նա կ'աճէր տեսանելի ուժերու մակերեսային փոխյարաբերութիւններու օրէնքին համաձայն որ ճարտարութեամբ կը տեսնէր եւ կը զանազանէր: Տարօրինակ էր այդ խնդիրը: Նա կրնար պէտք եղած տեղը ունեցած չունեցածը տալ կամ իր դատումին համաձայն նոյն իսկ զոհաբերուիլ՝ բայց պէտք չէր առաւօտուն կէս ժամ շուտ արթնցնել զինք կամ ետ կեցնել զինք մարզական հանդիպումէ մը կամ մէկ քանի ամիս, շարունակաբար, փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանել: Ազատ աճումի օրէնքը անառարկելի էր իրեն համար: Բան պէտք չէ դպնար ատոր: Ամէն ինչ նուազ կարեւորութիւն ունէր քան այդ: Եւ այն աստիճան որ՝ քան թէ կեանքը ինքն իսկ: Եւ սակայն իր սէրը կատարեալ էր ե՛ւ ինծի ե՛ւ մօրս հանդէպ: Իր ամուսնութեան խնդիրը բոլորովին ձգած էր մեզի: Բայց յաճախ հարցուցած եմ ինծի, կարելի՞ է այդ երկու հակոտնեայ սկզբունքները ամուսնացնել, հակոտնեայ եզրերով կենցաղավարումները միացնել: Կարելի՞ է ամբողջ էութեամբ մնալ բացարձակ ինքնաճման եւ յարաճուն ինքնազրաւումի հրամանին տակ եւ միեւնոյն ատեն լիովին սիրել իր մերձաւորը: Յաճախ հարցուցած եմ ես ինծի ասիկա:

Այսպէս, Ցունաստանէն ի վեր ուր մէկէ աւելի անգամներ ականջները ոլորած եմ, ոչինչ խանգարած էր մեր յարաբերութիւնները։ Կարելի է ըսել որ իմ առաջին, խիստ ելոյթս եղաւ անցեալ իրիկուայ տեսարանը։ Անկէ ի վեր, այդ խնդրին արդէն իսկ ծանր հանգամանքէն դուրս՝ խմորումները բազմացան եւ դրաւեցին ամբողջ կեանքս, գիշեր ու ցերեկ։ Անձկութիւն մը համակած էր զիս։ Կ'ուզէի յստակօրէն տեսնել այդ խնդրին բոլոր երեսները որոնցմէ ոմանք պարզապէս յուսահատական էին։ Ինչպէ՞ս կարելի է ... Ինչպէ՞ս կարելի է ... կը կրկնէի յաճախ յանդելու համար ինչ պէտք է ընելուն։ Ես կը քրքրէի, անդադրում, ինչպէ՞ս կարելի–ն։ Փրկութիւնը մէկ տեղ կը կայանայ։ Պէտք է որ այս խնդիրներուն մէջ, ան զգայ, ազդէ ու հակազդէ ինծի պէս։ Դրութեան գործնական ու անմիջական արդիւնքը, շատ կարճ ժամանակի մէջ, երկրորդական դարձած էր արդէն ինծի համար։ Ես գիտէի որ եթէ ուզէի, հին, մանկութեան շրջանի եղանակներովը, անկարելի չէր մաքրագործումի մը հասնիլ։ Բայց դժբախտութիւնը շատ աւելի մեծ էր ... Այդ արդիւնքը չէր հետաքրքրեր զիս։ Ահաւասիկ՝ պէտք էր որ այս խնդիրներուն մէջ նա զգար, ազդէր եւ հակազդէր ինծի պէս։ Ի՞նչ էր այդ ինծի պէսը, եւ ինչո՞ւ անպայման ինծի պէս՝ ես ալ չէի գի-

տեր։ Համոզուած էի որ այդպէս պէտք էր ըլլար․ հոդ էր փրկութիւնը։ Ես կրնայի պտուղը տալ իրեն բայց պտուղը տուող ծառը պէտք էր որ ունենար ան։

Ինչպէ՞ս է որ ան այսքան տարբեր է ինձմէ։ Տարբերութիւն որ մինչեւ հիմա եթէ արդէն նկատած էի՝ հիմա կը ստորագծուէր, կը ստանար անդնդային խորութիւն։ Ես այդ անդունդն էր որ կ'ուզէի վերցնել։ Եւ սակայն միեւնոյն հօր, միեւնոյն մօր զաւակներ ... Ճիշդ է որ սակայն կեանքերնիս տարբեր եղած էր, բոլորովին տարբեր։ Իմ խիղճս շատ պզտիկուց սկսած է բանիլ։ Եւ ա՛լ չբանէր ... Բանի՞ տարեկան էի․ մատ մը տղայ ... Մօրս այն անասելի զզուանքի դէմքը երբ առտուայ կողմ, անկողնիս վրայ ինկաւ ու սարսափած պոռաց․ «Մի՛ թողուր, Արսէն, մի՛ թողուր ...»։ Անմիջապէս յետոյ, բերնի մէջ քացխած ալքօլի հոտ եւ դեղնուն, կիսամերկ, կարմիր աչքերով մարդ մը․ ինչպէ՛ս ծառացայ։ Չէ՛, ես չեմ ուզեր մտածել։ Ատոր համար, պէտք է որ դիտարանս փոխեմ․ կամ վեր ելլեմ, կամ վար իջնեմ, կամ առաջ երթամ։ Դեռ հիմա՝ չեմ ուզե՛ր, չե՛մ ... Դուռը կղպեցինք՝ բայց ո՛վ քնացաւ ... Մօրս առատ արցունքով, հայկական, հում, սրտակեղեք լացը․ «Խուրպան Աստուա՛ծ, ո՞ր մեղքիս համար է ...»։ Իր կատաղի փափաքը՝ թափելու լուտանքներու անվերջանալի հեղեղ։ Ես չէի կրնար իմ հեղս բերել։ Մայրս կրկին ցաւ կը զգար ատոր համար։ Ես ինքս իմ անօրինակ չարչարանքներս ունէի որ մայրս երկինքով հեռու էր կասկածելէ։ Ա՛խ, այդ տեսարաններուն յաջորդող օրերը ... կէսօրուայ մօտ հայրս ոտքի կ'ելլէր ... Այդ լեղի, թոյնի պէս լեղի դէմքը․ ուռած, ծերտոտ, կարմիր աչքերը ու մանաւանդ շարժումները եւ բանակ մը ամբողջ փախուստի մատնող բերնին հոտը ... Կորսուա՛ծ, մոլորուա՛ծ, սենեակին մէկ անկիւնէն միւսը, կօշիկին մէկը գտնելու անվերջանալի թարթափում ինչպէս գերան մը փոխադրելու մրջիւնին ճիգերը ... ։ Եւ սակայն չէի կրնար չսիրել

հայրս… իր Թոյնի պէս լեղի դէմքը, աչքերուն կենդանական տրտմութիւնը՝ մեռնելու փափաք կուտային ինծի: Մայրս ուրիշ կերպ դժբախտ էր՝ ուրիշ կերպ կը սիրէի, հայրս ուրիշ կերպ … հայրս զարհուրելիօրէն պատուհասուած էր … Մօրս դժբախտութիւնը մարդոցմէ կախուած էր. հապա հօ՞րս դժբախտութիւնը … Մէկը, երկա՜ր, շատ երկար որդ մը խոթեր էր հօրս մէջ որ իրեն այդպէս լեղի դէմք կուտար ու մոլորուած աչքեր: Հայրս ծուղակն էին ձգած: Ո՞վ: Ա՜հ, եթէ իմ պատանիի ձեռքերս, անհունին մէջ, բռնէին ծուղակի տիրոջ կոկորդը …

Կէսօրին ճաշ կուտայի հօրս: Մայրս կը նեղանար, լուտանք կը Թափէր բայց չէր արգիլեր:

Ես այդ մանկութեան օրերէն ինչպիսի փափաք բերած եմ հետս հանդարտ երջանկութեան: Թէ ներդաշնակութիւնը որպիսի իտէալ մնացած է ինծի համար՝ ոչ ոք պիտի գիտնայ …

Օդին մէջ արարարողական այցելութեան մը լուրը կը շրջի: Օր չանցնիր որ մայրս, այսպէս կամ այնպէս, նոր մարդոց հետ շփում չունենայ որոնք ծանօթ են Մարտիրոս պէյ Դաւթեան ընտանիքին: Հաճելի, խտխտացնող խօսքեր կը ծածանին մթնոլորտին մէջ: Հեռաւոր ակնարկութիւններէ խնդիրը հասեր է արդէն, ուղղակի քոմբլիմաններու որոնք կը փերուզակուին: Ազնուութեան եւ ազնուաբարոյ ցուցադրութիւններու մրցակցութիւն մը: Մայրս գործածելով հանդերձ իրեն յատուկ զգուշութիւններն ու վերապահումները՝ վարակուած է տարօրինակ ու տեւական յուզումով մը: Անոնց հարուստ ըլլալը նեղ կօշիկ հագնելու նման խուլքի մը մէջ դրած է զինքը:

Այսօր ձեռքս անցաւ նաեւ այն նամակներէն մին որ եղբայրս առանց կարդալու կը վերադարձնէ: Բացի: Ամբողջովին յատկացուած էր իրենց Մարսիլիա կատարած մէկ ճամբորդութեան: Այդ սեւաչեայ աղջկան կը Թուի որ ալ անգամ մըն ալ այդքան երջանիկ չպիտի ըլլայ: Կը յիշէ կայարան իջնելը ուր երկար փնտռտուքէ յետոյ եղբօրս չի հանդիպիր: Բարեբախտաբար պանդոկին հասցէն ունէր: Հոն ալ կը սպասէ, կը սպասէ՜ … Պանդոկապետը եւ կինը շատ բարի կ՚ըլլան իրեն հետ: Վերջապէս, երեկոյեան կողմ, երկու ընկերոջ

հետ, կը տեսնէ որ փողոցի ծայրէն եղբայրս կը յառաջանայ ... ինչպէս սիրտը կը սկսի զարնել: Տրտմութեան ալիք մը կը սեղմէ կոկորդը եւ կ՚արգիլէ զինք խօսելու: Կը հարցնէ սակայն. « Դժգո՞հ ես որ եկայ ... »: Աթոռ վրայ եղբայրս իր զարմանքը կը յայտնէ որ առաւօտուն կանուխ, քունէն ելեր է, կայարան գացեր եւ չէ հանդիպեր իրեն: Թիւրիմացութիւն: Կը ծանօթացնէ ընկերներուն: Ինչքան քաղաքավար կ՚ըլլան իրեն հետ: Մէկը, գեղին մազերով, կաս-կարմիր կը կտրի եւ ձեռքը կը համբուրէ: Երբ երեկոյին զինքը թեւերուն մէջ կ՚առնէ ան՝ (եղբայրս) ինք ամէն ինչ կը մոռնայ: Պանդակը, Բանըպիէռը, բոլոր փողոցները, բոլոր մարդիկը կը ժպտան իրեն, պատրաստ են իր երջանկութեանը ծառայելու եւ ինք պատրաստ է բոլորին համբուրելու: Յաջորդ օրը ան մեծ փորով նպարավաճառին տունը հրաւիրուած էին: Տասնըհինգ հոգի: Իր Տրդատը տեղ մը պիտի երթար եւ իրեն ժամը հինգին ժամադրութիւն տուած էր: Ժամը հինգին պանդոկապետը կը կանչէ զինք: Իր անունը կուտան: Սիրտը կը սկսի զարնել: Վար կը վազէ: Անծանօթ երիտասարդ մը գըլխարկը կը հանէ եւ. « Տրդատին կողմէ կուգամ, Օրիորդ », կ՚ըսէ: Ա՜հ ... որ այդպէս կ՚ըսէ ամէն ինչ կը պարզուի: « Բոպէ մը, խնդրեմ ... »: Ի՜նչ ազնիւ տղայ ... ինչքա՜ն սիրելու են, ինչքա՜ն յարգելու են Տրդատը ... Ատ ի՜նչ փափկութիւններով կը վարուին իրեն հետ: Կը հագուի մուսըլինէ, սեւ եւ կապոյտ հրջազգեստը: Կը կախէ սաթէ մանեակը որ Տրդատը շատ կը սիրէ: Դէմքին շատ քիչ փոշի եւ ներկ. քիչ մը կարմիր շրթներուն՝ այդքան: Տրդատը այդպէս կը սիրէ: Կառք ելլելուն երիտասարդը կ՚օգնէ իրեն: «Մի՛, մի՛ շարժուիք, Օրիորդ, ես կը բերեմ »: Կը վազէ եւ կը բերէ մետաքսէ վերարկուն որ աթոռին առջեւ մոռցեր է: Աս ինչքան հոգի: Սիրտը կը սկսի զարնել: Ջէ՛, այդ օրը, բոլորն ալ, բոլորն ալ, ըսին, չընչացին որ ինք ամենէն գեղեցիկն է, ամենէն շիքը: Ոմանք հիացական՝ դէմքին կը նայէին, ոմանք

հրջազգեստին, ոմանք պայուսակին, ոմանք բարակ գուլպաներուն: Տրդատը հպարտ էր եւ իրեն հետ երբեք աւելի ազնուութեամբ չէր վարուած: Բոլորը զուարթ էին որովհետեւ մաչը շահած էին: Ամէն մարդ կ՚աշխատէր իրեն հաճելի բան մը ըսել, ծառայութիւն մը ընել: Ոչ ոք առանց ժպիտի ու քաշուելու՝ իրեն խօսք չէր ուղղեր: Զինքը սեղանին ամենէն լաւ տեղը նստեցուցին: Տան տիրուհիին կողքին որ լեզու չէր գիտեր անընդհատ կը ժպտար ու պնակ կը հրէր իր առջեւ, եւ ուրիշ երիտասարդի մը որ երաժշտութենէ եւ սփօռէ կը խօսէր իրեն հետ: Ատ ինչքա՜ն կերաւ ... Բոլորը արեւելեան տէսէռներ ... Ճառերը կէս կիսատ հասկցաւ: Կը թարգմանէին իրեն բայց ինք այնքան խռոված էր որ չէր հասկնար: Յանկարծ խումբով սկսան երգել: Ի՜նչ աղուոր էր: Հը՜ ... առաջին անգամ ըլլալով, տեսաւ ան որ իր էլիզին երգելը բանի մը կուգայ ... Բոլորն ալ երկա՜ր երկա՜ր ծափահարեցին: Ինք գիտէ որ շատը իրեն հաճոյք պատճառելու համար էր բայց շատ լաւ տեսաւ որ իր երգն ալ ազդած էր: Մնաց որ, հոգ չէ. երկու տեսակն ալ նոյնքան սիրելի է իրեն ...

Անկէ ի վեր շատ աւելի կը սիրէ այդ երգը: Բարիզ հասնելուն, լիւքսի տպագրութիւնով հատ մը գնեց որ բոլոր տուները, լաւ մը գոց սորվի: Հոն դրած է նաեւ տոմսակը որ կայարանը ձեռքէն չառին, թաշկինակը որուն վրայ քանի մը կաթիլ արիւն կայ Տրդատէն, (կը յիշէ՞, մատը կտրեցաւ) ինչպէս եւ անկէ մնացած քանի մը շաքար:

Հապա Տիկինը որ թարգմանաբար իրմէ տեղեկութիւններ կը հարցնէր « Տիկին Տէրտէրեանէն »: Յուսահատած Տրդատին կը նայի եւ ան օգնութեան կը հասնի: Բարերախտաբա՜ր ... Անոնք չէին գիտեր որ ինք չի ճանչնար Տիկին Տէրտէրեանը (Տրդատին մայրը): Ինչ տեսակ - տեսակ արեւելեան տէսէռներ կային ... Սփռոցին տակէն ձեռքը սղմե-

լու տեսն սիրտը դող ելաւ: Հապա եթէ Տրդատը բոլորին առջեւ խայտառակութիւն մը ընէր ... Ջըրա՜ւ, չըրա՜ւ ...

Յաջորդ օրը, վերջին օրը, իրենց ծովեզերքի պտոյտը: Նեղ, խախուտ աթոռներու վրայ, հազարաւոր կիներ, փորերնին տնկած, առանց գլխարկի, կեղտոտ շրջազգեստներով ու մերկ սրունքներ՝ ծովային կենդանիներ կ'ուտէին: Մատներով, մատներով, լզուըռտալէն: Նաւուն մէջ, բոլորին խնդրանքին վրայ, նորէն երգեց, նորէն երգ-ե՜ց ... Այս անգամ, « Լը պալ է փինի »ն... Ինչքա՜ն ուշադրութիւն կ'ընէին իրեն, ինչքա՜ն կը մեծարէին զինքը ... Բացարձակապէս, այո՛, բացարձակապէս, ուրիշ խօսք չի կայ ... որպէս թէ անոր պզտիկ հարսը ըլլար ... Ա՜խ, իր կեանքը վերջացած է ... Անգամ մըն ալ այդքան երջանիկ չպիտի ըլլայ :

Ես ինքս ալ որոշ չէի գիտեր թէ կեանքի որ մասերը զարգացուցեր էին իմ մէջ բաներ որոնք կը թուէին միակ կարելի ամրութիւնները՝ անկումներու դէմ: Ես եկեղեցի չէի երթար. միտքս ստացած էր բաւականին քննադատական ազատութիւն՝ վանելու համար ամէն կարգի քարացած սկզբունքներ կամ « պատուի ու առաքինութեան » մեծավայելուչ պատուէրներ: Եղբայրս նմանապէս: Մեր թափառական կեանքին մէջ, տեւական միջավայր, ընկերային մթնոլորտ, տոհմային աւանդութիւններ նմանապէս դադրած էին ազդակներ ըլլալէ: Չեմ գիտեր թէ, եթէ նոյն իսկ չդադրէին՝ որքան իրական պիտի ըլլար իրենց ներքին ազդեցութիւնը: Որ կողմն ալ դառնայի ոչ մէկ քիչ թէ շատ ամուր, տեւական սանձի մը, թումբի մը կը հանդիպէի: Եղբայրս նմանապէս: Մարդիկ չէին գողնար այնքան ատեն՝ որ նպաստաւոր չէին նկատեր: Գողնալն ալ բոլոր իր միւս քոյրերուն պէս պիզնիսի սոսկական հանգամանքով կը ներկայանար ուստի եւ ամբողջ խնդիրը կը կայանար գիտնալ, թէ պիտի յաջողի կամ ոչ. ընելը շահաւոր է կամ ոչ...

Արդ՝ ես շատ սուրօրէն անկման զգացումը ունէի, Անձկալից, տառապագին ու վերանորոգող զգայութիւն: Ես

շատ լաւ գիտեմ որ ես ինքս ալ շատ բարի պտուղ մը չեմ : Ես շատ լաւ գիտեմ որ մեղքի կոլուածները անեղր են : Ես շատ լաւ գիտեմ որ քանի՜, քանի՜ անգամ ինկած եմ, թաւալած եմ ... : Լաւ գիտեմ որ ես ինքս ալ բարի պտուղ մը չեմ ... բայց ինչո՞ւ, ի վերջոյ ... ինչո՞ւ բարի պտուղ չեմ ... : Ո՞վ ըսաւ ... : Ծա՛ռ ալ լաւ բարի պտուղ եմ ... : Ե՞րբ եմ ինկած եւ ե՞րբ եմ թաւալած ... Երբեք ալ չեմ թաւալած ... Ես գնած եմ իմ մեղքերս : Չե՞մ գնած ... գնած եմ ... : Ուզած եմ գնել ... : Գնած եմ մասամբ ... : Ես անկեղծ եղած եմ ... : Տառապած եմ ... Իմ բաղձանքներս ինչքա՜ն ուժգնօրէն, ինչքա՜ն յամառութեամբ դէպի երկինք նայած են ... Ի՞նչ են այս բոլոր մարդիկը իմ քովս ... : Այո՛, թոյլ տուէք, թոյլ տուէք որ հարցնեմ ... Ի՞նչ են այս բոլոր մարդիկը ... : Աչքկապուկները մէկդի՛ ... : Գայլի եւ գառնուկի միակ օրէնքն է նստեր իրենց հոգիին մէջ : Ինքզինքնին իրենց ամենէն « առաքինի », ու « սուրբ » վիճակին մէջ կը կարծեն՝ երբ իրենց իրաւունքը կը պաշտպանեն : Երբ կը խօսին « յաճուն իրաւունքի » : Այնպէս չէ՞ : Այնպէս է : Իրաւո՛ւնք ... իրաւո՛ւնք ... : Ո՞վ իրաւունք չունի ... : Մինչեւ ո՞ւր կ'երթայ ո եւ է իրաւունքի սահմանը ... : Կ'ուզէ՞ք իմանալ : Ահա՛ բոլոր չարիքներուն միակ աղբիւրը :

... Չեն ալ ամչնա՛ր ... : Ապացո՞յց : Եթէ ամչնային գոնէ դեղահատը պիտի ասկեզօծէին, գոնէ դարձդարձիկ ճամբաներով պիտի գային հոդ, գոնէ բացէ ի բաց, բուն անունը չպիտի տային ... : Արդ՝ ի՞նչ է իրաւունքը : Ես չունիմ ատոր զգացումը : Ինծի համար յստակ է որ մարդկային հոգիի բարձրութիւնը կ'իջնայ ու կ'եյյայ՝ երբ իրաւունքի գիտակցութիւնը կ'ելլայ ու կ'իջնայ : Ահա՛ կէտ մը, ահա՛ կէտ մը որ նպատակաւոր է ինծի : Ես իրաւունքի զգացումը չեմ ունեցած երբեք : Ինչ որ ըրած եմ, երբեք անոր անունէն չէ եղած : Այո՛, ես ոչ թէ ընդունակ եմ հրաժարումի՝ այլ բնական է այդ ինծի. իմ չնչաստութեանս բնականոն խաղին մաս կը կազ-

մէ : Ի՞նչ պէտք ունիմ թուումներկատարելու : Ես չե՞մ գիտեր. մայրս, եղբայրս՝ չե՞ն գիտեր. երեք, նոյն իսկ չորս բարեկամ, այո՛, չորս՝ իմ բարեկամներս չե՞ն գիտեր : Ես սուրբ չեմ : Նպատակս սրբանալ ալ չէ : Ես երբ եւ էցէ սուրբ մը եղած ըլլալու ալ զգացումը չեմ ունեցած ... : Անշուշտ, ատ ալ չէ ... Բայց վերջապէս, ինծի կը թուի որ այսպիսի զանազանութիւններն են որ կառուցած են իմ մէջ անխորտակելի ամբարտակներ : Բոլոր կեղտերուն ու պղտոր ջուրերուն դէմ : Ու ես համոզուած եմ որ հո՛դ է, միայն հոդ է փրկութիւնը : Ինծի՛ համար, եղբօ՛րս համար :

Ի՞նչ ընթացք պիտի բռնէի եղբօրս հանդէպ: Չէի գիտեր. միացած էի շուարած: Նոր փայլով տեսայ վհատեցուցիչ ճշմարտութիւն մը: Եթէ ես փրկութեան կռուան ունէի՝ ունեցած էի ահագին դժբախտութիւններու գնով, ահագին տառամներու գնով որոնց մանկութենէս ներկայ ու մասնակից եղած էի, ճաշակած էի. ահագին ողբերգութիւններու գնով, հօրս ու մօրս եղերերգութիւններուն գնովը: Ի՞նչպէս համաձայնիլ քու սիրած մէկուդ քոյրական մանրէն ներարկել: Նախ, արդէն ինչպէս ալ կարելի է այսպիսի քոյրական մը հաղորդութիւնը տալ ... Իրականութիւնը այն էր սակայն որ ինկապէս, ինծի կը թուէր որ ինչ որ նիւթեղէն չէ եղբօրս մէջ՝ չէ արթնցած: Կուրօրէն խառնուեր է կոյր հեղեղի մը: Ինչքան ոչինչ գնով առնուած ջութակներ կան որ արուեստագէտին ձեռքին տակ՝ կը դառնան գին չունեցող գործիքներ: Ահա՛ պէտք էր եղբօրս ջութակը նուագել: Բայց ո՞վ եւ ինչպէ՞ս ... : Այո՛, իր գիտակցութիւնը՝ անձամբ աշխատանք մը կար որուն չէր ենթարկուած: Տեսակ մը գիտակցութեան արբունքը ... Ի՞նչ է աշխարհքը, մարդու մը համար, արբունքէն առաջ եւ արբունքէն յետոյ: Պէտք է որ գիտակցութիւնը տապկուէր անգամ մը հոգեկան

տագնապի մը քառասուն աստիճանին մէջ ու դուրս գայ անկէ յաղթող: ... Բայց ո՞վ, եւ ի՞նչպէս ... :

Աշունը ալ չէր ուզեր վերջանալ: Անձրե՛ւ, անձրե՛ւ: Կօշիկները ջուր կ'առնեն: Փողոցներուն մէջ, խոնաւցած հագուստներու ու նեխած խանութի հոտ որ տարածուեր կեցեր է, որուն բերանդ կը դպչի որպէս աղջկան մը կեղտոտ ձեռքին: Յօդերուն մէջ ու մկաններուն երկայնքը՝ ռևմաթիզմ: Գոցեցի խանութս եւ սկսայ քալել անձրեւին տակ: Դիտմամբ: Պղծուած լոյսերուն փոշոտ ցոլքերուն տակ, դանդաղօրէն, ախտավարակօրէն: Ջեռքերս վերարկուիս գրպանը որոնցմէ մին կը սղմէր նամակը: Այս անգամ ինծի ուղղուած: Թո՛ղ գայ, թո՛ղ գայ, աւելի առատ, թող մտնայ մկաններէս, կօշիկէս ու օձիքէս ներս... : Ո՞վ էր կը պատմէր ... : Չէ՛, կիրակնօրեայ, պատկերազարդ թերթի մը մէջ էր: Թուրկենիէվ — երբ արդէն ողնածուծին մէջ քաղցկեղը նստած իր աւերները կը գործէր – Թուրկենիէվ կեանքին վերջին տարիներուն կ'ունենար սպլինի անօրինակ նոպաներ որոնց համար ո՛չ մէկ դարման: ո՛չ երկրային, ո՛չ երկնային, Մէկ հատ միայն: Կը կղպէր դուռը, կը կենար ոտքի, դէմքը պատին փակցուցած: Երբեմն ժամ մը. երբեմն երկու ժամ: Անշարժ, աներե՛ր ... : Թո՛ղ գայ, թող աւելի առատ գայ: Ո եւ է ուրիշ բան աւելի լաւ կրնայ ըլլալ միայն՝ քան աս: Ամէն ինչ խոնաւ է, ամէն ինչ բորբոսնած, ամէն ինչ զարշաբոյր:

... Քանի մը օրէ ի վեր, բացարձակապէս գիտէի որ ան նորէն կ'առնէր: Բայց այս անգամին ե՛ւ գաղտնի կ'առնէր, ե՛ւ գաղտնի կը բերէր, ե՛ւ գաղտնի կը զետեղէր: Մայրս բան չէր գիտեր: Ես բացարձակապէս գիտէի հիմա ... իբր թէ խնդրին գործնական արդիւնքը ալ ինծի չէր հետաքրքրեր... Չէր հետաքրքրե՛ր ...

Թո՛ղ ելլայ այս հովը, թող զարնէ թաց քղանցքները, հեղուկ շղարշները երեսիս ու իր խելար շարժումներուն տակ կաթիլները, փոթորկէն խուճապահար ոչխարներու պէս, մէկ

աղին, մէկ անդին թող խուժեն։ Թուղթին հպումը դրպանիս մէջ նորէն միտքս կը կեդրոնացնէ նամակին վրայ որ չաբաթէ մը աւելի է հոդ մնացած է։ Էլլիզէն է։ Հրայրքի տարփագին մեքենան իր անիւներուն յուսահատական թաւալումներուն մէջ է առեր զինք։

... Ինքզինքը պիտի սպաննէ ... ։ Զկարծեմ որ սովորական սպառնալիքի խօսքեր են ... Պիտի տեսնամ ... Ինքզինքը պիտի մեռցնէ որովհետեւ չի ուզեր ապրիլ։ Եւ կամ օգնութեան հասնիլ իրեն։ Ի՞նչ է իր ուզածը։ Ոչինչ։ Մէկ տեսակցութեա՞ն մըն ալ իրաւունքը չունի։ Վերջին բացատրութի՞ւն մըն ալ չատ կը տեսնան իրեն։ Կը խոստանայ բոլորովին «պատշաճ» ըլլալ ... ։ Չէ՛, ինք կը նախընտրէ մեռնիլ բայց չի կրնար հաւանիլ այսպիսի անըմբռնելի լքումի մը ... ։

Մայրս արդէն ըսած էր ինծի մեծ թիւով Տրդատին հասցէին եկած նամակներու պարունակութեանը մասին։ Զորս ամիս է արդէն մաժէօն եղած է։ Պիտի ձգէ իր ընտանիքը եւ հաստատուի փոքրիկ յարկաբաժնի մը մէջ։ Այսպէս, այնպէս եւ այսպէս պիտի կահաւորէ ու զարդարէ. (բազմաթիւ նկարագրական էջ։ Անոր (եղբօրս) տրամադրութեան տակ կը դնէ անմիջապէս 80.000 Ֆրանք։ Ցետոյ, ծնողքին մահուանը, մեծ յոյսեր կան։ Երկու քոյր են միայն։

Բայց ինք բան չիուզեր ... ։ Ուզած ատենը, յարմարած մէկ պահուն դայ զինքը, այնպէ՛ս, քիչ մը տեսնալու ...

Տրդատը կը կարդայ ու կը նետէ մէկդի, սրտնեղած, ինչպէս դատական հրաւիրագիր մը կամ տան վարձքի ստացագիրը։ Որոչեր է վերջին նամակները չի բանալ արդէն։ Ես կը դրկէ ... կարելի բան է որ այսքան ալ մարդու եռեւէ իյնան... ի՞նչ կ'ուզեն իրմէ։ Գէշ աղջիկ չէ, անշուշտ, բայց ... բայց ... ինք ալ չի գիտեր. ծանր է, մեղրի պէս քաղցր է ... Ինք պիտի ամուսնանայ արդէն ... Ինք անոր չարիքը չի ուզեր. այդ մասին՝ ո՛չ, ի հարկէ, երբեք ... բայց վերջապէս կարելի չէ մարդս խանգարել ... խանգարելը գէշ բան

է, ծանր բան է։ Ցանցանք է, հապա ի՞նչ ... Ուրիշ տեսակ ոճիր կա՞յ աշխարհիս մէջ ... խանգարել, ձանձրացնել ... Աւելի լաւ է մարդ քոլէրա առնէ քան թէ այդ ցանցին մէջ իյնայ ... Բարկացած չէ, այլ՝ սիրտը նեղած։ Անհամութիւն։

Թէեւ կան խօսքեր որ պարզապէս համբերանքէ կը հանեն զինքը։ Աղջիկ ըլլալու է՝ այդպիսի բան գրելու համար ... ։ Զի երգեր եղեր։ Ինք որ առտուընէ մինչեւ իրիկուն կ'երգէր՝ հիմա չի կրնար երգել եղեր։ Այս ամբողջ գարնան չէ երգած։ Եկուր եւ դիմացիր ... Եւ սակայն օր կայ որ այնպէ՛ս, այնպէ՛ս պիտի ուզէր երգել ... Ա՜խ, Տրդա՛տ, Տրդա՛տ, մինակ ինք կրնայ վերադարձնել իր երգը ... ի՞նչ է ըրեր իրեն ... ի՞նչ կ'ուզէ իրմէն ... ինչո՞ւ ... ինչո՞ւ ...

Ահա մէկն ալ որուն անձրեւը, անշուշտ, մասնաւոր տհաճութիւն մը չի պատճառեր: Ծուեր է գլուխը եւ խածեր վարի շրթունքը: Ի՞նչ կը մտածէ այսքան խորօրէն: Շարժանկարի հերոսուհիի մը պէս՝ դէմքէն, մազերէն, հագուստներէն ջուր կը վազէ: Բայց ինծի անծանօթ չէ այս աղջիկը: Ջղաձիգօրէն կը բռնէ դաստակէս ու չի յաջողիր անմիջապէս խօսիլ: Տարօրինակ ստնգանքներ, կոկորդէն, սողունի տեսանելի գալարումներ կուտան: Աչքերը հաստատօրէն իմիններուս յառած բայց ոչ համարձակութեամբ այլ մոլորուածօրէն: Ամէ՛ն ինչ ջուրին է տուեր...

—Կ'ուզէի երկու խօսք ըսել... վերջին անգամ... որ վերջանար...

— Մի՛ սպասէք այստեղ. անխոհեմութիւն է. ամբողջովին թրջուեր էք:

— Որ ես ալ... որ գիտնայի... որ... բայց ան կը կարծէ...

Հինգ րոպէ յետոյ վերադարձայ: Այն անկիւնը, բակին մէջ ուր տարած էի, կը սպասէր, գլխահակ, վարի շրթունքը խածած:

— Եկէք ինծի հետ: Ինչպէ՞ս կարելի է որ վերջին անգամ մը չբացատրուի ձեզի հետ: Հետեւեցաւ ինծի: Դէմքին խստակամ այլայլութիւնը չփոխուեցաւ այս կարգադրութենէն: «վերջին բացատրութիւնը», մտահալածանք մըն էր: Ի՞նչ կրնար փոխել անոր իրականացումը: Նստեցաւ բազմոցի մէկ ծայրին. միշտ գլխահակ. առանց ոչ մէկ հետաքրքրութեան: Ոչ իսկ ակնարկ մը չորս կողմը:

— Մէկ րոպէ. եղբայրս հիմա կուգայ:

Մայրս յիշած էր յանկարծ որ կարեւոր այցելութիւն մը ունի կատարելիք վարի յարկը, մեր դրացիներուն: Եղբայրս, քովի սենեակը, երկու ձեռքերով, տափատին գրպաններէն, անընդհատ ու ջղայնօրէն զիստերը կը քերէր: Այնքան սրտնեղութիւն ունէր որ դէմքը ամբողջ ճմռթկուած էր: Րոպէ մը

յետոյ ակռայ մը քաշել պիտի տար...

—Դուն ալ ներս եկուր, ըսաւ, տարօրինակ անձկութեան ժպիտով մը: Եթէ դուն չգաս՝ ես ալ չեմ երթար:

— Ի՞նչ ... Ատ պզտիկ աղջիկէ՞ն կը վախնաս:

Համաձայնեցանք որ դուռը բաց պիտի մնար: Ես քովի սենեակէն ներկայ պիտի ըլլայի: Պիտի կարենար անկէ զիս տեսնել: Կը բաւէր որ պատուհանին կողմը նստէր կամ սենեակին մէջ քալած ատենը՝ պատուհանին քովէն անցնէր: Իսկ ես՝ իմ սենեակիս հիւսիսակողմը պիտի երթայի, սա՛ տեղ, բազկաթոռին մէջ, սեղանին առջեւ:

Քովի սենեակը, Երգեցիկին տժգոյն դէմքին վրայ ; երբեմն յանկարծ կարմիր շերտ մը կը յայտնուէր: Զետեղուելու պզտիկ շարժում մը կ'ընէր բազմոցին վրայ, վերստին նոյնքան տեղ, նոյն տեղը գրաւելու համար: Երբեմն ալ շեղակի, վախկոտ ակնարկ մը՝ փարատուքին ուղղութեամբ:

Եղբայրս, ձեռքին սրբիչ մը ու իր բրդէ բաճկոնակը որոնք ինծմէ առաւ, առաջին անգամ բեմ ելլող սիրողի ձախութեամբ, մռայլ, ներս մտաւ: Կարելի չէր այդպէս ձգել աղջիկը եւ եղբայրս սիրով համաձայնեցաւ այդ խնամքները տալու: Կարմիրը զարկաւ Երգեցիկի երեսին ու ճերմակ վզին ունեցած երակները սկսան բաբախել:

— Փոխէ՛, շուտ փոխէ՛, ըսաւ եղբայրս ոչ ուժգին ձայնով, թէեւ խիստ ակնարկով այլ եւ եղբայրական հեռաւոր շեշտով մըն ալ:

Ան՝ երկու ձեռքերովը բռնեց եղբօրս ձեռքը ու իր խուժած շարժումին մէջ, բաճկոնակին հետ միասին տարաւ իր դէմքին:

— Տրդատ, իմ Տրդատ...

Եղբօրս ակնարկը աւելի խստացաւ եւ այդ նեղող դրութենէն ելլալու համար, կարեւոր գործ մը ընելու երեւոյթով, հանեց անոր գլխարկը, սկսաւ սրբել մազերն ու դէմքը. մէկ-

դի դրաւ անոր բարակ, ազնիւ մորթին, հանեց թրջուած վերնամասը հագուստին եւ իր բուրդը հագցուց։ Տարաւ փռեց վառարանին մօտ, բոլոր այդ հագուստները։ Այդ ընթացքին, Երգեցիկը նայեցաւ, շլացած ակնարկով, ինքն իր վրայ։ Վախկոտ շարժումով մը շօշափեց կապոյտ բուրդէ, տղամարդու վերարկուն եւ զմայլագին ակնարկ մը նետեց չորս կողմը։

Ի՞նչ... Այն որ երազին մէջ իսկ չէր կրնար յուսալ՝ իրականացեր է։ Ի՜նք, ի՜նք, Տրդատենց տո՜ւնը, ան իր քո՜վ, անոր բաճկոնակը իր վրա՜յ, անոր սրբիչովը, ձեռքերովը մազերը փայփայուած... Ի՜նչ տարօրինակ ձեւով կ'իրականանան երազները... Երբ եղբայրս ետեւ դարձաւ՝ ուրախութիւն մը ողողած էր միւսին դէմքը։ Արտաճմլիկ ժպիտ մը աչքերուն՝ ուր քանի մը արցունք պղտորած էին ակնարկները։

Եղբայրս չտեսնալու տուաւ եւ ազատ շարժումով մը մօտեցուց բազկաթոռ մը Երգեցիկին մօտ, պատուհանին կողմը եւ նստաւ՝ դիւրին ու անկաշկանդ դրութեան մը մէջ։

— Խե՛նթ, խե՛նթ, ըսաւ ժպտագին մեղադրանքով, հիւանդ պիտի ըլլաս. պիտի տեսնաս, պիտի տեսնաս։

Անոր արդար դէմքին վրայ ժպիտը աւելի փայլեցաւ։

Անհամարձակօրէն ձեռքը բարձրացաւ, փոքրիկ, արտոյտի պէս կենդանի ձեռք, եւ որպէս փայփայանք, եղունգներուն ծայրը սահեցաւ եղբօրս ծնկին վրայ։ Յետոյ ձեռքը վերստին իր տեղը գրաւեց։ Եղբայրս մեծին փութկոտութեամբ եկաւ տարաւ եւ խմցուց լի գաւաթ մը փոռթօ որ պատրաստած էր եւ դրած սեղանին վրայ։

Կատարեց նաեւ կարգ մը ուրիշ խնամքներ եւ առաջարկներ։ Եւ աղջկան զմայլանքը կը խորանար։ Ամէնէն գեղեցիկ երազը նորէն այսքան անուշ ըլլալու չէր։

— Հիմա տունէն ի՞նչ պիտի ըսեն, աւելցուց եղբայրս լուրջ շեշտով։

Երգեցիկ կէս մը հանելուկային արտայայտութեամբ գլուխը երերցուց։ Ինչպէս անոնց մօտ որ դեռ իրական աշխարհը չեն տեսներ՝ ոգեւորութեան ալիքներ ողողեցին սիրտը։ Սկսաւ պատմել հեւքհեւք անճող խանդավառութեամբ... Քանի՜ ամիսէ արդէն որ կեանքը դժոխք դարձած էր իրենց տան մէջ։ Խօսք գլուխ կը սպառնան վռնտել զինք, զօպէչ տուն մը դնել, հրապարակով խայտառակել եւ այլ այս կարգի հըրապուրիչ բաներ։ Ինչո՞ւ չի ուզեր ամուսնանալ եղեր դեղագործին հետ։ Է՛, չի ուզեր... Դիրք ունի, խանութ ունի, վիլլա ունի... Է՛, չի ուզեր... Ի հարկէ այդ Էքբանճէին պատճառով... Հայրը որ առ հասարակ, գառնուկի պէս անուշ մարդ է՝ գայլ կը դառնէն իր դէմ։ Անցեալ օր կը սկսի բարկանալ։ Ինք ալ կը պատասխանէ։ Հայրը աւելի կը բարկանայ։ Յանկարծ կը սկսին ակռաները իրար զարնուիլ, աչքերը դառնալ, դէմքը կարմրիլ եւ ուռիլ... Ինչքան վախցեր է... Հայրը ժամանակին Գաղութները եղած է, Մատակասքար, Թանանարիվ, հապա՜, Թանանարիվ։ Ա՜խ, ինք ինչքան պիտի ուզէր այդ տաք, վայրենի տեղերը երթալ։ Իր մանկութեան փափաքը եղած է՝ երբ բաբան կը պատմէր Մատակասքարի մասին։ Ահա այդ տեղերէն է որ իրեն հետ բերեր է եղախիրային ջերմ... Երբ ջերմը կը բռնէ՝ յանկարծ մօմոռ կը կտրի, հասած դանակը կ'առնէ եւ աւերելու կատաղութեան մէջ կ'իյնայ։ Երբ ինք փոքր էր՝ աւելի յաճախ հայրը այդ նոպաները կ'ունենար, մինչդեռ վերջերը շատ հազուադէպ դարձած էին։ Այդ օրը, բարկութենէն, նորէն վրան կուգայ եւ կզակները կը սկսին կափկափել։ Այն ժամանակ մայրն ալ, քոյրն ալ, կը պոռան, կը պնդեն. «Զա՛րկ, զա՛րկ, կ'ըսեն. որ հանգստանաս, զա՛րկ»։ Եւ հայրը կը սկսի զարնել... Վեց օրէ ի վեր, նորէն եթէ բաբային ջերմը բռնած է՝ աս անգամ ուզած չուզած՝ չարը իր մեծ քրոջը վրայ պիտի խափանի արովհետեւ ինք՝ ալ ոտք չէ դրած եւ չպիտի դնէ հոն։

... Ա՛խ, Տրդա՛տ, Տրդա՛տ... Տեսներ անգամ մը թէ ինչպէս կահաւորած է իր տունը: Երէկ վերջացուց անկողնին ետեւի վարագոյրը: Մահճակալ չէ՝ օթոց: Ինք օթոց կը նախընտրէ, անպայմա՛ն, աւելի լաւ է, անպայմա՛ն: Բարակ, շատ բարակ շղարշէ վարագոյրները կուգան, կը խաչաձեւուին ու կը բացուին վարի կողմը: Այնպէս ինչպէս կ՚ըլլան ընդհանրապէս, այո՛: Բայց ինք վերի մասին վրայ դրած է նաեւ լայն շերտ մը իսկական Վոժի ժանեակ, ձեռքով բանուած: Ահ՝, այո՛, ձեռքով բանուած. մեքենայովը՝ կը տեսնէ՞, չպիտի ուզէր: (Ոտքի կ՚ելլէ ու պատին վրայ, լայնք, երկայնք, ձեւ ցոյց կուտայ): Ճիփ – ճիշտ բաւած է. եթէ մատ մըն ալ պակաս ըլլար՝ չպիտի բաւէր: Իսկ տակը, բոլորովին բաց կապոյտ թաֆթայէ փօն մը: Ատոր վրայ է որ պիտի շարէ Մարտօշին երեք պատկերազարդումները: Նկարները՝ իլլիւսթըրասիոնի ծնունդի թիւէն ու րՏրդատ կարդացած է իրեն, առաջին անգամ, այդ պատմուածքը: Գոյները լաւ պիտի ներդաշնակուին: Ժամանակ մը վերջ՝ անոնք կրնայ հանել՝ ուրիշներ կախել...: (Ձայնը քիչ մը մեղմացած եւ կշռուելով): Օթոցը գրեթէ քառակուսի է. երկու մէթր, մէկ մէթր վաթսունի վրայ: (Ձայնը աւելի ցածցած): Անկողին երկու հոգիի համար...: (Ձայնը երբեմն կը հատնի, երբեմն կը կտրի: Մէկ մանրամասնութենէն կը ցատկէ ուրիշի մը վրայ: Քանի՜ անգամ, որպիսի յուզումներով, այս խօսքերը, առանձին եղած ատեն, կրկներ է անոր: Եւ ահա նորէն երազը՝ իրականութիւն: Բուն ինքն Տրդատը հոս է եւ զինքը մտիկ կ՚ընէ: Ու ինք կը պատմէ վերջապէս... Վերջապէս... Վերջին բացատրութիւնը ի՞նչ է... Ատոնք որո՞ւ պիտի պատմէր, որո՞ւ համար տեղի կ՚ունենային, ի՞նչ մղումներով կատարուած էին: Եթէ չպատմէր, ի հարկէ, կրնար խեղդամահ ըլլալ: Կարելի է՞, փոքրիկ աղջիկ մը, այս բոլոր բաները եւ այսպիսի բաներ չպատմէ իր տղուն...):

Ինքն ալ կը ժպտայ: Ճիշտ վաճառորդներուն ձեւովը եւ շեշտովը կրկներ է. «Անկողին՝ երկու հոգիի համար»: Ա՛խ, եթէ օր մը տեսնէր-եթէ օր մը տեսնէ՛... Ճենապակիէ սպասը, ծաղկամանները, թէյի սպասը իր իսկ ասեղնագործած սրբիչներով, ա՛խ եթէ օր մը տեսնէ՛... Չէ՛, իր տունը ալճէրիական շուկայի տպաւորութիւն չի ըներ. ինչ որ կայ՝ լաւն է: ... խէրն ալ անիծէ... իր երջանկութիւնն ալ ատ է ...Աշխատեր, աշխատեր է որ ինչ պէտի ընէր... Բայց ան միւս ութսուն հազարին ձեռք չէ դպցուցած. ան կը մնայ եղածին պէս: (Զարաճճի ժպիտով. իր մէկ խորամանկութիւնը երեւան եկած է): Ան ուրիշ ալ ունէր, ուրիշ բաւականին կլորիկ գումար մը որուն մասին Տրդատին իսկ բան չէր ըսած: Ինչո՛ւ: Որովհետեւ – ե՛ւ... Ի՞նչ հոգը պիտի ընէ եղեր... Դեռ չէ իսկ վերջացած. անանկ աղուոր բաներ ունի դեռ առնելիք: Մէկ խօսքով, նոր հաստատուող ամոլի մը բոլոր գնումները: Ամէնը՝ երկու հոգիի համար... բաղնեսրային ձեռակալները, ծորակները չի ըսեր թէ ինչպէս են... Ահագի՛ն, ահագի՛ն անակնկալներ... Չի ըսեր նաեւ թէ անկողնին, սեղանին վրայ ի՞նչ կայ. ի՞նչ կայ վառարանի մարմարին վրայ. ի՞նչ տեսակ շրջափեղկի մէջ են պատկերները. ի՞նչ կայ սեղանի գզրոցին մէջ: Չէ՛, այդ բոլորը չի ըսեր... (տենդագին, փայլուն ժպիտ մը բիբերուն մէջ): Մէկ խօսքով. ամէն ինչ երկու հոգիի համար. ինչպէս նոր հաստատուող երիտասարդ ամոլի մը համար: Իր հողաթափերը վերմակին գոյնն են՝ բաց կապոյտ. իսկ անոր կողքին ուրիշ զոյգ մը որուն մատ չէ դպած դեռ: Աս մէկ զոյգը՝ վարդագոյն: Սրբիչներուն բոլորին վրայ սկզբնատառեր: Եւ ի՛նչ սկզբնատառ... Մէռին սիրով, սիրով ըրած է, ինքն իսկ խնդրելով: Մեռի՞ն... Իր աշխատանոցի ընկերուհին է: Ամէն պարագայի տակ մէկ քանի հատ կան որոնց իր ձեռքն է դպած միայն: իրենները հոգ չէ թէ ով կը բանի, բայց միւսները —՛ ը...

Քօմօտը խակական Լուի Քէնզ: Ամբողջ մէջին մասը բանուած վարդի փայտէ ծաղիկներով: Վերի երկու յարկը միայն լեցուած են. միւս երկուքը պարապ կը սպասեն: Շատ խորհեցաւ բայց ի վերջոյ որոշեց Էտրտօն չառնել: Նախընտրելի է, եթէ ցուրտ ըլլայ, ուրիշ վերմակ մը եւս աւելցնել: Ալ ատիկա ձմեռը կը նայի... Ի՛նչ խենթն է... Արդէն ձմեռ ըսել է: (Խօրին խնդուք: Դէմքն ու մարմինը ամբողջ կը խնդայ): «Ձմեռը կը նայիմ» կ'ըսէ, մինչդեռ ձմեռ է արդէն... Ի՛նչ խենթըն է...

Եղբայրս որ մինչեւ այդ կը լռէր, դէտին նայելով, յօնքերը պռստած՝ երկար շունչ մը դուրս տուաւ եւ ոտքի ելաւ: Սենեակին մէջ սկսաւ քալել: Ձեռքերը սկսան դրպաններուն մէջէն նորէն քերել ու դժուար տեղեր լու մը փնտռելու պէս բեկբեկուն շարժումներ կատարել:

Ժպիտը խափանեցաւ միւսին դէմքին վրայ եւ աչքերուն մէջ վախ մտաւ: Յետոյ սակայն, յանցաւոր մանուկի պէս, ոտքի ելաւ ու զգոյշ քայլերով մօտեցաւ եղբօրս որպէս թէ ոյմուկ մը կարենար ամպրոպներ պայթեցնել: Կամ զգուշութիւնով կարողանար կանգուն պահել վարդագոյն դղեակը: Աչքերը ուշադիրօրէն քննելով եղբօրս դէմքը ու երկու ձեռքերով անոր ձեռքը փնտռելով·

— Ի՛մ սիրելիս, ե՞րբ պիտի գաս անգամ մը:

— Նստիր որ ըսեմ, պատասխանեց եղբայրս, ինքն ալ իր կարգին բռնելով անոր երկու թեւերէն ու նստեցնելով զայն իր առաջուայ տեղը: Րոպէ մը լռութիւն տիրեց որուն ընթացքին, եղբայրս, երկու ձեռքը նորէն դրպանը, ուղիղ կեցած էր անոր դիմաց: Մտահոգութիւնն ու ցաւը, հետզհետէ, նորէն սկսան վանել աղջկան դէմքէն՝ գորովանքը:

— Ես ամէն ինչ ըրեր եմ որ մարդու վիշտ չպատճառեմ, սկսաւ եղբայրս անկաշկանդ ձայնով, գլխու ցնցումէ մը յետոյ: Գլխու ցնցում որ ինքնամփոփում եւ հաստ լրջութիւն

մը կը վերադարձնէր իրեն: Այդ շարժումը որ ինծի բոլորովին անծանօթ էր, որ գործնական մարդու հաստատակամութիւն ցոյց կուտար՝ բազմաթիւ անգամներ գործածեց այդ տեսակցութեան ընթացքին: Տարօրինակ տպաւորութիւն գործեց վրաս այդ շարժումը: Արդեօ՞ք անծանօթ ըլլալուն էր:

— Բայց անկեղծօրէն ըսելով, վերսկսաւ, եթէ ասպէս շարունակուի, չեմ գիտեր թէ... Էլիզին դէմքին տխրութիւն ալ չէր: Անձկութիւն մը որ ընտանի է, որ հրաշքով՝ րոպէ մը չքացեր էր եւ որ նորէն կը վերադառնար: Անձկութիւն՝ որ շաբաթներով, ամիսներով բաներ է այդ դէմքին վրայ, հետզհետէ դարձեր անոր յատուկ, անբաժան արտայայտութիւն մը՝ դնելով հոն ամբողջական դրաւումի մը բոլոր կնիքները: Գըլխահակ, ոչ առողջ կարմիրով մը շիկնած, վարի շրթունքը թեթեւ մը խածած:

— Ընդունէ էլիզ որ ընելիք բան չէ աս: Նամակներով մարդ ռմբակոծել... Մէկուն աշխատած տեղին չորս կողմերը դառնալ... Ողբուկոծ, սպառնալիք...

Հակառակ որ համոզկեր ձայնով սկսած էր՝ վերջաւորութեան՝ տաքցաւ ու խօսքերը իրաւաբանական շեշտ ստացան:

-- Ես առաջին օրէն ըսի քեզի որ իմ վրաս յոյս պէտք չէ դընե – ե՛լ: Ես ա....

— Բայց ես յոյս չեմ դրած... Գիտես որ ամիսը երեք հազար Փրանք կը շահիմ: Կուրիի սէրթիֆիքայովս, հիմա աւելիով ալ կրնամ տեղ մը գտնել. դիւրութեամբ:

Կարի տան մը մէջ, իմացած էի մօրմէս, գծագրիչ էր. շրջազգեստներու տիպարները յղացող:

— Ես ատոր համար չեմ ըսեր: Դուն լաւ կը հասկնաս ինծի: Ես ալ քեզի:

Հապա ինչո՞ւ համար, իմ սիրելիս, հարցուց ան անարատ մեղմութեամբ:

Դիտեցի որ «իմ սիրելիս» —ը, այնքան քնքուշ այդ մատղաշ բերնին մէջ՝ դարձած էր ամէնէն ընտանի կոչակա-

նը, Տրդատին ուղղուած ։ Նոյն իսկ ատոր գործածելիք շեշտը միակն էր որով կրնային կերպարանափոխուիլ իր մտածումները ու զգացումները՝ երբ անոնք եղբօրս հետ գործ ունէին ։

— Անոր համար որ ես չեմ ուզեր ամուսնանա–նա–՛լ, պոռաց եղբայրս ջղայնացած ։ Ես քեզի առաջին օրը, ոչ թէ երկրորդ՝ ամէնէն առաջին օրը ըսի որ այդպիսի մտքեր ունենալու չ-է՛ վրաս ։ Որ ես ամի իսկ չեմ ըլլար ։

— Ես ամուսնութեան խօսք չըրի ։ Ես…

— Ի՞նչ կ՚ուզես հապա, ի՞նչ կ՚ուզես…

— Ի՞նչ կ՚ուզե՛մ… Ես… Եթէ ինծի…

— Ի՞նչ կ՚ուզես հապա ինձմէ…

— Բան չեմ ուզեր… (Հազիւ լսելի ձայնով) — կը սիրեմ ։

— Իմ ջղերուս դպածն ալ աս է արդէն… Բան չեմ ուզեր… Բան չեմ ըսեր … Բան չեմ մեղադրեր եւ սակայն ուզածնին պարզապէս իրենց գերի դառնալ է… Աղմուկ, կռիւ, տունէ ծնողքէ հեռանալ, աբառթման չոկել, սիւրբրիզ, դրամ, սրբիչներու վրայ մառքա դնել… Non et non! Ես ատանկ ծուղակներու մէջ ինկող տղայ չեմ… Ոչ աբառթմանի պէտք ունիմ, ոչ ալ դրամի…

— Տրդա՛տ, սիրելի՛ս…

— Ա՛յո սի–րե–լի՛ս… Եւ մենք մեղադրանք չենք ըներ…

— Ի՛մ սիրելիս, աւելցուց շտապով ու վախցած ։

— Ներողութի՛ւն, ներողութի՛ւն… Ասիկա մէկ ամիս չէ, երկու ամիս չէ … ի՞նչ կ՚ուզես ինձմէ… Դուն կ՚ուզես՝ ես չեմ ուզե–ե–եր… ինչո՞ւ դուն աւելի իրաւունք ունիս քան ես ։ Ինչո՞ւ ես քու գերիդ պիտի ըլլամ ։ Դուն երջանիկ ես՝ ես երջանիկ չեմ… Ես չեմ ուզե–ե՛ր…

— Բայց Տրդա՛տ, կը սիրես դուն ինծի · կը վստահացնեմ… Այն ժամանա՛կ… խելքս չի հասնիր թէ… Ինչո՞ւ այսպէս պիտի ըլլայ…

— Օ՛խ, աղուոր գտեր կ… Ըսել է՝ ելլանք ամուսնանանք ։ Ալ ի՛նչ կը սպասենք…

Հեգնանքի խօսքը, շեշտը ուր ծաղրանք ալ կար որոնք ոչ թէ դժուարին կամ հեռաւոր կը նկատէին այլ գրեթէ ամօթալի, անպատուաբեր այդ միութիւնը՝ տարօրինակ ընդվզումի մը մէջ ծառացուցին մինչ այդ խորտակուած աղջիկը ։ Ալ խնդիրը իր մէջ իրեն իսկ անծանօթ ու սուրբ դիրք մը պաշտպանելուն մէջ էր ։

Կլոր, ապրշումէ բարակմազերով գլուխը ցցեց, քաջօրէն նայեցաւ եղբօրս ։

— Ինչո՞ւ չէ, Տրդա՛տ, ինչո՞ւ չէ, ըսէք խնդրեմ ։

Տագնապն ու ձայնին թռածիքը կասեցուցին եղբօրս թափը ։ Լռութենէ մը վերջ, ցած ձայնով ։

— Ես ամուսնութեան գործին չեմ խառնուիր… Մայրս ու եղբայրս, արդէն ….

Նորէն լռութիւն ։ Պարտութեան այն անցողակի շունչը որ եղբօրս քսուեցաւ՝ անմիջապէս հակազդեցութիւն առաջ բերաւ միւսին մէջ ։

— Տրդա՛տ, ի՛մ, ի՛մ Տրդատ, յիշէ Մարսիլիան… Յիշէ Լիլ Ատանը… Ճամբորդութիւն, պարտէզին մէջ… Լիլաներուն տակ… Ծովուն վրայ… Ինչքա՛ն գուրգուրոտ էիր … Ինչպէ՛ս համբուրեցիր… Յիշէ ինչ որ ըսիր… Ես չեմ կրնար մոռնալ… Ինչպէ՞ս կ՚ուզես որ մոռնամ…

Այդ «յիշէ»ները, այդ պլլուող շեշտը եղբօրս կը թուէին պախուրցի հաստօղակները որ ֆօլ-պօյ մը ետեւէն ինկած՝ կը նետէր անընդհատ իր ոտքերուն ։ Կարծես բռնաշապիկ մը կը հագցնէին որ հետզհետէ կը սղմուէր մարմնին ու հոգիին վրայ ։

— Ես սուտ խօսելու սովորութիւն չունիմ ։ Սա երրորդ անգամն է երեսիս կուտաս Մարսիլեան ու Լիլ Ատանը… Խալթ կերանք՝ տկարացուեցանք ։ Ես ետեւէդ մարդ չի ղրկեցի որ գայիր ։ Դո՛ւն եկար ։ Ես չէի ուզեր նոյն իսկ ։ «Գոհ չես որ եկեր եմ» հարցուցիր ինծի, հազիւ հասած, միտքդ է՞…

— Ես ատոր համար չըսի, Տրդա՛տ ։ Ես միայն…

— Կը խենթեցնե՛ն, կը խենթեցնե՛ն մարդս ։ Ամէն ինչ

կ'ըսեն, ամէն ինչ կ'ընեն, յետոյ ալ, ես ատոր համար հըափ, ես ատոր համար հըրի··· Ենթադրենք նոյն իսկ որ համբուրեր եմ, «երջանիկ եմ» ըսեր եմ: Ատ ըսե՞լ է որ երջանիկ՝ մինակ քեզի հետ կրնամ ըլլալ ապագային: Ատ ըսել է որ մուրհակ եմ ստորագրեր, պայմանագրութիւն ենք կընքեր···

— Բոլոր ըսածներս, կը վստահեցնեմ, բոլոր ըսածներս ուրիշ կերպ···

— Ուրիշ կերպ մուրիշ կերպ չի կայ: Կեղծիքը մէկ կողմ: Զինուորաչին խաղերով կարելի չէ մէկը ողջ ողջ վառել···: Կը խնդրեմ որ յի-շես ան գի-շե-րը··· (Եղբայրս ձայնը իջեցուց եւ գիշատիչ ակնարկներ ձգեց անոր աչքերուն: Բոլէն դարձաւ քամնելի): Ցիշեցի՞ր··· Ցիշեցի՛ր··· Ես չէի ուզեր··· Անանկ է՞ թէ անանկ չէ··· Ըսէ՛, անանկ է՞, թէ անանկ չէ··· (Երգեցիկ լուռօրէն սկսաւ լալ):

— Ցիշէ՛ բառերս մէկիկ մէկիկ··· Ես չէի ուզեր··· «Այո՛, ըսիր, վաղն իսկ եթէ կ'ուզես, ալ բարեւ մի տար ինծի»: Ես նորէն ատեն մը շարունակեցի···: Կուլա՛յ, կուլա՛յ··· Մէկը որ լայ՝ ի՞նչ կրնաս ընել: Ի՞նչ ըսել մէկու մը որ կուլայ···

— Ես ատոր համար չեմ լար, այլ··· Ըսաւ ու չկրցաւ շարունակել: Դէմքը յանկարծ դեղնեցաւ: Կարճ ժամանակի մէջ դեղինը ճերմակի անցաւ: Ձեռքը տարաւ քրտինքով պատուած ճակտին: Ցետոյ, մեքենական շարժումով մը, քաշեց մէջքը դրկած գօտին: Կոկորդը բերանը եկաւ, հռնդիւն մը ելաւ, դէմքը սեւցաւ եւ ստացաւ սեւ արեան գոյն եւ անսպասելիօրէն սկսաւ փսխել: Եղբայրս խռովուեցաւ: Ես աման մը, թաց լաթ մը առի վազեցի: Եղբայրս պէտք եղած բոլոր խնամքը տուաւ: Կարծես մոռցած էր քիչ առաջուայ տեսարանը. բոլորովի՛ն: Ես ատ դիտած էի: Եղբայրս այսպիսի պարագաներու մէջ — հիւանդութիւն, սուգ, արկած — շատ դիւրութեամբ օգնութեան զգացումներուն կը մղուէր:

Ըսենք քիչ մը Փրանսական է այդ· ուղեղային: Իմ ամէնէն խոցելի կէտս, ինչ մեղքս պահեմ, կարեկցութիւնը ըլլալով հանդերձ, զերծ չըլլալով հանդերձ անոր դիւրին ու հասարակ տեսակէն նոյն իսկ, յաճախ, փողոցը կամ հասարակաց վայրի մը մէջ, զարմացեր եմ, գէր, անծանօթ կիներու, խոժոռադէմ մարդոց անձնուէր, օգնութեան արարքներէն, ուշաթափուող մարդու մը, անձկութեան մէջ իյնող յղի կնոջ մը, կամ պարզապէս ենթադրական տկարացողի մը վերաբերմամբ: Անշո՛ւշտ, ըսել չէ որ ես ձեռքերս ծալլած պիտի դիտէի, բայց նորէն զարմացուցած է ինձ անոնց փութկոտ ու դրական օգնութիւնը: Զգացում մը կայ ան «բօվ փամ»ին, «բօվ կառսօն»ին ետեւ, լատին բերաններուն մէջ, որուն չեմ հաղորդուած դեռ եւ որ բոլորովին անհամակրելի է ինծի··· Բայց կէս ժամ յետոյ, կամ յաջորդ օրը, պայքարի գետնին վրայ, «բօվ փամ»ը թող անոնց դիմացը ելլայ որ տեսնայ··· Խոհանոց երթալու միջոցին՝ դրան ձայնը առի: Մայրս զգուշութեամբ դուռը հրեց եւ ճեղքէն ականջ դրած, նայեցաւ ուշադիր: Ինչքա՛ն կը սիրէի ես այդ ակնարկը: Այդպիսի կեանքէ, այդպիսի ցաւերէ յետոյ ինչպէս յաջողեր էր այդքան մանկութիւն բերել իր հետ որ կը ցոլար այդ միամիտ զարմացումի ակնարկին մէջ: Բայց յանկարծ յիշեց որ կարեւոր ըսելիք մը պակաս մնացեր է: Գոցեց դուռը զգուշութեամբ եւ վերադարձաւ շարունակել իր այցելութիւնը:

Երբ Երգեցիկ քիչ մը հանգստացաւ՝ եղբայրս պպզած իր լեցուն զիստերուն վրայ, երեսը կարմրած, գետինը սրբելով՝

— Կը տեսնա՞ս, ըսաւ, ինչ ըսել է անձրեւին տակ մնալ:

Ան գլուխը օրօրեց եւ.

— Քանի օր է արդէն այսպէս է, յայտնեց ու անմիջապէս զղջալով՝ չորս կողմը նայեցաւ:

Եղբայրս լաթի կտորով մը, այս անգամ բազկաթոռին տակ կը սրբէր, գլուխը՝ զզուանքի արտայայտութեամբ մէկ կողմ դարձուցած:

Երգեցիկ ոտքի նետուեցաւ եւ ամէն գինով ուզեց ինք վերջացնել մնացած մաքրութիւնը : Եղբայրս խստօրէն մերժեց : Այն ժամանակ, գլուխը երերեց ան, բռունցքները զարկաւ ծունկերուն ու ծայր աստիճանի յուսահատութեան մը անձնատուր՝ սկսաւ լալ : Բարձրաձայն, արտասուալից, ողբագին : Եղբօրս բողոքներուն իբր պատասխան․

— Թոյլ տուր որ լամ․ երկու րոպէ է միայն․ յետոյ պիտի լռեմ :

Իրաւ քանի մը րոպէ յետոյ վերագրաւեց իր քնքուշ արժանավայելչութիւնը : Հագուեցաւ․ տրտում ժպիտներով խառնուած ներողութեան խօսքեր շշնջաց․ ճգնեցաւ նոյնիսկ զուարթացնել ծանր մթնոլորտը, իրեն ուղղուած փոքրիկ հեգնանքներով : Երբեմն ալ տկարութիւնը վրայ կ'ելլար և ձայնը կը կտրտէր :

— Լաւ է որ երթամ շուտ մը, եթէ ոչ նորէն պիտի լամ, խօսեցաւ ինքն իրեն, ժպտագին բայց թաց ձայնով ու արտօրաց :

Երբ բուն հրաժեշտի րոպէն եկաւ՝ շարժումները նորէն դարձան մածուցիկ, ակնարկը՝ պաղատական ու աչքին մէջ՝ վախ :

— Կ'երթամ Տրդա՛տ, ըսաւ բռնազբօսիկ ժպիտով մը... Ատեն մը նայելէ յետոյ անոր․

— Ըսել է երբեք... Տունը չպիտի՞ գաս տեսնելու...

Հարցուց գլուխը երերելով եւ դէմքի այնպիսի կծկումներով որոնք բնական չէին՝ այնքան որ անձկալից նեղուածութեան մը մէջ էր : Եղբայրս համոզկեր եւ յուզուած ձայնով․

— Ի՞նչ ընեմ գամ, էլիղ, պատասխանեց : Հաւատա՛, աւելի լաւ է որ չի գամ... Յետոյ, շատ յետոյ, եթէ օր մը հանդիպինք՝ կը տեսնուինք նորէն...

Երբ ժամ չանցած, անծանօթ, հրաշալի աղջիկներ, եղբայրս, աչքերնուն մէջ նայելով, քանի մը բառով կը համոզէր ու կը տանէր՝ ես միշտ խորհած էի որ բնածին կարողութիւն մը ունի հոգեբանօրէն խօսելու : Աւելին — կը խորհէի — նա հոգեբանօրէն չէր խօսեր՝ հոգեբանօրէն կը գործէր : Միութիւնը մէկ երկու բառի, ակնարկի, գգուանքի, ձայնի — բոլորն ալ յետին փոշիով կշռուած, որովհետեւ այդ րոպէներուն անվստահ, տատամսոտ շեշտ մը՝ կորստեան կը մատնէր ամէն ինչ — համադրական այդ միութիւնը շատ աւելի դժուարին, գոնէ բոլորովին այլ կարողութիւն է որ եղբայրս մակիստրական կերպով ունէր : Կը խորհէի : Ինչպէ՞ս ըրաւ հապա սա ահաւոր կաֆը : Ճիշտ է որ միւսին համակերպող մեկնումին առջեւ՝ բացառիկ դրութեան մէջ էր : Անկեղծութենէ մը բռնուած․ նոյնիսկ գորովանքէ մը :

— Եղբայրս, մայրս, կրնայ ըլլալ որ արդէն ամուսնացնեն ինծի... (Բարեկամական ձայնով) : Կը հասկնա՛ք... այդ պայմաններուն մէջ...

Երգեցիկ եղբօրս վրայ նետուեցաւ :

— Ըսել է ալ բնաւ, բնաւ չես սիրեր... Ըսել է երբեք չես սիրած ինծի...

— Ես առաջի օրէն ըսած եմ, պատասխանեց եղբայրս մեղմութեամբ :

Բայց ան, խելահեղ շարժումով գրկեց անոր թիկնեղ իրանը ու հրայրքոտ շրթները՝ կլորցած, դուրս ցցուած, թըրթռուն սկսան եղբօրս շրթները փնտռել... Անդիմադրելի էր : Հակառակ եղբօրս երկաթեայ կեցուածքին ու փախուստի մէկ քանի գլխի շարժման՝ կրակէ, երկար համբոյր մը առաւ ան : Ապա, յանկարծ ձգեց անոր մարմինը, դէմքը պահեց ձեռքերուն մէջ ու վերջնական յուսահատութեան շեշտով․

— Բայց ես առաջին օրուան պէս կը սիրեմ քեզի...

Եղբայրս, առանց պատասխանելու, յօնքերու շարժում մը ըրաւ :

Դուռը բացուելու րոպէն է մանաւանդ որ մնացած է անջնջելիօրէն դրոշմուած մտքիս մէջ :

— Տրդա՛տ, գոնէ քիչ մը, քիչ մը բարեկամս մնացիր...

Ես քու կեանքիդ չեմ խառնուիր… Ըրէ ինչ որ կ'ուզես…

«Բարեկամ»ը Ֆրանսական ըմբռնում ունէր:

— Կը խոստանամ, կ'երդնում մօրս անունովը… Կը հասկընա՞ս, ի՞նչ կ'ուզես ան ըրէ… Միայն թէ, գոնէ քիչ մը բարեկամս մնացիր…

Ձեռքերս սեղմեցին քունքերս: Այդ խօսքերէն լախտի հարուած ստացած էի: Ջնջումի այդ բառերը, այդ շրթներէն, այդ ձայնով արտասանուած, դիւրաբեկ կեանքի մը մէջ, այնպիսի ողբերգութիւն մը լուսաւորեցին որուն նմանը իմ զգայական գործիքիս ընդունումի կարողութենէն վեր պիտի մնայ ալ, ընդմիշտ: Այդ՝ ցնցումի այն բարձրագոյն կէտն էր որմէ յետոյ ալ ոեւէ ուրիշ դէպք, ինչքան ալ եղերական ըլլար՝ անընդունակ պիտի ըլլար նոյն անդնդային խուլքը բերելէ ինծի: Այդ րոպէէն յետոյ, կարելի է ըսել, իմ զգայական տէքատանսի շրջանս սկսաւ… Եւ սակայն իմ կեանքս, ինչպիսի եւ ինչ գոյնզգոյն ճգնաժամերու րոպէներ ունեցած է… Ես տեսած եմ մօրս դէմքը, ժամերով, անկողնիս մէջ երկարած, երբ ան նստած, մինչեւ ժամը առտուան երկուքը, երեքը հօրս քստմնելի մուտքին կը սպասէր եւ ապահովուելէ յետոյ որ ես կը քնանամ՝ լուռ կ'արտասուէր:

Ու յետոյ հօրս մուտքը ու իր տեսարաններուն շքերթը:

Ես տեսած եմ կամրջակին վրայէն եղբօրս եւ մօրս դէմքերը, քարափին վրայ, անպաշտպան, վայրագ անծանօթին յանձնուած, երբ անժպիտ կը նայէին ինծի, մինչ մեր նաւը կը հեռանար…

Ես տեսած եմ ընտանեկան տռամներու յաջորդող առաւօտները ու հօրս լեղի դէմքը, փքուած կոպերով ու աչքերուն մէջ արիւն…

Ես խաւաքարտ եմ կարած եղբօրս ոտքերը պաշտպանելու համար ցուրտէն ու հիւանդութենէն… Ես քնացուցած եմ եղբայրս ժպտալով ու հէքեաթ պատմելով երբ անոր ուզածը հացի կտոր մըն էր…

Ես ինչե՛ր չեմ տեսած տեղահանութեան ընթացքին: Ոտքիս տակ հոնդաղին ոգեվարներ եւ ինքզինքնին ջուրը նետող կիներ… Աւերակ ու ամայի գիւղին մէջ, խրճիթին անկիւնը, մոռցուած ու մեռած մանուկ մը տեսած եմ ես…

Բայց ո՛չ մէկը, ո՛չ մէկը նոյն կատաղութեամբ վառած է ողբերգութեան հրդեհը խղճիս մէջ՝ ինչքան դունէն դուրս սահած առենը, այդ աղջնեկին ահաւոր դահընկեցութեան խօսքերը ·«Գոնէ, քիչ մը ····»: Որպիսի հրայրք, որպիսի փարում առանց որուն իր կեանքը կը մթնէր… Որմէ՝ քանի որ անհնարին է ամբողջութեամբ հրաժարիլ, կամ ուրիշ կերպ ընել՝ պահել միայն ճառագայթ մը, հոգ չէ թէ վտիտ, հոգ չէ թէ տժգոյն… Հոգ չէ թէ ամբողջ արեւը լքելով ուրիշներուն… Խօլ համակերպում որուն ամբողջ նուաստացուցիչ արատն իսկ կը խուսափի այդ վճիտ գիտակցութենէն… Այդ երկու բառերը եղան որ տուին ինծի թռաժիքին բարձրագոյն հասակը····

Երբ դուռը փակուեցաւ, եղբայրս կը կքէր ծունկը, կը զօրէր ձեռքերը, գրպանին մէջէն, ամենէն դժուարին տեղերը բերելու հետամուտ·····

— Օ՜ֆ, ըսաւ, կը նախընտրեմ երեք մատնիի վրայ քար շարել քան թէ մէկ հատ այսպիսի «բացատրութիւն» ունենալ: Ապա, նուաղ անտարբեր շեշտով·

— Ի՞նչ կրնայի ընել… Իմ ձեռքէս ի՞նչ կուգար…

Ես այնպիսի տագնապալից յուզումի մէջ էի որ նորէն անիրաւ եղայ: Ճիշտ է որ, քանի մը օր յետոյ, ջղային նոպայ մը անկողին պիտի ձգէր զիս եւ ինքնըստինքեան բաւական էր բացատրելու իմ զգայութիւնս որ իր դրան շեմքին հսկայական հեռասփիւռ մը հաստատած էր եւ որուն մէջէն կը հասնէին միայն ինծի ոեւէ տպաւորութիւն, ո եւէ յուզում: Ոտքի ցատքեցի եւ ըսի, դէմքիս վրայ ցասումի ու զզուանքի արտայայտութիւնով որ բառերուս տուաւ մասնաւոր ծանրութիւն մը, նոյնիսկ այդ րոպէին, ինծի իսկ անհաճելի·

— Գէշ տղայ ես, գէ՛շ:

Սանդուխներուն վրայ դեռ աչքիս առջեւ էին, յանկարծ բարկութենէ ու գայթակղութենէ բռնկած իր բիբերը... Անպայման համոզուած էր որ ինք կատարելապէս արդար է, օրինական:

...Դժուար չեղաւ: Մեր տունէն քիչ մը անդին, նեղ, ամայի փողոցին մէջ, ուսը պատին տուած, գլխահակ, վարի շրթունքը խածած, աղջիկ մը կեցած էր: Ոտքի ձայն առնելուն՝ շտկուեցաւ եւ սկսաւ յամրօրէն քալել: Ես մօտեցայ եւ առաջնորդեցի զինքը իր բնակարանը:

...Զի սէր յԱստուծոյ է. եւ ամենայն որ սիրէ՝ յԱստուծոյ է ծնեալ եւ ճանաչէ զԱստուած: Եւ որն ոչն սիրէ՝ ոչ ճանաչէ զԱստուած, զի Աստուած սէր է:

ԹՈՒՂԹ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ
Ա. Գլ. հ. 7-8:

Եղբօրս անձնաւորութեան այդ մէկ երեսը բոլորովին անծանօթ էր ինծի: Կամ, աւելի շուտ, կը կարծէի որ գոյութիւն չունի ան: Անցեալ օրուան տեսարանը յայտնութիւն մը եղաւ: Շատ յաճախ, զարմացումով հարցուցած էի ինծի թէ՝ ինչպէս եղբայրս կը բոլորէ իր առաջին երիտասարդութիւնը՝ առանց ունենալու այն կարգ մը սէրերը որոնք այդ շրջանին ոչ թէ մեծ տեղ կը գրաւէին իմ կեանքիս մէջ՝ այլ իմ ամբողջ կեանքս էին: Հէնց այդ նամակները որոնք եղբայրս առանց կարդալու կը վերադարձնէր՝ ինչպիսի տաք արեւ ձգած էին իմ օրերուս վրայ, ժամերս ինչպիսի մեղրով խառնած էին: Իմ այցելութիւններս դէպի գզրոցս ուր միայն ինծի պատկանող առարկաներ պահուած էին, ուր ժամերով կը յամենայի պատկերի մը, չորցած ծաղկի մը, հաւաքուած խճաքարերու, մազերու հիւսկէնի մը առջեւ: Հապա գունաւոր քարթերը՛... Հապա այն ինչպիսի հրայրք... Ինչքան դրամ ծախսած եմ... Հապա այն անհամբեր յուզումը, գիւղ մեկնելէ առաջ, արձակուրդներուն: Ինչ օրե՛ր, ինչ օրե՛ր, ուր ես կը դադրէի ես ըլլալէ. ուր իմ միտքս, ինչպէս հիմա, չէր ճնշեր վրաս. ուր ես առու էի, ծառ էի ու մեր պարտէզին առաջին բուսած կծու կոտեմն ու կանաչ սոխն էի:

Այդ օրերուն չէ՞ր մանաւանդ որ ես վէպեր կը կարդայի, ուր կեանքս վէպ դարձած էր, որովհետեւ հերոսներուն կատարած յաղթանակները իմ կատարածներս էին...: Թշուառները, Դաւիթ Կոպէրֆիլտ, Իվանօէ, Մարտ-հինգ, որոնք հիմա իրար կը շփոթեմ բայց որ այն ատեն աւելի մեծ ու ճըշգրիտ իրականութիւններ էին քան իմ կեանքիս իրականութիւնը...: Հապա երեկոնե՛րը, խաղա՛ղ, լուսաւո՛ր: Կը բանայի պատուհանս, կը սկսէի մանտոլին նուագել: Աղջիկներ կը կենային պատուհանիս տակ...: Օ՛, այն հաճոյքի ծովը հապա, երկի՛նք, երբ առաջին անգամ, ինծմէ մօտաւորապէս տասը տարեկան մեծ Գեղանուշը, ճերմակ, գիրուկ, պուլկար գեղջկուհիի մը պէս...:

Այո՛, առաջ ալ, շատ յաճախ, կատարած էի բաղդատութիւնը առաջին երիտասարդութեան մեր տարիներուն: Ընդհանրապէս, բաղդատութիւնը, կրնամ ըսել, մտքիս մոլութիւններէն մէկն եղած է: Ե՛ս այսպէս՝ ան ինչու՞ այնպէս: Միտքս սովորութիւն էր ըրեր անգամ մը եւ կը քալէր անխոնջօրէն, բաղդատական քննութեան ճամբայէն: Եղբօրս ամէն մէկ տարին զուգակշռել իմ համապատասխան տարիիս՝ շնչելու չափ սովորական դարձած էր ինծի:

Միշտ ալ հարցուցած եմ թէ ինչպէս եղբօրս տարիները կը հոլովուէին առանց այն կարգ մը պահանջներուն: Երգեցիկին դէպքէն առաջ սակայն, այս մասնաւոր կէտին քննութիւնը թեթեւօրէն ու արագօրէն կը կատարուէր մտքիս մէջ: Մընաց որ քննադատութեան սուրը կը դառնար անմիջապէս դէպի ինձ: Ո՞վ ըսաւ որ ամէն մարդ ինծի պէս պիտի ըլլայ...: Ես ի՞նչ եմ. ինչու՞ ինքզինքս իբրեւ չափ պիտի առնեմ: Ամէն գոյութիւն իր իրականութիւնը ունի եւ ամէն իրականութիւն իր օրէնքները: Պէտք է ձգեմ որ եղբայրս իր օրէնքներուն համեմատ զարգանայ...:

Մնաց որ, ես այդ շրջանին, գաղտնի հիացումներ ունէի եղբօրս հանդէպ: Մեծ ուժ կը տեսնէի իր նկարագրին մէջ:

Ինչպէ՜ս յաղթահարած է ինքզինքը: Ինչպէ՜ս թափանցած է Փրանսական չափի զգացումին: Ոեւէ գիրքի մէջ, ոչ բառ մը աւելի, ոչ բառ մը պակաս: Ինչքան թաքթ ունի: Երբեք անհաճելի դրութիւններու մէջ չիյնար ինք՝ որովհետեւ ոտքը դրած տեղին հաստատութիւնը բնազդով կը զգայ: Մխանգամ ընդ միշտ սանձ դրած է ծայրայեղ հակումներու բերնին որոնք քիչ մը յաճախ կը նկատէի մեր ընտանիքին: Բոլոր եղած եւ ըլլալիք յորձանքներուն հաստատութիւնը ունի եւ ըստ այնմ ալ իր նաւը հանդարտութեամբ ու առանց ցնցումներու կը յառաջացնէ: Եւ այնքան աւելի կը հիանայի այս գծերուն վըրայ՝ որքան կը խորհէի որ անոնք կը պակսէին ինծի: Ես միշտ պայքարի մէջ էի ինքզինքիս հետ որպէսզի ուղիղ քալեմ: Ամէն ինչ կը հետաքրքրէր զիս: Ես՝ մանուկի պէս աչքերս մեծ բացած, մտիկ կ՚ընէի ամէն ձայն, կ՚ուզէի դպնալ ամէն ինչի եւ ուժգնութեամբ կը նայէի մարդոց դէմքին...:

Այդ դէպքէն յետոյ, այս խնդիրները նորէն անընդհատ միտքս կը խուժէին: Որոշ դէպքեր— ոչ իսկ դէպք, այլ հանդիպում կամ խօսքի կտոր մը— լուսաւորուած, առաջ կուգային նոր շարքի մը մէջ կանգնելու: Որոց դէպքեր որ ուշադրութիւնս գրաւած էին միայն՝ կը ճգնէին իմաստ առնել հիմա: Երբ եղբայրս լիսէէն վերադարձաւ վերջնականապէս, մինչեւ այդ՝ մեր մէջ եղած յարաբերութիւնը, ուզած չուզած տարիքի բերումով, ստիպուած էր փոփոխութեան ենթարկուիլ: Որոշ չափով, եղբայր ըլլալէ զատ, ընկեր սկսայ դառնալ: Ու միասին սրճարաններ յաճախեցինք, երաժշտութեան վայրեր գացինք, ներկայ եղանք ընտանեկան ընդունելութիւններու ու պարեցինք միասին պարասրահներու մէջ: Եղբայրս ե՛ւ իր յաղթանդամ ու գեղեցիկ Փիզիքականով, ե՛ւ իր վայելուչ յարդարանքովը, առաջին օրէն ընտանեցաւ կընոջական յաջողութիւններու: Այդ յաջողութիւնները որոնք շատ անգամ իրաւամբ շողոքորթիչ էին՝ չէին խռովեր զինք: Ձեռքով դրածի պէս կ՚առնէր կամ մէկդի կը շպրտէր: Թոյլ

չէր տար որ ուժգին զգացում մը, ոեւէ աստիճանով զինքը տկարացման վիճակի մէջ դնէ: Իր շարժումներն ու ձայնը, ակնարկներն ու դէմքը կը մնային ազատ ու արձակ ինչպէս եթէ փոստի պաշտօնեայի մը դիմաց ըլլար: Նիստուկացին, խօսելակերպին մէջ կարելի չէ ըսել թէ արհամարհանք կամ գոռոզութիւն կար՝ բայց կատարեալ ազատութեան մը կնիքը Անձնասիրութիւնը բաւականին պարարտ էր, թէեւ: Ատիկա անընկճելի կը դարձնէր զինք եւ չեմ գիտեր ինչ եղանակով կը քշէր աղջիկները դէպի պարտութեան ճամբան: Պէտք է ըսել որ անընդօրինակելի, անկլլելի բան մըն է ատիկա որ չունեցողը՝ չունի: Անձնական կնիքն է ան՝ անձնաւորութիւն մը կազմող ե՛ւ մօտաւոր, ե՛ւ ամէնէն հեռաւոր ազդակներու համադրումին:

Պարելու ժամանակ, մօտէն կը սղմէր ընկերակցին մարմինը իրենին ու քանի մը րոպէ յետոյ երբ պզպզուն աչքերուն փոփորէ ոլաքները կը ձգէր անոր աչքերուն՝ դեղձանիկը կը թապլտկէր արդէն կատուի ճանկերուն մէջ: Երբեմն երեկոյթի վերջանալուն ալ չէին սպասեր: Մէկը միւսին ետեւէն դուրս կ՚ելլէր...Կ՚երթային եւ առաջին հանդիպած պանդոկին մէջ կը զուգուէին: Եղբայրս, բացառապէս դժուարին պարագաներու մէջ, նախապատրաստական աշխատանքներուն համար առաւելագոյն՝ երկու նիստ կը յատկացնէր: Անկէ յետոյ ըլլար՝ ըլլար, չըլլար՝ չըլլար: Բայց կարելի է ըսել որ «չըլլար»ը հազուադէպ էր: Այդ երկու նիստերուն համար տասը ֆրանքը չպիտի անցնէր: Ոչ թէ որովհետեւ եղբայրս մանաւորապէս կծծի էր: Այդ խնդիրը նա այդպէս էր լուծած:

...Ինչքա՜ն ուզեցի թանկօ մը պարել սէքս-ափիլին հետ: Այն օրերու մօտան էր այդ բառը եւ սիւրփրայզ – պարթիի սկիզբին իսկ, այդ անունը դրին փարթամ աղջկան մը: Պեխ ունէր եւ հաստ յօնքեր: Գեղձային դրութիւնը հարուստ...: Սոսկալի սէքս-ափել մէկ խօսքով... ինչքա՜ն ուզեցի գոնէ

թանկօ մը....:Այն օրերը ամէն տեղ «Երազին թանկօն» կը նուագէին: Ես մինչեւ հիմա ալ չեմ մոռցած, ո՛չ եղանակը, ո՛չ բառերը...: «Թանկօ երազի՛, թանկօ սիրո՛յ...»: Անդին նկարիչ մը պատմութիւն մը կը պատմէր: Ամէն ինչ բացառիկ կերպով տեղի ունեցած է եւ ամէնէն պարզագոյնը, ամէնէն սպանիացին իսկ ստիպուած է զարմանալ: «Ա՛հ, ես լսած եմ արդէն...: Ամէն նոր տեղ՝ ա՛ս կը պատմէ...», լսեցի ետեւէս: Կիները կը սարսռան...:

Ի՛նչ յիմարութիւն. ես պէտք է աւելի ուշադրութիւն դարձնեմ յարդարանքիս: Վաղն իսկ հագուստ մը պիտի ապսպրեմ: Ի՛նչ կ՚ուզեն ըսեն. կեցցէ՛ լիւքսը...: Ուր պիտի վերադարձնէր ինծի, այսպէ՛ս, իմ ամբողջ պատանեկութիւնս ... Առաջին համբոյրիս կենդանացած սարսուռը...Ինչքա՜ն պիտի ուզէի գոնէ թանկօ մը, սէքս-ափիլին հետ...Ծառըրուանններ կը հասին... Լոյսերը ծիածանի կը տարբաղադրուին ...Գաղտնիքներուն կափարիչները կը բացուին:Կեցցէ՛ կեանքը. ես ինչքան պիտի ուզէի, գոնէ անգամ մը...: Սա մանուկ կը հոյակապ է. նկարիչներու մանուկ թագաւորներուն պէս ...Իմ առաջին համբոյրս, բուստէ շրթներ, գիշերը, թաւուտին մէջ...:Ո՞ւր է իր զաւակը...Կիներուն ծանր, բարդ ակնարկը՝ երբ յղի են...Բոլոր կիները իրենց կեանքին գոնէ մէկ մասին մէջ՝ Մարիամ աստուածածինն են...: Ո՞վ ըսաւ. ես կը խմեմ շամփանեա...Ինչքան պիտի ուզէի, գոնէ՛, գոնէ...: Տեղատըւուգաղտնիքներուն կափարիչները կը վերնան...: Տեղատըւութեան, թողութեան, լուծումի, աստուածացումի սարսուռ.. Լոյսերը կը տարբաղադրուին շատրուաններուն շուրջ...: Օրհնուած ըլլայ ճակատագիրը...Կեա՛նք, կեա՛նք, ինչքա՜ն քաղցր ես դուն...Ըրէ՛ ինծի մանուկ, ըրէ՛ ինծի պատանի, ըրէ՛ ինծի չափահաս, ըրէ՛ ինծի ծերունի...:Կեա՛նք,կեա՛նք, ինչքա՜ն քաղցր ես դուն...Ինչու՞ սեղմեր է փորը եւ պահեր յղութիւնը կերպասին ետեւ...: Ամէն ինչ անուշ է ...: Ամէն ինչ բնական...: Ամէն ինչ սուրբ... Ինչքա՜ն պիտի ուզէի,

գոնէ անգամ մը... «թանկօ երազի, թանկօ սիրոյ...»:

Դարձայ՝ բայց եղբայրս հաստատաքայլ, մօտն էր արդէն անոր եւ գլխի, անժպիտ, փոքրիկ շարժումով մը՝ ժպտագին, ճերմակ ակռաներով, մազոտ, մեծ տէֆօլթէններով ու ցցուն կուրծքով աղջիկը ձգեց գրկին մէջ: Առի առաջին հանդիպած աղջիկը և քշեցի անոնց ետեւէն :Այսպիսի րոպէներ կային ուր ես անհուն կատաղութիւնը կ՚ունենայի լսելու, տեսնելու, շօշափելու ուրիշին ըրածը, ուրիշին վարուելակերպը, ուրիշին արտասանած բառերն, արտասանութեան եղանակը, ամէն, ամէն մանրամասնութիւն...: Շատ որոշ կը յիշեմ: Պարին սկսելէն րոպէ մը յետոյ, ինչպէս իր սովորութիւնն էր, դարձուց դէմքը եւ ձգեց պսպղուն աչքերը անորիններուն մէջ: Մարմինը այնքան մօտէն կը սեղմէր որ ստինքները ճզմուած էին իր մեծղի կուրծքին վրայ: Մէկուն շունչը կը սողոսկէր միւսին վզին ու շրթներուն: Եղբայրս կ՚արտասանէր կարճ խօսքեր ընդմիջուած լռութիւններով: Եղբայրս ընդհանրապէս շատ քիչ կը խօսէր: Յաջորդ պարը նորէն իրեն ապահոված էր: Սէքս-աբիլը ե՛ւ երջանիկ ե՛ւ հպարտ կ՚երեւար: Երկրորդ պարի վերջին՝ յստակօրէն լսեցի. «Իմ կարգս ե՞րբ պիտի գայ....» հարցուց եղբայրս: Ի՞նչ էին ըսած իրարու ատկէ առաջ: Հեշտագեղ աղջիկը աւելի մեծցուց ժպիտը եւ միասին հեռացան դէպի պատուհանը: Քանի մը րոպէ յետոյ երբ եղբօրս հանդիպեցայ, մտերմական այն շեշտով որ երկու տղամարդ, իրար մէջ կը գործածեն երբ խնդիրը կնոջ մասին է.

—Առաջուընէ կը ճանչնայի՞ր, հարցուցի, ակնարկով մը սէքս-աբիլը ցոյց տալով որուն ակնարկները չէին հեռանար եղբօրս վրայէն:

— Ո-ո՛չ, պատասխանեց ու լռութենէ մը վերջ.

— Տուղայ է, աւելցուց, դատապարտութեան մը պէս անբեկանելի: Կէս գիշերին ատենները բոլորին ալ գլուխը տաքցած էր: Նկատեցի յանկարծ որ բացակայ են, եղբայրս, սէ

....: Մէկ քանի հոգի ժպտալով իրար բաներ մը փսփսացին:

Կէս ժամ չանցած, լուրջ, ձանձրացած դէմքով՝ եղբայրս երեւցաւ: Ինծի մօտենալուն.

— Երթա՛նք ալ, եթէ կ՚ուզես. ըսաւ, դէմքը ծամածռած:

— Երթա՛նք... համաձայնեցայ:

Շատ չանցած, երեւցաւ նաեւ, դրան շեմքին սէքս-աբիլը: Կուրծքին կը նայէր եւ կարճ ընդմիջումներով, անընդհատ, թեթեւ մը կուրծքը կը ծեծէր, փոշի վանելու նման: Երբ նըստեցաւ՝ սկսաւ մատներովը ծունկին վրայէն փոշի վանել: Կոչնական մը մօտեցաւ իրեն խօսելու: Ոտքի կանգնեցաւ նորէն, առանց խօսակցին նայելու, մտիկ ըրաւ եւ կուրծքէն, մատի փոքր հարուածներով փոշի վանեց: Հրաժեշտի պահուն, տանտիկինը, մատնիններով բեռնաւոր թաթը, մէկէ աւելի անգամ եղբօրս երեսին քսեց: «Հրեշտակ» էր դրած անունը եւ կը ձեւացնէր վարուիլ որպէս բոլորովին մանուկի մը հետ: Այնքան մագնիսացած էր մէկ դիտաւորութեամբ՝ կերպով մը ոեւէ մէկ մասով, ոեւէ ուժգնութեամբ եղբօրս քսուելու դիտաւորութեամբ՝ որ ինչ որ կ՚ըսէր ու կ՚ընէր՝ աննշական էր: ...Խեղճ «հրեշտա՛կ», յայտնի է որ սովորութիւն չունի, ուշ ատեն, ծխոտ ու խմիչքոտ տեղեր մնալու. ականջները կասկարմիր են կտրեր...

Ուրիշ անգամ մը, նստած էինք սրճարանի մը դրսեմասը: Շատ չանցած մեր սեղանը եկան նաեւ եղբօրս ընկերներէն երկուքը որոնց ուրիշ ատեն ալ քանի մը րոպէով հանդիպած էի: Մէկը՝ զգալապէս միւսէն աւելի նիհարակազմ էր ու երկարահասակ: Երկու թէ երեք տարի առաջ, վազքի արագութեան մրցանիշ մը կոտրած էր եւ ֆութպօլի մէջ, մասնաւորապէս սրունքներուն արագութիւնն է որ կը շահագործէ, ըսած էր եղբայրս ինծի: Մաքուր հագուած, պատշաճ բարեւաձեւերով եւ ճշտաբարոյ: Ես ինքս սկսայ զանազան խորհրդածութիւններ կատարել, մեր շուրջ գտնուած այս կամ այն աղջկան վրայ որպէսզի իմ ներկայութիւնս չխանգարէ իրենց

աղատութիւնը: Շատ չանցած՝ կատակներ ըրինք եւ սկսանք խնդալ: Երկար, գլորուկ, ճերմակ դէմքի մը վրայ, պզտիկ, կապոյտ աչքերով աղջիկ մը անցաւ: Նախ եղբօրս ընկերներէն երկարահասակին ձեռք տուաւ, ապա միւսին, Տրդատին եւ գլխու բարեւ մըն ալ ինծի: Կոնքերը լայն, մսոտ զիստերը կաղապարուած շրջազգեստին վրայ որ կոր խոռոչ մը կը ստանար յետոյքի երկու շերտերուն միջեւ:

— Եղա՞ւ, հարցուց Տրդատ իր ընկերներէն երկարահասակին: Սա վերջինը ետեւ դարձաւ, գողունի ակնարկով մը ապահովուելէ յետոյ որ աղջիկը հեռացած է, աջ ձեռքին մատները իրար հաւաքած բերնին տարաւ, համբոյրի ուժեղ ձայն մը հանեց եւ գլխու օրօրումէ մը յետոյ.

— Ի՜նչ պօն պէզէօզ… կրկնեց երկու անգամ, աչքերը թաւալելով:

— Զէ՛ ճանըմ, ըրաւ միւսը, շատ լրջօրէն:

— Անցեալ օր մէկը բռնեցի… աւելցուց Տրդատը, նոյնքան լրջութեամբ, պօն պէզէօզ ես ատոր կ՚ըսեմ…անամ-պապամ… ըրաւ, նմանապէս գլխու օրօրումներով ու բիբերու թաւալումներով որոնց պերճախօսութիւնը անվճարելի է: Համոզուեցայ որ «պօն պէզէօզ» դարձուածքը որ առաջին անգամ կը լսէի ես, ընթացիկ բացատրութիւն մըն էր եւ կարեւոր կշիռ: Աղջկան մը «պօն պէզէօզ» ըլլալը կամ չըլլալը, գեղեցկութեան, տարիքին չափ կարեւոր ստորոգելի մը՝ որուն համար շատ բաներու վրայէն կ՚անցնէին: Պէտք է խոստովանիլ սակայն որ այս կարգի խօսակցութիւնները ոչ երկար կը տեւէին, ոչ ալ կը թաւալէին լրբութեան մէջ: Ընդհակառակը. մեծին լրջութեամբ տեղի կ՚ունենային անոնք եւ հոյակապ էր իրենց բնականութիւնը որով կ՚արտասանէին ընթացիկ, թէքնիք բացատրութիւնները… Հոյակա՜պ, պարզապէս հոյակա՜պ…

Աչքիս առջեւէն կ՚անցնէին աղօտօրէն, բազմաթիւ, աղ-

ջկայ ուրիշ սիլուէթներ որոնք վայրկեան մը անցեր էին իրեն տաք, աւերիչ հպումէն ու անմիջապէս հեռու շպրտուէր: Կը տեսնայի աւելի ցցունօրէն, այն մտանաւոր արտայայտութիւնը որ եղբայրս կ՚առնէր երբ անոնցմէ մէկը «աչքը կը խածնէր»: Մեքենաբար, երկու անգամ, հատու աղմուկով մը քթէն օդ կը քաշէր ու անմիջապէս յետոյ, նոյնքան մեքենականօրէն աջ ցուցամատը, արագ մը, կը քսէր շեղակի աջ ռունգին: Արեւելեան դերեվաճառի վարժ աչքով, քայլ մը ետեւ երթալէ ու գլուխը ծռելէ յետոյ, կը քննէր, սրունքները, իրանը, ծոծրակը: Այս գործողութիւնները կը կատարուէին արագօրէն, լրջօրէն եւ ակնարկներու այնպիսի աներեր հաստատութեամբ որ նկարագրի ուժգնութիւն մը, խորհրդաւոր ճամբայով մը կը հաստատէր արդէն իր դերակայութիւնը զոհին վրայ: Մնացեալ ամբողջ մասը կը սըղմուէր կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ: Ինծի համար յստակ էր հիմա որ, շատ քիչ տարբերութեամբ, միեւնոյն բաները շշնջալու է բոլորին ալ եւ հետեւելու՝ միեւնոյն թաքթիքին: Խնդիրը բոլորովին հասունցնելէ յետոյ, ամէն ինչ լուելեայն կարգադրելէ յետոյ, վճռական պահէն մէկ քանի րոպէ առաջ որ իր արուի բնազդը անսխալօրէն ընտրելու է՝ նահանջի վօլթ–ֆաս մը կ՚ընէ, շանթի պէս արագ եւ յանկարծական: Եւ սեւահեր կամ խարտիշադեղ դեղուհին, արդէն գերի՝ սեռային սարսուռներու, զարմացած եւ ոչինչ հասկնալով, իր վրայ առնելու է կարելի ոեւէ հետեւանքի մը պատասխանատուութիւնը: Այդ նոյն բանն էր որ տեղի ունեցած էր Երգեցիկին հետ: Կասկած չունէի: Երբ՝ ձայնէն աւելի իր դիւթիչ աչքերը կը հարցնէին. «Կը յիշե՞ս… Յիշէ՛… Ես չուզեցի, դո՛ւն ուզեցիր…»: Բայց ես գիտէի նաեւ որ այս ռազմագիտական շարժումները կը կատարէր ան առանց գիտակցելու անոնց գեհենական խարդախութեանը, առանց կանխօրօք, իսկական հաշիւի: Ես չեմ ալ գիտեր թէ արդէն ո՞ւր, ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս սորվեցաւ այդ բոլորը: Ատոնք մէկ

արտայայտութիւնն էին ամբողջական modus-vivandi-ի մը, Եղբայրս ատոնք շնչած էր իր չորս կողմէն, օդէն: Հաւանաբար: Անոնք գիտէին որ կեանքի մէջ պէտք էր «լողալ»...Հոն այդ լողը պէտք էր... Ինչպէ՛ս արագ, ինչպէ՛ս ճիշդ կը գործէր...: Դիմացինին զարմանալու, զայթակղելու նիւթական կարելիութենէն առաջ՝ կը վարանէր արդէն զայն: Առաջին խօսքը, մերկ ու արագ, կ'իջնար սեռականութեան կոկոնին... Եւ յետոյ, ինք կեցած էր հոն, թիկնեղ, յաղթական ու պատերազմիկ:

Հակասութեան ցնցող տպաւորութիւն...: Այս տղաքը, բարեձեւ, հեզահամբոյր, անուշցած, սահուն բարքերով որ տարիներով իրարու հետ կ'ապրին առանց վիրաւորական կամ անհաճոյ բախում մը ունենալու, որ անուանակոչութեան ու տարեդարձի՝ ծաղիկներ ղրկել կուտան իրարու, որ գիշեր կը լուսցնեն հիւանդ ընկերոջ սնարին, ազնիւ ժպիտով կիներու ձեռք կը համբուրեն՝ այս տղաքը, չեմ գիտեր ինչո՞ւ, կը յիշեցնէին ինծի ճիշդ այն մարդը՝ որուն պատկերներովը լեցուած են այս օրերս թերթերը: Մեղմ ու քաղցրաբարոյ մարդ: Վկայ՝ իր մէկ քանի տասնեակ տարուան անցեալը: Իր մէկ ընկերը խեղդեր է, դանդաղօրէն ու այնպիսի նրբացումներով որ սարսուռ կը պատճառէ ամէնէն կարծրացածներուն ալ: Ո՞ւր է գացած այսքան դարերու մարդուն ճիգը: Ինչքա՞ն բարակ է ընկերային սեպարին անուշ կեղեւը որուն տակ, վայրենին՝ ամբողջութեամբ կը հսկէ: Կը բաւէ եղունգով քերել մակերեսի ջնարակը:

... Արդեօ՞ք վարակուած եմ անցեալի իւտօպիյովը՝ ծերացած մարդոց անխուսափելի այդ բարոյական պնդերակութեամբը որուն տրամագծօրէն հակառակ ծայրին վրայ կը գտնուի երիտասարդ գաղափարապաշտներուն՝ ապագայի իւտոպին:

Բայց դեռ անցեալ օր, փոշեպատ դրքէ մը, յանկարծ, սիրողի պատկեր ինչպէս թռչուն մը կ'անցնի ամայի երկինքէն,

մը ինկաւ, քիչ մը արդէն թօշնած եւ մէկ անկիւնը՝ փառոտած: Մէկը նոյն այդ Գեղանուշն էր՝ պուլկար գեղջկուհիի իր կարծր ու բոցավառ մարմնովը: Միւսը՝ ան էր որուն ալ իմ անունիս կէսը միայն, փոքրը միայն կը պատշաճի: Արսէնը կը պատշաճի ան մէկուն երբ այս լուսանկարին մէջ էր, հիմակուանին՝ այնքանով որ այն լուսանկարինը եղած էր: Ի՛նչ առատ մազեր՝ պատանիինը, երիտասարդութեան սեմքին. աչքերը կենդանի ու փայլուն. պրկուած մորթ մը դէմքին որ մաքուր է եւ արեւշատ՝ սենեակի մը պէս ուր ամէն կարասի՝ հաստատ կեցած իր տեղը՝ կը շնչէ: Յետոյ, տարիները կ'աւրշտկեն այդ սենեակին պայծառութիւնը, կարասիները խառնիխուռն կ'իյնան՝ անգամ մըն ալ իրենց բուն տեղը չգտնելու համար. առարկաներուն մակերեսները կը ճմռթկուին ու կերպասներուն առաջին թաւիշը ընդմիշտ կը հեռանայ. գործածուած ու ոտքի տակ մասերը կը լերկանան՝ կրելով խարաններու մռայլ դրոշմութիւնը:

... Այդ Արսէնն էր որ կամուրջին վրայ յանկարծ ետին դարձաւ: Այնքան անսպասելի էր ձեռքի մը հպումը իր ուսին՝ որ սիրտը սկսաւ զարնել: Անակնկալը այնքա՛ն կոպտօրէն ազդեց իր վրայ՝ որ բարկութեան մէջ հալեցան բոլոր միւս տպաւորութիւնները: Եւ սակայն իր դէմ կեցած էր ուրիշ շնչահատ էակ մը որուն այտերու սովորական կարմիրը տեղի էր տուեր դալկութեան: Ի՞նչ կ'ուզէր, իրմէ՛ տասը տարեկան մեծ այդ աղջիկը՝ Գեղանուշը, այդեկութային իր հիւթեղ հրապոյրներովը, որուն հետ դեռ երէկ քանի մը ժամ անցուցեր էր: Ինչպէ՛ս ամբողջ օրը զինքը հետապնդած ըլլալու էր որպէսզի այս ժամուն, այսպէս, իր ետեւէն, հեւի հեւ... Ուէ՛ կնոջ տեսք, ընդհանրապէս, այնպիսի խռովքներու ցանցի մը մէջ կ'առնէ զինք որուն արդիւնքը կ'ըլլայ անդամալուծման դրութիւն մը: Անսպասելիօրէն հանդիպիլ Գեղանուշին՝ այդ ըսել էր այնպիսի ներքին խուճապ որուն արդիւնքը կ'ըլլար՝ կարծր լռութիւններու, ձախաւեր հար-

ցումներու մէջ ծրարուած բարկութիւն։ Մանուածապատ, բազմազգեան այնպիսի սեռային երկչոտութիւն՝ որ Գեղանուշին մխացող կրքերուն լաւաներն իսկ չէին կրցած չորցնել։ Գիւղն սկսած ու քաղաքը շարունակուող այդ սէրը կը սպառնար խամրիլ՝ ճամբայ չունեցող դպրոցականի մը մէկ արկածին պէս։ Գեղանուշ՝ տժգոյն՝ եկած էր այդ յիմարութիւնը սրբելու։ Ակնարկները՝ սպասումի զայրագնումէն քինախնդիր՝ ճակատեցին միւսինները։ Յետոյ, աւելի մօտեցաւ, սեղմեց անոր ձեռքը եւ.

— Եկո՛ւր, հրամայեց։

Տղան հպատակեցաւ։ Աս ալ այն անզօրութիւնն էր, բացարձակ հնազանդութեան նման որ սեռային չփոթը յաճախ կը բերէր իրեն։ Տանը հասնելու մօտ, աղջիկը որ առջեւէն կը քալէր, առաջին անգամը ըլլալով, դարձաւ ետեւ.

— Տունը մարդ չկայ, շշնջաց։

Ելան վեր։ Արսէն զգաց սենեակին պատերը դիտել.

Ձեռքերը գրպաններուն մէջ, կը սղմէր գլխտերուն, դողը կասեցնելու համար։ Հակառակ իր ճիգերուն, երբեմն, յանկարծ կզակները կ'ազատէին եւ ակռաները կափկափումէ բռնուած՝ իրար կը զարնուէին։ Անհնարին է անոր ըսել թէ՝ ինչ կար պատերուն վրայ եւ ի՞նչ, տռհասարակ, սենեակին մէջ։ Հազիւ մէկ պատկեր միայն. մեծ, արտառոց, ճերմակ ժանեակներով պատուած անկողին մը։

Կռնակին մորթը կը տեսնայ եւ կ'ըսէ իրեն որ անդին, իր ետեւը, կինը կը հանուի։ Հիմա կ'ըսէ իրեն՝ որ ձեռքին սրուակը, արագ շարժումով, կը կործուի միւսին մէջ որ կ'երթայ օծելու անութներն ու կողերուն երկայնքը։ Հիմա կռնակը կը խօսի իր ականջին եւ կ'ըսէ որ սրունքները կը բացուին եւ նոյն ձեռքը կ'օծանէ ցայլքերուն մակերեսը։ Աճուկներէն յետոյ՝ ստինքներուն պարագիծն ու փորը։

Իր մօտ, արուականը պրկուած է եւ կարծր՝ ու իր սեռին աչքերը յառած են դէպի անպեղելի հորիզոնները։

Ձեռք մը՝ լոյսը յանկարծ կը մարէ։

Բուրումի նոր գուլաներու հետ, մարմինը՝ ծա՛նր, տա՛ք, լեցո՛ւն, կը պլլուի տղուն հասակին։ Նուաղում մը կը թափանցէ՝ աւելի քաղցր քան ոեւէ արբեցում։ Բոլորովին օտարոտի, նիւթեղէն կղզեակներ, Արսէնին մէջ, կծկումներ, ծփանքներ կ'ունենան. իրենց մինչ այդ անծանօթ գոյութիւնը զգալի կ'ընեն։ Ամէն մէկ բջիջ կը սկսի բանիլ այնպէս ինչպէս ճարտարարուեստի մարած մեքենայի մը հրէշային մարմնին անհամար բալիղներուն երկայնքէն — բլթակը քաշուած է — երբ ելեքտրականութեան հոսանուտը կը վազէ։

Բռնկած ցանկութիւնը պակուցիչ ժայթքի մը մէջ կը նետուի։ Արսէն կ'ուզէ հասնիլ մինչեւ ակը այդ բանին։ Պատռել բոլոր պահարանները՝ հասնիլ մինչեւ ընդերքը այդ բանին։

Աղջկան ձեռքերը՝ փութկոտ, գինով, կը քակեն կոճակները որոնցմէ ոմանք կ'իյնան հապշտապ։ Գոնէ երկվայրկեան մը, կիրքը ցմրուր խմելու, ցմրուր յագենալու կարմիր իղձը կը փոխէ իր լայն համբոյրները խորունկ խածուածքներու որոնց ցաւէն պզտիկ հրճհնոցներ կ'ելլեն ու կը մարին։ Ամէն նոր փորձ, ամէն նոր խոյանք առանց բաւարարելու՝ աւելի կը բորբոքէ միայն այդ իղձը, աւելի կը մխրճէ միայն ակռաները որ արիւնին կը միտին։ Երբ իր մարմինը մերկ եղաւ՝ կնոջ թեւերը պլլուեցան կռնակէն եւ մատները՝ բազէի մագիլներու պէս կառչեցան իր կողերուն։ Առատ, կարծր ծիծերուն ճզմումը իր կուրծքին՝ մթագնեց իր աչքերը։ Գինովութիւնը խառնուեցաւ կատաղութեան։

Զգլխանքը դարձաւ սպաննութիւն։

Այդպէս իրարու ձուլուած, գնդակահար՝ թաւալեցան անկողնին վրայ։

Արուի հետաքրքրութիւնը՝ խենդեցած՝ ցնցեց բաշերը. ետ մղեց անոր մարմինը որպէսզի իր ձեռքերուն աչքերը, յանկարծ, դարերու հեռաւորութենէն իրենց նախնիքին լոյ-

սովը լեցուած՝ տեսնեն ամէն մէկ ճիւղը, բոլոր պտուղները այդ մարմնին քաղցրահոս ծառին. որպէսզի իր ձեռքերուն շրթները ըմպեն բոլոր բոյներէն մեղրայեղց փեթակին. որպէսզի իր ձեռքին ոտքերը դիմեն դէպի բոլոր հորիզոնները նորագիւտ ցամաքամասին, քալեն անսպառ կալուածներուն վրայ այդ անվերջանալի իրանին:

Եւ ամէնէն առաջ, մէջքէն մինչեւ ուսերն ու ծոծրակը պարարտ՝ կռնակի երկնակամարը որուն միջին երկայնքովը կը պառկի ողնասիւնը յօդաւոր՝ շնչաւոր եւ ուշիմ, որպէս առաձգական սռնակ՝ ընդերքի ծործորներուն ու արգանդին գաղտնախորհուրդ: Լսեցին ականջները այդ ձեռքերուն՝ կանչեր աւելի աղու քան հրաւէրները պարիկներուն ու սահեցան մարմարակերտ գիստերուն վրայէն դէպի սրունքները պրկուած՝ որոնց մորթը ինչպէս մաղապատ պատմուճանը վարունգին՝ անտեսանելի այտուցներով նուազ թաւշային էր քան այլուր:

Պարիկներուն կանչերը աւելի անդիմադրելի չէին: Երկչոտութեան վերջին թումբը խորտակուեցաւ: Խորտակումէն՝ աւելի սաստիկ մղումով՝ ձեռքը իջաւ հոն՝ որուն կը ձգտէր առաջին պահէն իսկ: Փորի՛ն, փորի՛ն: Հսկայ կաթսան ըստեղծագործութեան: Կակո՛ւղ, տա՛ք, շարժո՛ւն: Անծայրածիր այդ ծովուն վրայ՝ պորտին ձորակը եղաւ դէպք մեծի՛ն՝ կեդրոնակա՛ն, անբնակա՛ն: Սանձակոծ հոսանուտներ, սրընթաց, վազեցին արու բջիջներու անհուն երկայնքէն:

Այն ժամանակ՝ ձեռքին ձեռքը՝ մտաւ կախարդական աշխարհը: Ագումէջի անդունդէ պալատները բոցավառուեցան: Աստղիկի լերան ապրշումէ փայփայանքները եղան խենդեցնող: Աւելի ահեղ քան՝ գետնին վրայ, խորտակիչ ցընցումները բռնկած սաւառնակին՝ մարմին մը նետուեցաւ մարմնի մը վրայ: Աւելի տարերային քան ցուլին խոյանքը խեռ, փոշիին մէջ՝ անտեսանելի բանդերիլէրոներով խթանուած՝ մարմին մը նետուեցաւ մարմնի մը վրայ: Բայց միւ-

նոյն պահուն, խորհուրդի մութ վիհէն, առոյգ շշուկ մը՝ աւետիսի պէս հասաւ: Մտաւ մարմնին մէջ. շուլլուեցաւ մարմնին ամէնափոքր միաւորումներու երկայնքին: Գերբնական կենդանութիւն մը խլրտաց ամէն տեղ: Շշուկը՝ վազելով մտաւ բոլոր մկաններուն բոլոր խուրձերուն մէջ. անցաւ ընդերքի բոլոր փապուղիներէն. մէկ թափով քսուեցաւ աղիքի պատերուն ամբողջ երկայնքովը՝ հասնելու համար, մէկ շունչով, թոքերէն դէպի սիրտը: Ներքնահոս ու արտահոս բոլոր գեղձերը, հազիւ աւետիսը առած, սկսան բանիլ: Ուղեղը մեռաւ: Կամ՝ մտաւ ընդհանրական թրթռացումներու ովկիանին մէջ:

Մինչ անդին, կնճռոտ պարկի մը մէջ արթուն, զոյգ մը լուսարձակ՝ սուզորդի կզպուած աչքերուն պէս, կը ճառագայթէին: Անառարկելի ու դարանակալ՝ երկւորեակ կայսրերը ամորձիքներուն արոյրէ՝ կ'իշխէին միահեծան: Բոլո՛րը, անոր մարմնին բոլոր բջիջները — աւելի առատ քան կաթիլ կայ ծովուն մէջ — շարուեցան մէկ գծի վրայ: Ամէն մէկը արտահոսեց այն՝ որ ունէր որպէս ամէնէն աւելի թանկագին: Ու գծին անհուն երկայնքովը, անդին հիւթէ գնդակը սկսաւ թաւալիլ՝ հետզհետէ աճելով: Ան-Արուն՝ բռնուեցաւ ազատագրման երկունքի ցաւերէն: Անհունութեան մէջ, ահա՛ ակնթարթը՝ միակ ընտրեալ՝ ուր մահն ու կեանքը իրար տեսան . . . Մէջքը ցլան վզի պէս պրկուեցաւ ու իր գայրագնած աղեղին երթեւեկը՝ աստուածօրէն կրաւորական անօթին մէջ՝ սաստկացաւ: Այն իղձը՝ միշտ կատաղութեան մէջ, որ երբեք իրմէ չէր հեռացած, աւելի ուժգնօրէն, անգամ մը եւս ցցեց իր բաշը: Հասնիլ մինչեւ ակունքը այն բանին որ գռեհիկները կ'անուանեն: Ջախջախել բոլոր ծխնիները, կոտրել բոլոր նիգերը եւ հասնիլ գեղեցկութիւններու հունին: Հասնի՛լ, հասնի՛լ անպայման մինչեւ ակունքը այն բանին . . . Ազատագրումը, այնքան սպասուած, տարերայի՛ն, ամպերու

սինի մը մէջ, գծին հզարաւոր փարսախներու հեռաւորութենէն՝ կը սուրար ահա։ Իր էութեան բոլոր արթուն աչքերուն վրայ՝ խաւարումը տարածուեցաւ։ Արսէն ունեցաւ զգացում մը։ Զգայութիւն մը որ մահ էր. որ կեանք էր։ Որ մահուան ու կեանքին ուղուծուծն էր։ Զգայութիւն մը որուն համեմատ նա՝ կայ. ծնելէ առաջ՝ եղած է. ալ երբեք չպիտի դադրի՝ ըլլալէ։ Չէ՛, չէ՛, այս բոլորն ալ չէր։

Բժժի մութէն ժայթքեց ոգին։

Միակ բոպէն որուն առջեւ յաւերժական օրէնքներուն յաւերժօրէն փակ երկինքը՝ ճեղք մը բացաւ։ Անոր թուեցաւ որ բոլոր զգայութիւնները լուծուեցան։ Մասնաւորը հալեցաւ անծայրածիրի հունին մէջ։ Հարց ու պատասխան անհեթեթ դարձան։ Ոչ թէ անհեթեթ՝ այլ դարձան բացարձակ անդոյ։ Անհասանելին, անշէջ սիրոյ մը մէջէն, ինկաւ հասանելիին գրկին մէջ։ Ստեղծուածը՝ եղաւ ստեղծող։ Որովհետեւ կ՚ըստեղծէր՝ մեռաւ։ Արսէն դարձաւ տիեզերք։

Ինչպէս մեկնումի վերջին պահուն՝ արագ կը գոցեն պայուսակն ու կը վազեն ճեպընթացին՝ երթեւեկը անոր հրդեհուած նիզակին՝ ստացաւ գահավէժ խոյանք։ Գիծը որ երկարութիւն էր՝ ծառացաւ. դարձաւ բարձրութիւն որուն արտեւանը մխրճուեցաւ նիրվանայական երկնքի անհեղօրէն խաղաղ կապոյտին մէջ։ Հրանիւթէ գնդակը սկսաւ աստեղային արագութեամբ սուրալ այդ բարձրունքի վիհէն վար։

. . . .

Արսէն՝ ջախջախուած, սպառած, քստմնած՝ կը հեւար մարմնի մը վրայ որ կը գալարուէր դեռ անհուն հեշտանքի փթթումին մէջ։ Կոկորդին մէջ, երազի ամէնասուր ճիչերն ու կօշմարի ամէնախորհրդաւոր, էդ հընհնուքները իրար կը խեղդէին։

Զզուանքի նոր ալիք մը ծածկեց տղան մինչեւ գլուխը։ Արսէն ինկած էր վար զէնիթէն՝ երիցս խորունկ քան այն բարձրութիւնը ուրկէ մեղուն՝ թագուհի օծուած՝ վար կ՚իջ-

նէ։ Սմքա՛ծ, մռա՛յլ, շնչահեղձ... Ինչ որ անհուն էր՝ դարձաւ պզտիկ՝ անհունօրէն վհատեցնող։ Յոյսին բոլոր ժպիտները թօշնեցան։ Երազներուն բոլոր կրակները ածխացան։ Կեանքը՝ ընդմիշտ լքուած ու պառաւած խէնէշուհի։ Անկումը գէջ բանտի մը մէջ՝ եղաւ ճակատագրի վերջնական կնիք։

Արսէն՝ ուզեց հեռանալ...

Դողդող զիստերու եւ սրունքներու շղթան պահեց զինքը իր տեղը։ Մեղրէ հեշտանքի ծաղիկը դանդաղօրէն կը փըթթէր՝— դէմքը երանութեան ժպիտին մէջ երերուն — փռուած այդ արգասաւոր անօթին մէջ։

...Այդպէս էր որ դեռ նողկանքի բաժակն ամբողջ չպարպած՝ հոն տարածուած ու ընդերքը անհունս բացած պարարտ ակօսին մէջ՝ անոր խոփը անգամ մը եւս ճամբայ ելաւ...

Արդե՞օք վարակուած եմ անցեալի իւսոպիովը... Եթէ այո՛, ի՞նչ բանի կը ծառայէ հապա, այս վայելչագեղ տղոց համար, սեռականութիւնը ամբողջ։ Սեռականութիւնը ամբողջ որ ակնթարթ մ՚իսկ չի ճեղքեր սնոտի քաղքենիութեան ու ցուցափեղկային խաբկանքներու հաստաբեստ խաւը որուն տակ բռնաբարուած է իրենց անհատին կուսութիւնը։

Հո՛ն, ուր տարրերուն հետ եւ աստուծոյ՝ մինակ են՝ իրենց կորսուած ինքնութիւնը ակնթարթ մ՚իսկ չեն գտներ։ Հո՛ն, ուր մարդը, չանթային երթով, պիտի ճեղքէ արոյրէ պատեանը գերեվար խամաճիկին ու կանգնի իր ահեղ հասակովը՝ հոն՝ անոնք դուրս կ՚ելլեն գէջ ու արատաւոր սաւաններու մէջէն։ Կը քալեն երերուն, արինոտ բիբերով, անգամ մը եւս կորսնցուցած, գերագոյն մերկացումի այդ պահուն, իրենց անհատը գտնելու քրմական բոպէն։

... Կը բարձրանան կապեղէն, կը թափեն իրենց սերմահիւթը, կը միզեն, կը թքնեն՝ կ՚ելլեն դուրս... գաղտագողի կը մտնեն մռայլ սենեակ մը. տասը բոպէով, կ՚իջնեն վար. կը դարձնեն կռնակնին. կը փախչին... կը վախնան

սեւէն... Չեն կրնար նայիլ անոր աչքերուն... Որպէսզի նային՝ ծանականքի են վերածեր անոր դէմքը...

... Եւ այսպէ՛ս, սէրը՝ աղքատացած նոյնիսկ իր ամէնէն երկրորդական չքեղութենէն՝ հեշտանքէն: Ի՞նչ է դարձած ան՝ աստուծոյ պատկերը...

Աչքիս առջեւ, Երգեցիկին ու Տրդատին միջեւ տեղի ունեցած տեսարանը շատ աւելի բարձրացուց կատարելիք առաքելութիւնս: Իմ անխորհուրդօրէն նախատական խօսքս նորէն դժուարացուց մեր յարաբերութիւնները: Այս անգամին ընդվզումի եւ զայրոյթի ցոլքեր ալ կային անոր աչքերուն մէջ: Բայց ասկէ զատ, խնդիրը իր ընդհանրութեանը մէջ, ինծի յայտնուեցաւ ոչ միայն փափուկ, դժնդակ, այլ բա՛րդ, բա՛րդ, անհնարին:

Եղբայրս կը չարունակէր [illegible]: Ուրկէ՞ գիտէի: Ես փաստ չունէի: Ստուգութիւն էր սակայն ինծի համար: Ո՛չ ենթադրական կամ վերլուծական միջոցներով՝ ո՛չ: Ինծի կը պատահէր այսպիսի ստուգութիւններ ունենալ: Առաւօտուն կ'արթննայի եւ առանց ոչ մէկ պատճառի, գիտէի որ այսօր պիտի հանդիպիմ այսինչ մարդուն: Տարօրինակ է: Ես իմ վկայութիւնս պիտի տամ օր մը, հետաքրքիր մանրամասնութիւններով, հոգեբանական կամ բնազանցական ուսումնասիրութիւններու ընկերութեան մը: Փաստը այն է որ առաւօտ մը երբ աչքերս բացի՝ գիտէի ես ճշմարտութիւնը: Ոչինչ կրնար իմ այդ համոզումս փոխել: Ինծի կը մնար հաստատել զայն: Աս ալ ուրիշ անտեղիտալի պահանջ մը որ չի գոհանար առանց փաստի համոզումներով: Հաստատելը բաւակա–

նին դժուար էր: Տրդատը սկսած էր ընդհանրապէս երեկոները ուշ տուն գալ. իսկ միւս բանը ընելու էր մասնաւորապէս ո՛ւշ վերադարձած գիշեր մը: Մեր սենեակները քով քովի էին. սակայն բանալիին ծակը բոլորովին անկարեւոր մէկ մասը կը ցուցադրէր սենեակին: Գզրոցին վրայ հաշուելը տղայութիւն պիտի ըլլար: Իսկ ես ո՛չ մէկ պայմանով պիտի համաձայնէի գաղտնօրէն գզրոցը բանալ եւ բլաթինի քանակութիւնները բաղդատել:

Գործնական արդիւնքը հետեւաբար սա եղաւ որ՝ ան որ եղբայրս մեզմէ, գոնէ մօրմէս չէր ծածկէր՝ հիմա կը կատարէր իսկական գողութեան խոնաւ մթնոլորտին մէջ: Հանգիստ չունէի: Կը զգայի որ, օրէ օր, ջիղերս աւելի մեծ չափով կ'իյնային ծիւրումի անկանոնութիւններուն մէջ: Ես կը հասկնայի այդ սպառումը՝ երբ զօրավանքի զգայութիւնը, քաղցկեղի բջիջներուն պէս կ'աճէր եւ կը դարձնէր զիս անագորոյն յուզումի մը գերի: Ականջի թմբուկս նմանապէս ստացած էր գերզգայութիւն մը: Աղմուկները անասելի չարչարանք կը պատճառէին ինծի: Երբեմն, պառկելէ առաջ բամպակ կը դնէի ականջներուս մէջ՝ բայց անօգուտ: Ոչ ոքի հետ կրնայի բաժնել տառապանքներս: Միակ միջոցը, ճար չկար, պէտք է լուծում մը տայի այդ խնդրոյն. լուծէի տագնապը: Ինչպէ՞ս. չէի գիտեր: Սա որոշ էր սակայն որ ամէն բանէ առաջ իմ առողջութիւնս ծարաւ էր փաստի: Փաստ՝ ամէն գնով:

... Ահա կէս գիշերը զարկաւ արդէն, մեզմէ ոչ շատ հեռու գոց շուկային ժամացոյցը՝ ու եղբայրս չերեւիր: Վերմակիս մէջ փաթթուած, պատուհանին մօտ, բազկաթոռի մը վրայ, ճակատս ապակիին՝ կը նայիմ, կը նայի՛մ: Ինչե՛ր չեն անցնիր մտքէս... Հապա՛, ինչու չէ՞, գաւաթ մը ջուրի պէս... Գաւա՛թ մը ջուրի պէս... Ցանկարծ տեսայ: Հեռուի մէկ լամբին տակ ցցուեցաւ իր մարմինը: Վերարկուն չկոճկուած, արագ, մարզական քալուածք, թեւերու կանոնաւոր

երբեւէ։ Հեռացայ անմիջապէս պատուհանէն։ Գոցեցի սենեակիս դուռը։ Զգեցի մահճակալիս վրայ վերմակս։ Սալամանտրի կեռ բերնով գործիքը, կուրծքիս վրայ տաքցեր էր։ Բացի պատուհանս եւ սողոսկեցայ պատն ի վար ճիշտ այնպէս ինչպէս ուսումնասիրած եւ որոշած էի։ Ոտքերս կառչած պատին նեղ ցցուածքին որ կը պարուրէր շէնքին մէջքը, ամէն յարկի վրայ՝ սպասեցի եղբօրս պատուհանին առջեւ։ Ես կը մնայի մութին մէջ բայց եթէ տեսնուելու վտանգը նկատէի, կրնայի գլուխս վար առնել անմիջապէս։ Սալամանտրին կեռը որ անցուցած էի պատուհանի երկաթեայ ցանկին՝ մեծապէս կ'օգնէր ինծի։ Յանկարծ սենեակը լուսաւորուեցաւ։ Եղբայրս զգուշութեամբ եւ երկարօրէն գոցեց իր դուռը։ Ապա նոյնքան զգուշութեամբ հանեց կօշիկները եւ հագաւ հողաթափերը։ Տարօրինակ էր դէմքը։ Ոչ տխուր, ոչ զուարթ։ Առանձինն, խաղալիքներու առջեւ կեդրոնացած մանուկի կամ փեթակի շուրջ բզզացող մեղուի։ Տարօրինակ կենդանութիւն մը կար դէմքին վրայ կամ, ընդհանրապէս, ամբողջ անձին ու շարժումներուն։ Կենդանութիւն՝ բայց բամպակապատ, խուլցած կենդանութիւն մը։ Վերին աստիճանի խտացած բայց համր կենդանութիւն մը։ Ինչքա՞ն գրաւող է գաղտնօրէն դիտել մէկը երբ ան ինքզինքը առանձին կը զգայ։ Անհունօրէն գրաւող է։ Ոչինչ ինծի աւելի մեծ հրայրքով կը հետաքրքրէ քան թէ, այս պայմաններուն մէջ, մարդկային էակ մը դիտելը։ Ահագին գաղտնիքներ կան որ կարելի է լուծել։ Անկեղծութեան ահեղ րոպէ։ Շատ բաներ կան։ Ուրիշ անգամ մը, սիրտ ունենալու, պէտք է որ երկարօրէն խորհրդածեմ այդ դրութիւնը։ Տրդատը արագ մը հանեց նաեւ փողկապն ու օձիքը ու յետոյ՝ բաճկոնակը։ Մօտեցաւ իմ սենեակիս դրանը եւ պահ մը ականջ դրաւ։ Ա՜խ, ինչպէս ընտանի էր ինծի, աչքերուն այդ վայրկեանի արտայայտութիւնը։ Ճիշդ, լիսէէն վերադարձներուն, կիրակի օրերը, մանկականօրէն խորամանկ, չա-

բաճճի, կեանքով յորդուն բայց մանաւանդ սիրելի՜, սիրելի՜, սրտի հատոր...։ Մեծ ամբարտակներ յանկարծ նորէն խորտակուեցան ու գորովանքի անասելի, անդուլ հեղեղներ ողողեցին հոգիս... Մօտեցաւ սեղանին, նստեցաւ աթոռին վրայ, հանեց բանալին, զգուշութեամբ դարձուց անգամ մը. սպասեց բաւական երկար, փոքրիկ աղմուկէն վերջ. յետոյ դարձուց անգամ մը եւս. սահեցուց դանդաղօրէն գզրոցը առաջ. բացաւ ԲՐԷՎԷՆ Էի կարմիր, թիթեղեայ տուփը. տափատին գրպանէն հանեց փոքրիկ թղթէ ծրար մը, պարպեց տուփին մէջ. ճմռթկեց թուղթը, դրաւ նորէն գրպանը. գոցեց տուփը, հրեց գզրոցը, կղպեց բանալիով։ Ոտքի ելաւ եւ շարունակեց հանուիլ։ Գիշերազգեստին տափատը քաշելու ատեն՝ ակնարկները ինկան, հաւանաբար, փոքրիկ վէրքի մը վրայ, առնանդամին մօտ որ ձեռքին մէջ առաւ ու գլուխը խստափոյթ շարժումով մը ծռեց վար։ Ճակատը զարնուեցաւ վառարանի մարմարին։ Զգեց առնանդամը, ձեռքը տարաւ ճակտին՝ մինչ դէմքը սուր ցաւի մը կծկումները կը պահէր։

... Նոր յորձանք մը եւս, աւելի կիզիչ, աւելի խորտակող... Տասն անգամ մեռցնէին զիս աւելի դիւրին պիտի գար ինծի քան տառապիլ եղբօրս այդ ցաւով, այնպէս ինչպէս այդ բացառիկ րոպէն կը բերէր ինծի։ Զգուշութեամբ, սրտաթրոփ, պատին քսուելով-քսուելով, վերադարձայ սենեակս։ Ահագին թիւով պատկերներ խուժեցին աչքիս առջեւ, մէկը միւսէն աւելի եղերական։ Մօրս դէմքը իր սարսափի, պղծանքի կամ ծանր յուսահատութեան արտայայտութիւններովը։ Հօրս խաչուած, կարմիր վիզը, դրեթէ միշտ ուռեցած վզերակներովը։ Անմիտ դեգերումները սենեակին մէջ ու իր աչքերուն անբան, ապառաժէ տրտմութիւնը։ Ու պատկերը՝ աւելի նոր, աւելի փայլուն, քիչ առաջուայ, եղբօրս դէմքին կծկումին... Մահանալու ծարաւը ճմռթկեց սիրտս հրաշալի ազատագրումի մը պէս։ Բայց ի՞նչ ծարաւ...

Մահճակալիս վրայ ինկած՝ լսեցի եղբայրս որ վերադարձաւ նորէն սենեակը: Գիշերային ապտէսքը կատարած էր: Որքան ալ զգայնիկ զեղումները մեր կենցաղին մեծագոյն մասը չկազմէին՝ սիրոս անդիմադրելի մղումի մը տակ էր եւ առանց բաւարարուելու՝ պիտի դադրէր գործելէ: Ոտքի ելայ եւ բացի մեր սենեակները բաժնող դուռը: Եղբայրս նստած էր կլոր աթոռակին վրայ ու, ինչպէս յաճախ պառկելէ առաջ, պահ մը սրունքները մարմանքի կ'ենթարկէր: Ետեւ դարձաւ յանկարծ ու զարմացումով ու վախով նայեցաւ ինծի: Ես իր մօտն էի արդէն: Ոտքի, իր ետեւը կանգնած, առի գլուխը թեւերուս մէջ: Քանի մը րոպէ կուրծքիս սեղմած, այսպէս գլխուն՝ մնացի:

— Տրդա՛տ, Տրդա՛տ, իմ եղբայրս, մրմնջեցի ու արցունքներ ինկան աչքերէս:

Յետոյ տխրացայ ինքզինքիս. գոցեցի միջնորմին դուռը մեղմութեամբ ու ինկայ անկողնիս վրայ:

Յաջորդող առաջին մէկ քանի օրերուն, արտաքնապէս ոչինչ փոխուեցաւ մեր յարաբերութիւններուն մէջ: Այսուհանդերձ, աչքէս չփախաւ այն տեսակ մը նեղութիւնը որ կը զգար իմ ներկայութեանս եւ որ հազիւ կը յաղթահարէր: Ինք որ այնքան իշխանութիւն ունէր իր վրայ: Հինգ վեց օր յետոյ սկսանք խօսիլ գրեթէ առաջուան նման: Բիչ մը նուազ սակաւախօս էր կարծես ու շեշտին մէջ, քիչ մը աւելի անձնատուութիւն կար: Իմ գիշերային այցելութենէս ի վեր դադրած էր առնելէ: Գոնէ, առ այժմ, հակառակ փաստը չունէի: Համոզուած ալ էի: Կամ գրեթէ: Չորս անգամ եւս կատարեցի իմ լարախաղացի պահակութիւնս, ամէնէն ուշ վերադարձած գիշերները: Ոչինչ հաստատեցի: Եւ սակայն չէի յաջողեր ամբողջովին արմատախիլ ընել սրտէս կասկածը որ միշտ կը շարունակէր կրծել զիս: Ամէն եկող առաւօտ՝ թերեւս այսօր է կ'ըսէի: Ու այն օրերը որ չէի սողոսկեր պատին երկայնքով՝ ինծի համար մութ մնացած օրեր էին: Մինչեւ ե՞րբ սակայն պիտի շարունակէի,

պատն ի վեր, այդ յիմար ու վտանգաւոր այցելութիւնները: Ութերորդ անգամն էր: Եղբայրս բացաւ գզրոցը: Անհնարին էր ինծի ըսել թէ ինչ առաւ, ինչ դրաւ: Բազկաթոռին կռնակը շեղակի դրուած էր եւ աղմուկ չհանելու համար, հաւանաբար, աթոռին տեղը չփոխեց ան եւ ինքն ալ նստեցաւ շեղակի: Ճիշդ է որ այդ գզրոցին մէջ միայն Քրէմլէն Է-ի տուփը չէր որ կար: Սակայն ես բացարձակապէս մոլութենէ մը վարակուածի պէս էի: Գիշերը որ գար, ինչպէս ան միւսը որ գողունի՝ պիտի շտապէր խաղարան՝ պատն ի վեր, գիշերային արշաւանքը կը քաշէր ինծի: Եւ պատահեցաւ ինչ որ անխուսափելի էր: Տասնըմէկերորդ անգամն էր: Երկու յարկի բարձրութենէն ինկայ գետին: Ատեն մը ուշաթափ վիճակի մէջ մնալէ յետոյ երբ զգայարանքներս վերագտայ՝ ձգուած էի դեռ սալայատակին վրայ: Ուզեցի շարժում մը ընել բայց սոսկալի ցաւ մը զգայազիրկ ըրաւ զիս վերստին: Մեր տունը, կարելի է ըսել, Լիլայի Դոներուն մօտիկ, ամայի վայրի մը մէջ է: Դիմացը, մօտաւորապէս երկու հարիւր մեթրի վրայ ոչ մէկ բնակութիւն կայ: Ընկերութիւն մը փայտէ այն փոքրիկ տնակներէն շինած է, բոլորովին անբնակ, որոնք իբր տիպար կը ծառայեն, ցուցադրման համար: Այդ պատճառով ալ Տրդատը չէր քաշուէր ամառները քնանալ պատուհանը բաց կամ հանուիլ ու հագուիլ լոյսին դիմաց:

Չեմ գիտեր թէ որքան ատեն այդպէս մնացի: Սկսած էր արդէն փողոցի լոյսը աղօտնալ ու տնակները իրենց մութ զանգուածէն դուրս ելած՝ սկսած էին անկիւններ եւ քառանկիւններ գծագրել պարապին մէջ: Վերջապէս բանուոր մը, ուսին կաշիէ պայուսակ մը, սուլելով դէպի իմ կողմս յառաջացաւ: Ինծի տեսնելուն կանգ առաւ: Qu'est ce que c'est que ca ! Յետոյ յանկարծ սկսաւ վազել:

Մահճակալիս վրայ ինկած՝ լսեցի եղբայրս որ վերադարձաւ նորէն սենեակը։ Գիշերային ապտէսթը կատարած էր։ Որքան ալ զգայնիկ զեղումները մեր կենցաղին մեծագոյն մասը չկազմէին՝ սիրտս անդիմադրելի մղումի մը տակ էր եւ առանց բացատրուելու՝ պիտի դադրէր գործելէ։ Ոտքի ելայ եւ բացի մեր սենեակները բաժնող դուռը։ Եղբայրս նստած էր կլոր աթոռակին վրայ ու, ինչպէս յաճախ պառկելէ առաջ, պահ մը սրունքները մարձանքի կ'ենթարկէր։ Ետեւ դարձաւ յանկարծ ու զարմացումով ու վախով նայեցաւ ինծի։ Ես իր մօտն էի արդէն։ Ոտքի, իր ետեւը կանգնած, առի գլուխը թեւերուս մէջ։ Քանի մը րոպէ կուրծքիս սեղմած, այտս գլխուն՝ մնացի։

— Տրդա՛տ, Տրդա՛տ, իմ եղբայրս, մրմնջեցի ու արցունքներ ինկան աչքերէս։

Յետոյ տիրացայ ինքզինքիս. գոցեցի միջնորմին դուռը մեղմութեամբ ու ինկայ անկողնիս վրայ։

Յաջորդող առաջին մէկ քանի օրերուն, արտաքնապէս ոչինչ փոխուեցաւ մեր յարաբերութիւններուն մէջ։ Այսուհանդերձ, աչքէս չփախաւ այն տեսակ մը նեղութիւնը որ ան կը զգար իմ ներկայութեանս եւ որ հազիւ կը յաղթահարէր։ Ինք որ այնքան իշխանութիւն ունէր իր վրայ։ Հինգ վեց օր յետոյ սկսանք խօսիլ գրեթէ առաջուան նման։ Քիչ մը նուազ սակաւախօս էր կարծես ու չեշտին մէջ, քիչ մը աւելի անձնատուութիւն կար։ Իմ գիշերային այցելութենէս ի վեր դադրած էր առնելէ։ Գոնէ, առ այժմ, հակառակ փաստը չունէի։ Համոզուած ալ էի։ Կամ գրեթէ։ Զորս անգամ եւս կատարեցի իմ լարախաղացի պահակութիւնս, ամէնէն ուշ վերադարձած գիշերները։ Ոչինչ հաստատեցի։ Եւ սակայն չէի յաջողեր ամբողջովին արմատախիլ ընել սրտէս կասկածը որ միշտ կը շարունակէր կրծել զիս։ Ամէն եկող առաւօտ՝ թերեւս այսօր է կ'ըսէի։ Ու այն օրերը որ չէի սողոսկեր պատին երկայնքով՝ ինծի համար մութ մնա-

ցած օրեր էին։ Մինչեւ ե՞րբ սակայն պիտի շարունակէի, պատն ի վեր, այդ յիմար ու վտանգաւոր այցելութիւնները։ Ութերորդ անգամն էր։ Եղբայրս բացաւ գզրոցը։ Անհնարին էր ինծի ըսել թէ ինչ առաւ, ինչ դրաւ։ Բազկաթոռին կռնակը չեղակի դրուած էր եւ աղմուկ չհանելու համար, հաւանաբար, աթոռին տեղը չփոխեց ան եւ ինքն ալ նստեցաւ չեղակի։ Ճիշդ է որ այդ գզրոցին մէջ միայն Քրէվէն Է-ի տուփը չէր որ կար։ Սակայն ես բացարձակապէս մոլութենէ մը վարակուածի պէս էի։ Գիշերը որ գար, ինչպէս ան միւսը որ գողունի՝ պիտի չտապէր խաղարան՝ պատն ի վեր, գիշերային արշաւանքը կը քաշէր ինծի։ Եւ պատահեցաւ ինչ որ անխուսափելի էր։ Տասնըմէկերորդ անգամն էր։ Երկու յարկի բարձրութենէն ինկայ գետին։ Ատեն մը ուշաթափ վիճակի մէջ մնալէ յետոյ երբ զգայարանքներս վերագտայ՝ ձգուած էի դեռ սալայատակին վրայ։ Ուզեցի շարժում մը ընել բայց սոսկալի ցաւ մը զգայազիրկ ըրաւ զիս վերստին։ Մեր տունը, կարելի է ըսել, Լիլայի Դռներուն մօտիկ, ամայի վայրի մը մէջ է։ Դիմացը, մօտաւորապէս երկու հարիւր մեթրի վրայ ոչ մէկ բնակութիւն կայ։ Ընկերութիւն մը փայտէ այն փոքրիկ տնակներէն շինած է, բոլորովին անբնակ, որոնք իբր տիպար կը ծառայեն, ցուցադրման համար։ Այդ պատճառով ալ Տրդատը չէր քաշուէր ամառները քնանալ պատուհանը բաց կամ հանուիլ ու հագուիլ լոյսին դիմաց։

Զեմ գիտեր թէ որքան ատեն այդպէս մնացի։ Սկսած էր արդէն փողոցի լոյսը աղօտնալ ու տնակները իրենց մութ զանգուածէն դուրս ելած՝ սկսած էին անկիւններ եւ քառանկիւններ գծագրել պարապին մէջ։ Վերջապէս բանուոր մը, ուսին կաշիէ պայուսակ մը, սուլելով դէպի իմ կողմս յառաջացաւ։ Ինծի տեսնելուն կանգ առաւ։ Qu'est ce que c'est que ca ! Յետոյ յանկարծ սկսաւ վազել։

րադարձաւ երկու ոստիկան իր հետ առած : Յաջողեցայ տունս ցոյց տալ ու ըսել որ պատահածը անկումի պարզ արկած մըն է : Բոլորովին չեմ յիշեր թէ ինչպէս կատարուեցաւ սըգաւոր մուտքս մեր տունէն ներս : Անծանօթները հազիւ դպան ինծի, վերցնելու համար զիս՝ որ կրկին ուշաթափ եղայ :

Երկար ատեն մնացի անկողին : Ձախ ոտքիս ոսկորը կոտրած էր : Դարմանումը աւելի երկար տեւեց որովհետեւ առաջին անգամ, երկու մասերը սխալ կերպով միացած ըլլալով, հարկ եղաւ վերստին սղոցել ոսկորս ու ճիշդ կերպով փակցնելու համար՝ չաբաթներով պահել գաճի մէջ : Այլապէս՝ նուազ դժնդակ պիտի ըլլար : Ես արդէն ներքնապէս որոշումը տուած էի, անկումի պարագային չձգել ինքզինքս՝ այլ աշխատիլ պատն ի վար քսուելով իյնալ : Այդպէսով, կը խորհէի, առաջին բախումը գլուխս չէ որ պիտի ընդունէր : Չեմ գիտեր թէ յաջողեցայ իրականացնել որոշումս : Չեմ յուսար : Թէեւ հաստատուեցաւ որ գլխուս կրած հարուածը առաջին բերումով տեղի չէ ունեցած : Սկզբի օրերը, սղոցումէն յետոյ, բեկումը բարդացաւ նաեւ թոքատապով մը, համեմատաբար թեթեւ : Վեց ամիս յետոյ, ի վերջոյ, մէջէն ողջ դուրս եկայ : Ձախ ոտքս մնաց, միւսէն մօտաւորապէս ութը միլիմէթր ցած : Շատ յետոյ մայրս պատմեց թէ փոքր եղբայրս ինչպիսի անսանական անձնուիրութեան յանձնուեր է : Շատ աւելի յետոյ, տարիներ յետոյ, իմէն իսկ, Տրդատէն իմացայ որ բազմաթիւ գիշերներ զառանցեր եմ : Եղբայրս, հիւանդութեանս առաջին երեք չորս օրուան ընթացքին, կռահեր է, մօտաւորապէս, անկումիս բուն պատճառն ու եղանակը : Ոչ ոք ուշադրութիւն չէ ըրած : Մինչ իրեն համար մէկ բան վերին աստիճանի նշանակալից մնացեր է : Յաջորդ օրը, արիւնի հետքերով, մարմնիս անկման ճիշդ տեղը որոշեր է : Այդ տեղը փոխանակ իմ պատուհանիս տակ գտնուելու՝ հաստատեր է որ իր պատուհանին տակ է : Ոս-

տիկանութիւնը բաւականին քրքրելէ յետոյ խնդիրը՝ ոչինչ գտնելով տակը, ստիպուեր է պարզապէս մեր իրեն առաջարկած վարկածը ընդունիլ : Գինով վերադարձ, պատուհանէն կախուիլ եւ անկում : Եղբայրս յիշեր է որ, իսկապէս, վերջին օրերը ինչ որ ստուեր կը տեսնէ, պատուհանին : Չի կըրնար ըսել թէ ինչպէս, ի՞նչ ստուեր, բայց պատուհանը կ'ունենայ բան մը որ իր վրայ միեւնոյն տպաւորութիւնը չի ձգեր քան միւս օրերը : Երբ այդ միտքը անգամ մը կը յղանայ՝ կը հասուննայ եւ ստուգութիւն կը դառնայ իրեն համար որ, այո՛, վերջին օրերը ստուեր մը կը տեսնէր պատուհանին տակ : ...Զառանցանքի այլազան խօսքեր որ չէին կրնար իր ուշադրութիւնը չգրաւել : «Թըf–թը'f··· փըշը'լսդ ···առնել···ի՞նչ ըսել է առնել···մարդ չի կրնար բացատրել ···ի՞նչ ըսել է առնել···այո՛, այդ պարզ բառը···ամէն բոպէ գործածուող բառը···Ո՞ւրկէ կը սկսի, ո՞ւր կը վերջանա ···Եւ ինչո՞ւ պէտք չէ առնել···բոլո՛րը կ'առնեն···իսկապէ՞ս··· բոլո՛րը··· բոլո՛րը···ո՛չ···այո՛··· թը'f–թը'f··· փը'շըլսդ···» : Նաեւ իր անունը, հօրս անունը, իր անունը՝ գորովանքի բոլոր բնական ու ախտաւոր ձայնախաղերուն վրայ :

Իմ կաղ մնալս, կրնամ ըսել, աւելի ցաւ պատճառեց եղբօրս եւ մօրս քան թէ ինծի : Մօրս վիշտը այդ առթիւ կրկնակի էր : Նախ՝ եղբայրս կ'ամուսնանար : Մեծէն առաջ փոքրը՝ իր չատ սրտովը չէր : Պէտք էր անմիջապէս յետոյ իմս կարգադրել··· Զհաւնողը թող պզտիկ աղջիկը տայ···

Ասկէ զատ, չեմ գիտեր ինչպէս, ան չէր կորսնցուցած օր մը զիս մեծ մարդ տեսնելու յոյսը : Այդ յոյսը ուժգին ցնցում մը ունեցած էր այն շրջանին երբ ստիպուեցանք ընդունիլ բարձրագոյն ուսում չառնելուս հարկադրանքը : Բայց զարմացումով հաստատեցի որ չէր չքացած ան : Ուսումն ու «մեծ մարդը», քիչ մը հոմանիշ ըլլալով իրեն համար : Այնքան մեծ էր նաեւ իմ վրայ ունեցած իր համարումը : Երբ

գիրք մը կարդայի կամ Յակոբին՝ ընկերոջս հետ ոգեւորուած խօսակցութիւն մը ունենայի «բարձր» նիւթի մը շուրջ, մօրս յոյսը՝ առաջին օրուան պէս թարմ կը վերածնէր: Բարձրագոյն ուսումը անկարելի էր բայց ո՞վ գիտէ իր երեւակայութիւնը ինչ խորհրդաւոր իրականացումներու մէջ կը հաճոյանար... Կաղ մնալս խոր հարուած մըն էր այդ յոյսին, նոր արգելք «մեծ մարդ» ըլլալու...

— Գիտե՞ս որ Պայրըն սոսկալիօրէն կաղ էր, մա՛յր, ըսի խնդալով:

Հարկ եղաւ երաշխաւորել ըսածիս լրջութիւնը եւ յաւելուածական տեղեկութիւններ տալ... Բայց մայրս չէր ընդունէր որ ես կաղ եմ: Ես կաղ չէի. վերջացաւ գնաց: Ատ այն կարգի զգացումներէն էր որուն դէմ ոչ փաստը, ո՛չ ալ ակներեւութիւնը կը զօրէ: Կաղ չէի. վերջացաւ գնաց: Այդ համոզումը իր բնազդները ոտքի կը կեցնէր: Իսկ բնազդներուն հետ կարելի չէ վիճաբանիլ: Եւ մեր տան մէջ այդ խնդիրը անցաւ, հեռաւորներուն թէ մերձաւորներուն համար՝ որպէս չեղեալ, non avenu... Իմ կատակներս, կաղութիւնս խնդութքի առարկայ դարձնելու իմ փորձերս երկվայրկեան մը չխաբեցին իր բնազդները որ գիտէին հոգիիս խորունկ տրտմութիւնը: ...Իրա՞ւ մեծ մարդ ըլլալ կ'ուզէի... Ի՞նչ տեսակ արգելք էր հապա... Ինծի համար գոնէ այդ եղելութիւնը կրնա՞ր անակնկալ պարունակել... Ի՞նչ բան կ'ափսոսամ...

Հետաքրքիր է, ամէն պարագայի տակ, հետաքրքիր է կաղ ըլլալը... Նոր տպաւորութիւններու ու մտածումներու անվերջանալի մթերք, երեւակայեցէք...

Այդ շրջանէն սկսեալ, յամենայն դէպս, մայրս կրկնապատկեց մեր փառասիրութիւնները ասղնտելու իր աշխատանքը, անհաւատալի արուեստով ու գիտութեամբ: Ոեւէ մէկը, հեռաւոր մօտաւոր, հայ թէ օտար, որ յաջողութիւն կը գտնէր՝ մայրս կը դարձնէր զայն մեր նախանձի առար-

կան: Այդ շրջանին էր նմանապէս որ օր մը տուն գալով, պատէն կախուած գտայ, «մեր նախնեաց» ներկայացուցիչներէն երկուքին լուսանկարները: Ինչպէս էր որ այս երկուքը գոնէ ազատեր էին մեր թափառայած կեանքին աւերումներէն: Քրքրեր էր սնտուկը ուր իր հարսնութենէն բերած քուրջն ու չափուքը մեծ խնամքով կը պահէր՝ եւ հաներ երկու ասեղնաբանուածք: Ձեռքով շինուած ծաղիկներ աւելի նախնական քան նախնական արուեստը: Բաց դեղինի զարկած մերկ մետաքսին վրայ քառանկիւն մը բացուած էր ուր կուգային զետեղուիլ մեր նախնեաց դէմքերէն երկուքը: Շրջանակներուն համար ալ դրամ չէր խնայած: Կը պատահէր որ երկար ատեն աչքերս կ'իյնային մէկուն կամ միւսին վրայ: Մէկը որ հօրենական մեծ հայրս էր՝ բացարձակապէս թաթարի դէմք ունէր: Ցցուած այտերը, աչքերուն, քթին ու մորթին տեսակը՝ իսկ եւ իսկ թաթար: Իսկ միւսը որ մօրենական մեծ հայրս էր աւելի նշանակալից դէմք ունէր՝ բայց նաեւ աւելի կը մօտենար սելճուկեան թուրքի դիմագծի մը քան թէ հայկական դէմքի, այնպէս ինչպէս մենք գիտենք: Զգայասէր շրթներ ու վաւաշոտ ունգունք: Աչքերուն ու լայն ճակտին վրայ, թերեւս մտածումի ու երազի մը: Միւսին դէմքին վրայ տիրապետողը աչքերն էին որ մանաւանդ խորամանկութիւն կ'արտայայտէին: Պատեհապաշտ, ճարպիկ, քաղցր այլեւ անագորոյն խորամանկութիւն: Կարելի է ըսել որ մեր մանկութեան մեծագոյն հէքեաթները եղած են, մեր նախնեաց վրայ մօրս ըրած պատմութիւնները: Այս վերջին շրջանին այդ պատմութիւնները զգալապէս կ'ոսկեզօծուէին: Մեր մէջ մնացածը սակայն մեր առաջին մանկութեան լսած փոփոխակներն էին: Մեծ հայրս — Սելճուկեան դէմքը — Ակնայ ամբողջ գաւառին մէջ յայտնի պետական պաշտօնատար եղած է: Յօրինած է նաեւ թուրքերէն ու հայերէն բազմաթիւ երգեր որ մինչեւ այսօր կ'երգուին այդ շրջանին մէջ: Մայրս ընդհանրապէս պաշտամունք

ունէր իր հօրը հանդէպ: Իր երկրին մէջ մեծ բարիքներ ըրած է հայերուն: Անոնցմէ ոմանց գործ գտած ռէժիին մէջ եւ ուրիշներու համար, վալիէն շնորհ ստացած: Վալիին մօտ բարեկամ: Ամէն օր միասին պիտի խմեն: Մէզէներուն տեսակները թա՛ Պոլսէն կուգար... Բայց օր մը, մեծ հօրս գինովնալը մարդ չէ տեսած: Ան գինովնալուն ինչ ըլլալը չէ գիտցած: Բայց խմած է, ատոր ըսելիք չի կայ, պէտք եղածին պէս խմած: Վալիին մօտ եղածէն զատ, լաւ տեսակը իր տունն իսկ կը պատրաստուէր: Ռախիին լաւ տեսակը դուք մեծ հօրս հարցուցէք: Բայց ան որ ահռելի է, Ջարդի օրհասական շըրջանի մը, փրկելու համար իր ընտանիքը եւ շատ մը հայեր՝ իր միջակ աղջիկը վալիին կուտայ... Մայրս հաշտուած էր այս զարհուրանքին՝ երկու գլխաւոր պատճառներով. մեծ հայրս շատ գէշ խմած էր այդ օրը. մեծ հայրս ուրիշները ազատելու համար՝ իր աղջիկը զոհած էր: Մեծ հայրս կը մեռնի կանխահասօրէն: Մեծ Ջարդին, իրենց Թաղին դասապ Հասանը մեծ մօրս հետ կ'ամուսնանայ: Մեծ մայրս, տարիքոտ, գէր կին, կը համաձայնի նոյն տեսակ պատճառաբանութիւններով: Բազմաթիւ տարիներ յետոյ կը յաջողի փախչիլ: Մայրս նոյն այդ սնտուկին մէջ պահած էր «Արեւելեան Մամուլ»էն երկու թիւ ուր ուսումնասիրութիւն մը կար իր հօրը վրայ:

Բոլորովին ուրիշ էր միւս մեծ հօրս (Թաթարականին) պատմութիւնը: Ղույումճի Մկրտիչը ամէնէն մէշուրճ էր իր թաղին: Ան ալ ռախիի մեծ սիրահար բայց գինովցող տեսակէն: Սելճուկեանը ամէն օր մեծ քանակութիւն մը, մաս մաս՝ առանց գինովնալու երբեք: Թաթարականը՝ շաբաթը մէկ կամ երկու անգամ, տակառը գլուխը անցնելու պայմանով եւ լինալով կապուտ գինովութեան մէջ: Ա՛ս մեծ հօրս գինովութիւնները ընդհանրապէս կը զուգադիպէին օրուան մէջ կրած մէկ ձախորդութեան: Նա չատոնդունէ յանձն առած էր վալիներուն, պէյերուն, փաշաներուն, պինպաշիներէն

մինչեւ չավուշներուն ինչպէս եւ իրենց կնոջ օղերը, պիլէզիկները, մատնիները, ժամացոյցները, Թեւնոցի կոճակները ձրի նորոգել, ձրի շինել, նուէր տալ: Այդ իրեն համար այնքան բնական էր ինչքան ամէն օր տա իր խանութին դիմացէն արեւին ելլելը: Հակառակ ատոր կը պատահէր որ զինուորականը, մէկ ուրիշի մը հետ ներս մտնէր: Լպիրշ կատակ մը, ուր կնիկ ու աղջիկ իրար կ'անցնին: Աւելի սիրալիր ու կամակատար մարդ կարելի չէ գտնել քան դույումճի Մկօն, ժպիտը իր շրթունքին: Բայց ահա յանկարծ կօշիկի հարուած մը սեղանին: Ոսկի, գոհարեղէն, Թանկագին քար կ'իյնան գետին, կը կոտրտուին, կը կորսուին: Ղույումճի Մկօն թուափ դէմք է առած... Հա՛ – հա՛ – հա՛... Թատրոն երթային այսքան չպիտի խնդային... Հարուած մը եւս, հատ մը եւս... Սեղաններուն տակ ու աթոռներուն ետեւ դույումճի Մկօն լուրջ դէմք ունի. միւսներուն ակնարկին հանդիպելուն պէս՝ կը ժպտի... Հա՛–հա՛–հա՛ ինչ թուափ է... Հարուած մը եւս... Պատուհանը կը կոտրի... Մարդ կը հաւաքուի դուրսը... պինպաշին, եիւզպաշիին հետ դուրս կ'ելլէ... Հա՛, հա՛, հա՛... ի՜նչ թուափ դէմք ունէր... Մեծ հայրս կը ժողվէ, կը ժողվուտէ... Ակռաներուն մէջէն բաներ մը կ'ըսէ՝ բայց ոչ ոք կը հասկնայ... Եթէ ծանօթ հայ մը ներս մտնէ՝ վեր կը ցատքէ...Արեւը մայր կը մտնէ: Մեծ հայրս կը վերադառնայ տուն... Ու–ու–ո՜ւյ, խելքերնուն 'տի զան... Առաջին անգա՞մը պիտի պատահի... Տնեցիները գիտեն արդէն... Զգուշութիւն ու անուշութիւն օգուտ չունի...Մեծ հայրս լուռ՝ պիտի խմէ...յետոյ տայախի պիտի քաշէ կին ու աղջիկ... յետոյ բաներ մը պիտի կոտրտէ...

Երբ Ակնէն, փռի-փլթի ժողված դուրս ելանք՝ քսան կարմիր ոսկի տուաւ մօրս:

Այսպէս մէկ քանի պատմութիւն՝ վերջնականապէս դրոշմուած էին իմ մտքիս մէջ եւ ինծի միշտ ալ թուած էր որ մեր տանը կեանքը շարունակութիւնն է միւսներուն: Ա–

սոնք միմիայն ողբերգական յիշատակներու ամբարներ դարձած էին մեզի համար: Թերեւս քիչ մը բանաստեղծութիւն, այն սկզբի, բոլորովին սկզբի տարիներուն ուր հազուադէպօրէն մայրս կ'երգէր իր հօրը երգերէն մէկն ու միւսը եւ Թուրքերէնները կը թարգմանէր մեզի: Բայց ասիկա շատ կարճ տեւեց: Հայրս սկսած էր արդէն դժբախտացնողի իր գործունէութեան: Այն հատորը ուր մեծ հօրս ձեռագիր բանաստեղծութիւնները կային՝ խուզարկութենէ մը առաջ, իր ձեռքովն իսկ մայրս վառեց: «Արեւելեան Մամուլ»ի երկու թիւերուն սակայն ձեռքը վրայ չգնաց: Այս եւ այսպիսի պատմութիւններու առաջին դերակատարներն էին որ մայրս կամաց կամաց կ'ոսկեզօծէր, կը հերոսացնէր: Աստիճանաբար իտէալի կը վերածէր զանոնք...

Բ.

Ժամանակի ընթացքին, չարչարակոծ մտահոգութիւններս մաշեցան, հետզհետէ կորսնցուցին իրենց փրփրոտ ալեծփումը, ստացան ուրիշ երանգներ: Այն պահուն երբ հետապնդած նպատակս, այնքան տուայտանքներով հետապնդած նպատակս կ'իյնար ձեռքերուս մէջ՝ ան շատոնց իր ներքին իմաստը կորսնցուցած էր կամ փոխած: Եղբայրս չի առներ ալ: Ես ատոր փաստալի համոզումը ունիմ՝ բայց սիրտս հանգիստ չէ... Երբ նա շատ փոքր էր և ես կ'ուզէի սրբագրել իր մէկ թերին՝ պատմութիւն մը կը յօրինէի, հազիւ վրան դոց, որ փոքրիկ տղայ մը կար եւ խեղճ մայր մը, կամ, փոքրիկ տղայ մը եւ մեծ եղբայր մը որ հիւանդ կ'ըլլար, որ սրտի դպչող վնաս մը կը կրէր փոքրիկ տղուն թերիին պատճառով: Եղբայրս կը սըրբագրուէր: Խրատներով, հրամաններով, բարկութիւնով երբեւիցէ ոչինչ չէի ստացած իրմէն: Սրտին հոսանքներուն տիրանալուս պէս՝ նաւին ղեկը կ'իյնար ձեռքս ... Չէ՛, չեմ կըրնար ըսել որ հիմա ալ բոլորովին այդպէս եղած էր: ... Այդպէս եղած չէր՝ հապա ինչպէ՞ս եղած էր՝ ի՞նչ տարբերութիւն կար: Չէ՛, տարբերութիւն մը կար վերջապէս: Իրականութեան ու հէքեաթին մէջ տարբերութիւն մը կայ: Թանկագին

մետաքսներով շինուած դերասանի ցնցոտիներուն ու խրճիթի ցնցոտիներուն մէջ տարբերութիւն մը կայ։ Եւ անպայման որ եղբայրս ... բայց ինչ հարկ այս քննութիւններուն երբ գիտեմ որ անոնք ոչ մէկ առարկայական իրողութեան պիտի յանգին։

Ինչքա՜ն դէպք. ի՜նչ կարեւոր դէպքեր։ Աւելի լաւ՝ առնենք պատմեմ։ Ամբողջ ընտանիքով, Մարտիրոս պէյ Դաւթեանենց տունը հրաւիրուած ենք։ Հարուստ են։ Քա՛ղօյին միջնորդութեամբ։ Այնպէ՛ս, այցելութիւն մը ... Հին, ան հին հարուստներէն են. Պոլսո՛յ ... Մօրս յուզումը զինք գրեթէ թարթափուն վիճակի մէջ ձգած է։ Ամիրաներու սերունդէն են։ Մայրս, սեւ, ֆէմիլ շրջազգեստ մը ունի՝ սաթէնէ զոյգ մը կօշիկ պէտք է միայն։ Սակայն առկէ առաջ՝ հետեւեալը պատահեցաւ։

Կիրակի օր մը, դուռը զարնուեցաւ եւ տարիքոտ այլ սակայն կայտառ մարդ մը, եմծին ընտանութեամբ ներս մտաւ։ Հաստ պեխերը կանոնաւոր կտրուած էին շրթներուն սահմանովը, խնամուած ձիու ագիի պէս կամ Վերսայլի մէկ թաւուտին։ Բոլոր մազերը ճերմակ էին եւ դեռ առատ։ Միայն յօնքերը՝ առատ էին բայց սեւ – սեւ։ Երկար, հաստ, անսապատ քիթ՝ երկու, փոքրիկ, չարժուն, գորշ աչքերով։

Իր քալուածքը, աչքերուն արտայայտութիւնը, գլխուն դիւրաթեք շարժականութիւնը կը յիշեցնէին, պտոյտի ելած դանիական շուն մը որ լուռօրէն կը հոտուըտայ աջ ձախ, կը նայի, կը դառնայ, ետ կ'երթայ, առաջ կուգայ։ Թեւին տակ կար կաշուէ, մեծ պայուսակ մը։

— Արսէ՞ն...հարցուց ինծի՝ որ հաստատական, Արսէնը դուն ըլլալու ես, ըսել էր։ Երբ մայրս զարմացած ներս եկաւ.

— Տիկին Թագուհի–ի՛... ըրաւ, ձեռքով դրած ուրիշ առարկայ մը գտնալով։

Միեւնոյն ժամանակ կը նայէր պատերուն, առաստաղին. մէջքը կը ծռէր. գլուխը կը ծռէր. կը նայէր բաց դռներէն միւս սենեակներուն մէջ. կը քննէր, կը հաշուէր։ Պեխին տակէն

հարցում կուտար, կը պատասխանէր, աչքերը կիսագոց, մատերը քթին կոթնցուցած։ Ի վերջոյ, գլխու բացասական շարժումները առատցան։ Մատիտը որ կը մնար միշտ աջ ձեռքին մէջ, բաներ մը գրեց պայուսակին վրայ դրած թուղթի մը վրայ ու շրթները պրկեց, գլուխը ետ տարաւ որպէս անհաճոյ կերակուրի մը առջեւ։ Յետոյ, հրեց, բոլորովին բացաւ քովի սենեակին դուռը։ Լաւ մը նայելէ յետոյ՝ արագ քայլերով անցաւ միջանցք ու նայեցաւ խոհանոցին մէջ։ Սրբիչին անկիւնը վեր հանեց եւ նայեցաւ հողէ պտուկի մը մէջ։

— Հը՜–ը...մածունը շատ աղէկ է...ամէն բանի դէմ դեղ է...ըսաւ համոզուած։ Յետոյ յօնքերը պռստեց. «ալ հասկըցայ, աս ըլլալու է» – ի պէս արտայայտութիւնով մը։ Մօտեցաւ նորէն մեր սենեակին ուր ես ու մայրս քարացած կը սպասէինք։ Խրխինջի պէս ձայն մը հանեց, գլուխը՝ կովի վզէն կախուած մեծ բոժոժի մը պէս երերցուց ու երերցնելով մինչեւ դուրսի դուռը հասաւ, բացաւ, գոցեց ու անհետացաւ։

Քառորդ ժամ չանցած Տրդատը եկաւ, կարկանդակ մը ու շիշ մը գինի ձեռքին։ Ոտքովը հրեց դուռը ու.

— Մարդ մը չեկա՞ւ, Մա՛յր, պոռաց։

— Եկա՛ւ, օղուլ, եկա՛ւ... պատասխանեց այն արտայայտութեամբը որ կը ստանար երբ իմանար որ կրօնքին կամ եկեղեցիին դէմ հայհոյութիւն մը տեղի ունեցած է։

— Ո՞վ էր ատիկա։

Թէեւ երկուքս ալ կռահած էինք, առաջին րոպէէն։

— Մե՛ծ, հա՛ստ, առո՛յգ, սեւ ու ճերմակ մազերով մա՞րդ մը ... (ցած ձայնով).

— Մարտիրոս պէյը ըլլալու է։ Ան պիտի գար։

Մայրս մտաւ խոհանոց, լո՛ւռ, ակնարկ մը ձգելէ յետոյ ինծի։

...Զէինք գիտեր թէ, սաթէնէ կօշիկներուն վրայ, սուտ ադամանդներով ֆիօնկը պէտք էր թէ պէտք չէր։ Մայրս կ'ուզէր որ այդ խնդիրներուն մէջ, չըլլայ–չըլլայ որ սխալ

մը տեղի ունենայ: Տրդատը գաղտնազգուշօրէն տեղեկացաւ: Կրնար դրուիլ կամ չդրուիլ: Զդրուիլը աւելի լաւ էր: Օրը եկաւ հասաւ եւ նոր խնդիր մը ելաւ: Իրիկուն ըլլալուն այցելութիւնը՝ ամէն ինչի գոց գոյնովը պատուած էր: Ցանկարծ իմացանք որ ընդհակառակը, դուռյաները բաց պէժ պէտք է ըլլար: Որքան բաց այնքան աղէկ: Տրդատին սիրտը նեղեց... ճանը՛մ, աս զըխումներուն գիրքը կայ, կ'ըսեն...Զըլլայ որ ամօթ բան մը պատահի: Հարուստ են: Տեսած մարդիկ: Ան հին, հին ընտանիքներէն, օճախ – զատէ, ամիրաններո՛ւ:

Մայրս տարօրինակ կերպով երիտասարդացեր էր: Ի՞նչ հրաշք էր՝ չէի հասկնար: Այդ կնոջ քաշածնե՛րը, տեսածնե՛րը... Ինչքան երիտասարդացեր է եւ աչքերուն ուրախութեան անխարդախ արտայայտութիւնը:

Ամօթ բան մը չի պատահած՝ տուն դանք, ատկէ աղէկը չի կայ:

Բոլորն ալ, բոլորովին անծանօթներ են: Բառլօ ընտանիքը հոն պիտի ըլլայ որ կը ճանչնանք աւելի եղբօրս տըւած տարօրինակ տեղեկութիւններէն քան թէ այլապէս: Բառլօ հաճոյասէր է. իսկ կինը՝ շատ գէր՝ մարդկութենէ դուրս: Գրեթէ ամէն առաւօտ, անգամ մը աթըլիէ կ'իջնայ, ամուսնէն առաջ: Անփոփոխօրէն, կ'ընդունի ամէնէն տարիքոտ պաշտօնեային հարցական ակնարկը որուն կը պատասխանէ, նոյնքան անփոփոխօրէն, գլխի բացասական նշանով: Մեծ ճիգ կայ նաեւ դէմքին յուսահատութիւն դնելու՝ բայց անհնարին է որովհետեւ գերիվերօրէն ուռեցած ու պրկուած մորթը կը մերժէ ոեւէ ծալք, ոեւէ արտայայտութեան կարելիութիւն: Աչքերը միայն կատարելով ամբողջ ծաղքը, կը կլորնան, կը դառնան տարօրինակ, մէկ խօսքով քրջչաշարժ: Հարցումը եւ պատասխանը կը վերաբերի, գիշերուայ ընթացքին, Բառլօյի ամուսնական փափուկ պարտականութեանը.— Նորէ՞ն ... կը հարցնէ տարիքոտ պաշտօնեան, մեծ դայթակղութիւն կեղ-

ծելով որ անփոփոխօրէն հաճոյք կը պատճառէ Տիկին Բառլօյին: Տիկին Բառլօ գլուխը կ'երերէ: Պաշտօնեան՝, անփոփոխօրէն մխիթարութեան և յոյսի նոյն խօսքերը կը շշնջայ խորհրդաւոր կերպով, որ հաճոյք կը պատճառէ Տիկին Բառլօյին: Եթէ պատահի որ ամուսինը վրայ գայ՝ Տիկին Բառլօ չի նեղուիր, ընդհակառակը, կ'աշխատի բոլոր մանր ու մեծ պաշտօնեաներուն առջեւ, ամօթի բերելու զայն: Ո՞վ գիտէ... թերեւս..Երկու՝ առ առաւելն երեք անգամ ,Բառլօն ինքզինքը լաւ չէ զգացած այդ դրութեան մէջ. բոլորովին առաջին անգամներուն: Ցետոյ մէկ հարուածով ջախջախած՝ ծուղակը: Բառլօն հիչ տօլապի կուգա—ա՛յ ...

— Հազար անգամ ըսած եմ, կը պոռայ, ան՝ առաւօտուն... գիտէք ա՛, ան՝ առաւօտուայ կողմը, առիթէն օգտըւելու է ... պատեհութենէն ... Ան առաւօտուայ կողմ ... բան մը ըլլայ նը՝ ըլլայ, չէ նը՝ ճար չի կայ ... վայսէլէմ ...

Դեռ ինչե՛ր չէին պատմեր Բառլօյին ըսածներէն ու ըրածներէն:

Պուլոնյի անտառէն ոչ շատ հեռու, մեծ սենեակներով յարկաբաժին մըն էր: Ծանր բայց սուղնոց անուշահոտութիւն մը՝ մարմինը ձգեր էր տապակուղի թեթեւ հոտի մը վրայ: Ամէն կողմ գորգ կար, ամէն հասակէ. գետինը օթոցներուն վրայ ու պատերուն: Մարտիրոս Պէյ, գլխաւորապէս, գորգավաճառ է: Հոն կային նաև Բառլօն ու իր կինը: Ուրիշ տարիքոտ, ոսկիէ շղթայով մարդ մը: Դաւթեան պէյ ընտանիքը ամբողջական կազմով, այսինքն՝ ամուսին, կին և երկու աղջիկ: Դաշնակին վրայ լեցուն այտերով երիտասարդի մը պատկերը կար: Մարտիրոս Պէյին միակ արու զաւակը: Այդ մասին այդքան գիտցանք միայն: Ուրիշ ոչ մէկ բառ:

Աղջիկներէն մեծին հաշիւը տեսնուած էր արդէն: Ինքն ալ, շրջապատն ալ ընդունած՝ որ չպիտի ամուսնանայ ալ:

Իր բուն անունը Արաքսի էր, բայց «Ջղային» կը կանչէին զինք, «Ջղայինը»։ Երբեմն, տան մէջ, համակրանքի հոսանք մը կը ստեղծուէր իրեն ուղղուած, ըլլայ երկինքէն ինկած գորովանքի մը հետեւանքով, ըլլայ չեչտելու համար ուրիշ մէկ անդամին դէմ եղած դժգոհութիւնը, ըլլայ իր հիւանդ կամ վիժած ճակատագրին բերումով։

— Ջղայինն ի՜նչ է... կը պոռար այն ժամանակ Մարտիրոս պէյ կամ իր կինը։ Անգամ մ'ալ չլսեմ որ Ջղային կը կանչէք աղջկան։ Ջղային ինչո՞ւ է, ո՞վ իրմէ պակաս Ջղային է... խենթիս խօսքը... Անունը եղեր է՝ որ մարդս իր անունովը կանչեն...՝ Բոլորս ալ ասկէ յետոյ — կը լսէ՞ք — բոլորս ալ իր անունը պիտի տանք։

Այս որոշումը կէս ժամ տեւէր չը տեւէր։ Արդէն ան շատոնց կորսնցուցեր էր իր ախտաբանական իմաստը կամ ո եւէ իմաստ։ Փոփոխութեան փաստը միայն նշաւակն էր հաշուի մէջ չմտնող արարածի մը։ Տարիքը՞։ Դաշտանէն շաբաթ մը առաջ եւ շաբաթ մը յետոյ, ուրիշ խօսքով չորս շաբաթէն երեքը՝ սլաքը աւելի քառասունին կը ծռէր։ Մնացեալ մէկ շաբթուան մէջ, եթէ անմարսողութիւն կամ անքնութիւն մը չպատահէր՝ ճօճանակը շատ զգուշութեամբ կրնար դէպի երեսունը հինգը հակիլ։ Աչքերը կը պսպղային եւ հանդարտ էր, հրամանի տակ գտնուող անառակ տղու մը պէս։ Անգամ մը որ այդ գործնական որոշումը տըրուեր էր որ չլլիտի ամուսնանայ՝ան կը վայելէր կարգ մը մենաշնորհներ։ Լեզուի որոշ ազատութիւն բնական կը գտնուէր իրեն։ Տունէն մուտքն ու ելքը նուազ հակակշռի տակ էր։ Տէնսինկ հօլ մը, կամ փայփ օֆլոֆ թէ մը կրնար երթալ, պայմանաւ որ Մարտիրոս պէյին ականջը չիյնար։...է ի՜նչ ընէ աղջիկը. չլլիտի մեռնի խա։ Մէկու մը հետ, գիտնալով հանդերձ որ անհաստատ կնիք ունի՝ կրնար «ժամանակ անցընել»...Պատուէրի տակ եղող տղու մը պէս կը հսկէր ինքն

իր վրայ բայց երբեմն թուլնալու ու լայնօրէն խնդալու փաքը կը խեղդէր զինք և ։sortie ներ կ'ունենար...Անգամ մը, Քառլօյին մէկ խօսքէն յետոյ՝ մօտ, մազոտ թեւը շարժեց, արագ մը. «Ֆլա՛ն, ֆլա՛ն, ֆլա՛ն» ըսաւ ու պայթեցաւ։ ..Ան չլլիտի ամուսնանար։ Իր ըսածներն ու ըրածները չէին դպնար ընտանիքի պատուին եւ առ հասարակ, ընտանիքի ո եւէ մէկ կողմին.. Հօրմէն մօռ վախ մը ունէր։ Ի՞նչ էր ըրեր։

Ջլլիտի ամուսնանայ՛... Ո՞ր կազմաբանական կամ բընախօսական թերւին համար՝ խորհրդաւոր էր։ Հաշուէ դուրս էր... Աւելորդ բերան.. Միջատներուն ընկերային կեանքին մէջ կենցաղի անազորոյն գիծ մը ինչ տպաւորութիւն որ կը գործէ՝ նոյն տարօրինակ ու սիրտ ճնշող տպաւորութիւնը առացայ։ ...Ան ալ՝ ինքզինքը անառակութեան է տուեր։ Եղաւ գնաց... Զար է, կ'ըսէին եւ նախանձը՝ մանաւանդ քրոջը հանդէպ, աչքերէն կը վազէ։

Մարտիրոս պէյ լուրջ էր։ Տարօրինակ լըջութիւն մը։ Ո՛չ բարձր պաշտօնատարի, ո՛չ դաշնակցական գործիչի, ոչ ռամկավարի, ոչ բարեգործականի։ Այդ բոլորին խառնուրդը եւ բան մըն ալ աւելի։ Աւելին՝ Լաֆայէթի փողոցին ու յարաբերական պաշտօնասենեակներուն կնիքովը։ Մեր մուտքին՝ ձեռքերնիս թօթուեց։ Տարօրինակ ձեւ ունէր ձեռք սեղմելու։ Ես առաջին անգամը կը հանդիպէի։ Կարճ եւ պիրկ հպում մը տեղի կ'ունենար ոչ թէ մակերեսի՝ այլ երկու գծի վրայ։ Անմիջակորնթարդ բուռը չէր դպնար դիմացինի ձեռքին։ Անմիջապէս որ հասանք, խրխինջի փոքրիկ ձայներով— մեղի ծանօթ էր արդէն — ու հատու շարժումներով, սիկառէթ առաջարկեց երեքիս ալ։

Ոսկի շղթայով հիւրը՝ նիհար ոտքեր ունէր եւ հաստ փոր։ Գորշ հագուստ, մետաքսէ, գծաւոր, գորշ շապիկ. դեղին, երկար քիթով կօշիկ. ճերմակ կէթը. գորշ գուլպայ. Ծըրայս բոլորին մէջ պճնասէր դիտաւորութիւնը որոշ էր։ Ծըր-

մարիտ vieux beau մը: Գունաթափ, աչքին ճերմկուցին մէջ դեղին շեղքեր, ականջներուն բոլորտիքը դեռ մնացած մետաքսէ, ճերմակ մազեր, միջահասակ մարդ որ հայրը հայ՝ մայրը յոյն է, ըսին՝ թէ մայրը հայ՝ հայրը յոյն, կամ թէ յունախօս հայ թէ հայախօս յոյն: Քաղաքավար՝ բայց մեղի բարեւեց, մեր վրայ անմիջական կարծիք կազմելու տարօրինակ հետաքրքրութեամբ: «Փորձառութիւն ունի», շշնջաց Մարտիրոս պէյ:

Այս «փորձառուներուն» երեսին, ամէն մէկ նոր մարդկային հպումի, օտարոտի անձկութիւն մը կը տարածուի: Գլխաւոր երկու միտք կայ միայն՝ բայց ծանրակշիռ՝ դրամ պիտի տայ՝ թէ պիտի առնէ: Բոլոր մնացեալը երանգ է եւ թաքթիք: Առաջի՞ն թէ երկրորդը պիտի ըլլայ: Այն ժամանակ՝ ո՞րքանը պէտք է ցոյց տայ. անմիջապէ՞ս, յետո՞յ, թէ յարմար առիթի: Կոպի՞տ միջոցով թէ ճկուն: Այս բոլոր պըղտորութեան վրայ՝ քաղաքավարութիւնը խոշոր վարշամակ: Այնքան մեծ է սովորութեան ուժը որ Աստուծոյ այս խաղաղ ժամին, կարկանդակներու շուրջ, նորէն փորձառուին աչքերը առին իրենց թեթեւ, անձկագին անհանգստութիւնը: Երեքիս վրայ ալ կարծիքը վերջնականապէս կազմեց:

Բոլոր միւսներուն պէս կերաւ, Ֆրանսերէն խօսեցաւ: Մարտիրոս պէյ ուզածին չափ թող ծանօթացնէ զիս: — ..Ահա մէկը որ աշխատած է... Աշխատել գիտէ... Հեղ այլ ծանըր ակնարկով «փորձառուն» ինծի նայեցաւ եւ գլուխը օրօրեց: Այդ հաւաստումին վրայ — որ ես շատ կ'աշխատիմ — միւս ներկաներն ալ սիրալիրօրէն ինծի նայեցան: Անոնց ժըպիտէն ու ակնարկէն հասկցայ որ Մարտիրոս պէյին պէս իրենք ալ առեր էին այդ տեղեկութիւնը: Տարօրինակ էր: Չեմ գիտեր ինչպէս, մեր ծանօթներն ալ այդ կարծիքը ունէին որ ես շատ եմ աշխատած. շատ կ'աշխատիմ: Նոր տուն մը ոտք դնելէ առաջ՝ հոն այդ լուրը կը գիտցուէր արդէն:

Ուրկէ՞ էր աղբիւրը եւ ինչպէս կը հոսէր՝ չեմ գիտեր: Մա՛յրս, եղբա՛յրս...Ինքնին աննպաստ բան մը չէր այդ՝ բայց ան, տեսակ մը ընդհանուր կարծիք կը դառնար, տեսակ մը գոյն կ'առնէր որ վրաս կը ձգէին եւ որ այնքան ալ սիրելի չէր ինծի: Ի՞նչ ըսել է. «շատ կ'աշխատի... շատ աշխատած է..»: Ես ինքս այդ տպաւորութիւնը չունիմ ինձմէ: Եւ արդէն ամէն մէկուն մօտ այլ տեսակ անդրադարձումներ կ'ունենար: Մեր հարսնացուն ժպտաց, որոշ հիացական երանգով: Որովհետեւ ճիշդ այդ րոպէին Տիկին Մարտիրոս պէյին ձեռքը կը համբուրէի, գլուխը նշանակալիցօրէն երերեց·

— Լսած եմ..Շնորհաւո՛ր, շնորհաւո՛ր:

Քառլօն, ինչպէս Տրդատը պատմած էր, չէն ու շատախօս մարդ էր: Որքան Քառլօն շատախօս էր այնքան Մարտիրոս պէյ՝ լռակեաց եւ թաքուն: Մարդ չէր գիտնար ինչ գործեր կ'ընէ, ինչպէ՞ս կ'ընէ· կը շահի՞· կը կորսնցնէ՞· ուրա՞խ է· ընկճուած է՞: Ամէն ինչ մութ, ամէն ինչ խորհրդաւոր: Խօսելու նոպայի մը կրնար ենթարկուիլ՝ միայն եթէ ազգային խնդրի մը շուրջ տաքնար: Եթէ Քառլօ կամակատար ունկնդիր մը գտնար՝ կը սիրէր պատմել թէ ինչպէս է եղած իր մանկութիւնը, ինչպէս դրամ շահած է, որոնք են եղած իր վարպետները: Ինքը իր անձուկ երեւակայութեան հերոսն է:

— Տանիներեք տարեկան էի, տղաս բոպիկ, ոտս ծակ, գրպանս առանց մէթէլիկի, եկայ ինկայ Բարիզ...

Այս սկզբնաւորութիւնը իր աչքին կը պահէ մեծ գրաւչութիւն: Ամէն եկեր հասեր է հիմակուայ վիճակին: «Առաջ» ...«Յետոյ»...: Յետոյ, չէ՞ որ շատ մը մեծ մարդիկ այդպէս եղած են. Ռօքֆէլէր, Ֆորտ, Ֆէլիքս Բօթէն... Կը սիրէ պտտցնել իր տունը, պարտէզը, բաղնեսենեակը, թէնիսի խաղավայրը...

— Մինակ սա քէնէֆիս փէրահութիւնը նայեցէք պէ՛ ճանըմ... Մարդուս դուրս ելլալը չի գար...

Կան մարդիկ Թերեւս որ կրնան բաներ մը գտնալ Մարտիրոս պէյին անցեալէն՝ բայց ոչ ոք գիտէ այդ անցեալը: Ոչ ոք կրնայ ունէ բան հաւաստել: Ինչպէս ան մէկը կը հաճոյանայ դիւրին ու անվերջանալի զեղումի մէջ, աս մէկը կը հաճոյանայ իրեն զպած ամէն իր, այդ րոպէին իսկ նետելու մԹութեան մէջ:

Գոհարեղէնի շրջանակին մէջ «Քալօ» կ՚ըսեն իրեն: Մէկ տեսակ վարուելակերպ կայ իրեն հետ. ինք մէկ տեսակ վարուելակերպ ունի: Ով որ այսօր «Քալօ» ըսաւ՝ նոյն տեղը կը գրաւէ քան ան որ տասը տարի առաջ հնչած էր «Քալօն»: Կինը՝ դէր, մաղոտ, կուրծքը բերնին հասած, յետոյքը դարչապարներուն՝ Պոլսեցի հայերուն, դասական, մեծ, սեւ, կլոր աչքերը, քիչ մը դուրս ինկած եւ Թաւ յօնքեր: Մազ՝ ծոծրակին, երեսին, կոկորդին, վզին, շրԹունքին եւ քԹէն դուրս: Շատ յիմար քիԹ ունէր: Խնդալու ատեն խաղի կ՚իյնար եւ վարի մասը աւելի կը տափակնար: Զէր չնչեր՝ կը Փըչար: Զաւակ չունէին: Օր չէր լուսնար որ Քալօն կինը չը դաւաճանէր՝ հասած տեղը, հասածին հետ: Ամէն մարդ գիտէր: Երեկոյեան պիտի գար եւ պարծենար: ԵԹէ հիւր ըլլար՝ մանրամասնուԹիւններ ալ կուտար:

— Է՛ ի՞նչ եղաւ նայինք յետոյ, պոռաց Քալօ, ոտքի, բոլորովին իր ճէփին, փորը ցցած, ձեռքերը գրպաններէն հանելով խօԹելով եւ երբեմն ալ, կարճ շարժումով մը ծունկերուն վրայ կքելով:

Ընդհատուած խօսակցուԹիւնը վերսկսաւ: Արաքսի՝ (Ջղային) գոհ իրեն տրուած առիԹէն, ցած ձայնով, հօրը կողմը գողունի ակնարկէ մը յետոյ.

— Պապաս վռնտեց, ըսաւ, ես կը սիրէի... շատ մինյօն էր....

Տիկին Մարտիրոս պէյ պատշաճ նկատեց, խնդիրը բարբաձայն պարզել, կուրծքի խուլ ու բարի խնդուքով մը, բոլորին ալ՝ բայց մանաւանդ մօրս նայելով.

— Աղջիկներուս մօտիսքն էր :Խելօք, անուշիկ աղջիկ մը: Oui Madame! Non Madame! ԽենԹ աղջիկ... Հայկանիս խոստովաներ է որ վեց տարիէ ի վեր ամի մը ունի: ((Խուլ հազ, խնդուքի խառնուած): Կուզէ՞ք որ մեր խենԹ Մառիին (սպասուհին) ԹուլըերնուԹենէն... ականջը իյնայ: (Կրկին հազ, խնդուք՝ խուխի մէջ խլացած ու գլխի նշան որ Մարտիրոս պէյը ցոյց կուտայ): Ատ իմանալը գիտցաւ: Դրամ, շաքոմաքօ աղջկան ձեռքը հրելն ու դուռը դնելը մէկ եղաւ:

Մարտիրոս պէյ, լուրջ, գրեԹէ մռայլ կը խօսէր փորձառուին հետ: Երբեք չի լսեր այս խօսակցուԹիւնը, ո՛չ ալ կը տեսնայ, իրեն ուղղուած, կնոջն ու աղջիկներուն հիւսիկ ակնարկները: Յայտնի է որ ասանկ խնդիրներու մէջ կատակ չըլլար իրեն հետ: Բառ մը մէկ դաւկէն, բառ մը Տիկինէն բառ մը միւս զաւկէն, իմացանք որ աղջիկներուն գրադարանէն, ձմեռ երեկոյ մը, երկվեցեակ մը գիրք վտարանը նետուած են որպէս անբարոյական:

— Լաֆոնթէնս ի՛ յազաֆ ունէր, ըսաւ Արաքսի խեղկըտալէն, սիրուն ակնարկով մը դէպի հայրը: Մարտիրոս պէյ ո՛չ կը տեսնար, ո՛չ կը լսէր: Յայտնի էր որ այս պատմուԹիւնը յաճախ կը պատմեն հիւրերու:

— Աղւո՞ր էր պարէմ, հարցուց Քալօ ու անմիջապէս.

— Է մեղք է եղեր.. Ես մէյ մը տեսնալու էի..

Կնոջը բողոքներուն.

— Փի՛ս, միսքի՛ն; ի՞նչ ընիմ հապա քեզի հետ...Հազար անգամ ըսի չափ մը դիր, չափ մը դիր.. Ատ միսերդ կեցուք ալ՝ կը բաւէ ինչքան գլօթփեցար...

— Տ՚ուտիմ իշտէ, տ՛ուտիմ, հը՛, գնա՛ տէ՛ ճաԹիր, պատասխանեց կինը կրակ կտրած որուն ոըկրամոլուԹիւնը ըսկած էր առասպելական դառնալ:

— Պուզի պէս աղջիկ էր.. կրկնեց չինծու կրքով, միւ-

նորուն դարձած...Երեկո՜նս...Կ'ըսեմ որ քիչ մը հոգ ընէ տանջուի՛, մաշի բայց դուն որո՞ւն կ'ըսես: Խամսը՛զ, Եա՛ խըմսը՛զ... (Ցուցամատը կը դարնէ տախտակին):

— Ամօթ է, ամօ՛թ, վրայ բերաւ կինը, առանց յուզուելու իր փքած դէմքին՝ զզուանքի արտայայտութիւնը տալու: Փօյէդ ամչցիր, ներկաներէն ամչցիր, շարունակեց, արտասանող աղջկայ ձեւով, թաթը պարզելով ու մեզ ցոյց տալով:

Կենդանականութեան ու մերկամոլ հումութեան հատու տպաւորութիւններ կուգային ու կ'երթային: Կերպէ մը կ'անցնէին՝ ամէն անգամ որ Բալլօ բերանը բանար: Իր կինն ալ երբ կը փսփսար ամուսինին հետ, այլապէս՝ ոչ: Երբ խօսքը կը ստանայիր՝ կամ կրնային մերկացնել քեզ, կամ մերկանալ քու դէմդ: «Ամէն ինչ կրնայ պատահիլ»ի զուարճալի զգացում մը.. Կիներուն կը մնայ ուզածնին լսել կամ տեսնալ. Ի՞նչ կրնայ պատահիլ միրջապէս... Այն՝ որ Բալլօ յանկարծ ետ դառնայ, փառարանին մարմարին վրայէն առնէ չինական մեծ ծաղկամանը ու բոլորին առջեւ, աղմկի թափով՝ սկսի միզել..Չէ՛-է..Այդպիսի բան չի կրնար պատահիլ...Մօնտէն շրջանակի մէջ.. Չէ՛, այդպիսի բան չի կրնար պատահիլ... Չէ պատահած արդէն..Ան՝ ուրիշ բան...Եթէ պատահի ալ, հը՛, ի վերջոյ, բանը խնդրեմ, ո՞վ..Չէ-է՛, կարելի բան չէ.. Մէկ ակնարկ Տիկին Մարտիրոս պէյին վրայ՝ եւ սիրտդ տեղը կ'իյնայ: Տիկին Մարտիրոս պէյ՝ սեւեր հագած, երկարահասակ, արծաթ մազերով: Երկար, ոսկոյն դէմքը, մութ կապոյտով աչքերը, դեռ հարուստ ու երկար արտեւանունքով, իր դանդաղ շարժումներն ու նուրբ, քիչ մը վշտացած ժպիտները՝ արժանավայելչութեան կնիքը ունէին: Պոլսոյ ամենէն հին, հարուստ ընտանիքներէն է կ'ըսէին: Այն անվերապահ չեչտով որ իրն էր, յետոյ, մայրս. «խանըմ-խաթուն կին է, բաս: Ըսածը-չըսածը տեղը... ծա՛նր...» Մօրս խօսեցաւ, երբ ան ներս եկաւ ծառայելու, իրենց սպասուհի-

ին մասին: Որբանոցէն աղջիկ մը որ օր չանցնէր որ գոնէ քանի մը չափածոյ տող չնուիրէ «առ լուսին»: Իր աղջիկներուն վրայ վերէն կը նայի:

(Մեծ աղջիկը բան մը ընելու դիտաւորութեամբ ոտքի ելաւ: Կ'ուզէր, կարծեմ, մէկ երկու ձեռագիր բերել ու մեզի ցոյց տալ բայց մայրը գլխով արգիլեց ու Ջղայինը կարմրած տեղը նստաւ):

..Բայց նորէն ինք՝ Տիկին Մարտիրոս պէյ, կը ստիպէ իր աղջիկները որ գան իրենց հետ սինեմա տանին: Ամէն շաբաթ, բրօկրամը փոխուելուն՝ կ'երթան: Անոր սիրածը՝ գրելն է: Գլխաւոր նիւթը՝ լուսինը: Արտադրութեան հարիւրին ութսունը հինգ համեմատութեամբ: (Մեծ աղջիկը, զուգահեռաբար, բաներ մը կ'արտասանէր խնդալով որ սպասուհիին գրածներէն ըլլալու էր: «.. Լուսի՛ն, յա՞ր որ ջանիկ-ջիվան եա մեռնիմ..»): Քնարական հոսումին մնացեալ մասը, յայտնօրէն, գիւղի սափորին, ախոռին ու գեղի երիտասարդներուն կուրծքը կը լեցուէր:

Երբեմն, յանկարծ, ամուսնութեան խօսք մը կ'իյնար: Տիկին Մարտիրոս պէյ, մասնաւորապէս գորովալիր տրամադրութեան մէջ մխրճուած է որովհետեւ իր առաջին տարիներու յիշողութիւնները, երամ առ երամ թռեր են, դէմքին, աչքերուն, մազերուն, ձայնին՝ ինչպէս աղաւնիները սա իրենց մօտի եկեղեցիի գմբէթէն...Այնքան կը վախնա՛ր՝ ամուսնութենէն առաջ: Մայրը, Զապէլ մօրաքոյրը միշտ կ'ըսէին իրեն. «Էրիկ մարդ ըսածդ՝ սիրտը նեղ կ'ըլլայ: Կը բարկանայ ալ, կրնայ ծեծել ալ: Չըլլայ որ դիմադրութիւն ընես..»: Ա՜խ Աստուած, կ'ըսէր, ո՞վ, ի՞նչ տեսակ տղայ պիտի ըլլայ... Ամէն երեկոյ, սիրտը դողերու մէջ, ծունկի կուգար, կ'աղօթէր որ չըլլայ թէ օր մը միտքէն ելլայ ու ամուսինին գլխադարձութիւն ընէ: Ամուսնութեան առաջին օրերը, Աստուա՜ծ, սա ինչ սարսափներու մէջ ապրեցաւ... Յետոյ

տեսաւ որ, ճիշդ է, Դաւթեանը քիչ մը թիթիզ բնաւորութիւն ունի՝ բայց այդքան սոսկումներու մէջ իյնալու պէտք չունէր... Միայն թէ, ասկէ ի վեր, ականջին օղ է եղած՝ ամուսնին չդիմադարձել: Հիմա ալ ինք նոյն բանը կ'ըսէ իր Հայկուհիին... Ինք ատանկով երջանիկ եղած է...

Այնքան թարմութիւն, այնքան անկեղծութիւն կար այս իր բոլոր պատմածին մէջ որ մայրս — պարզօրէն կը տեսնայի — ուժգին մտերմութիւն կը զգար: Իր հիացական կարծիքը վերջնական էր: Կատարելապէս սիրահարուած էր Տիկին Մարտիրոս պէյին: Եղերերգակ սպասուհիին խնդրին առթիւ՝ ատ ի՜նչ անուշ խնդուք էր: Նրբօրէն, խուլերու գունդեր տեղահան կ'ըլլային կուրծքին մէջ, երբ. «խե՛ղճ աղջիկ, գոնէ լուսնին երեսը տեսնաս... Աշխատելէ զատ ուրիշ բան չունի... Աշխատա՜նք...», ըսաւ: Ապա անսպասելիօրէն ինծի դառնալով ու կարեկցական բարութեամբ.

— Դուք գիտէք ինչ ըսել է աշխատանքը.. այդ մասին ձեզի չէ որ... հէօ, հէօ, հէօ:

Ինչքա՜ն բարութիւն կար... Մանաւանդ որ, ակներեւ էր, նուիրական հուրով թրթռուն աղախինը՝ նոյնքան եւ աւելի վարժ ըլլալու էր, նաեւ ոչ նուիրական զգացումներ արթնցընելու: Իր նրբին կոչումը, թոյլ չէր կրնար տալ ամբողջական հոգիով ճերմկցնելու սեւ աչքերը պտուկներուն: Մօրս համար գրաւիչ էր նաեւ, նոյն անկեղծ ու կիրթ խնդուքին մէջէն, անոր ըսած սա խօսքը.

— Երբ Դաւիթեանը (իր ամուսինը միշտ մականունով կը յիշատակէր), երբ Դաւիթեանը ըսաւ որ այս երեկոյ մեզի պատիւ պիտի ընէք՝ հիմա ինչ պիտի մտածեն, խորհեցայ, բերնիս այս դժբախտ վիճակին.. Երբեք հոս շինել տուած եմ, Տիկինս, երբեք հոս.. Ոչ մէկուն մէջ ալ հանդիստ չեմ: Հըլէ վերջիններին խօսքը չըլլար. հազր կը բանայ բերնիս մէջ: Դրնելս ու հանելս մէկ կ'ըլլայ: Հիւր որ ունենամ, դէչ աղէկ, նորէն

հինս կ'անցնեմ: Եթէ ոչ կը նախընտրեմ առանց ակռայի մնալ, հէօ՛, հէօ՛, հէօ՛...

Մայրս լրջօրէն զգացուեցաւ այդ պատիւէն: Չէր գիտեր թէ՝ պէ՞տք է առաջարկէ չնեղուիլ, հանել մէկդի դնել գործիքը որպէսզի մեր ներկայութեան պատճառով բերնին մէջ վէրք չբացուի:

Բայց ես ճշմարտապէս հիացայ մեր հարսնցուին վրայ: Երկարահասակ. ոչ մէկ աւելորդ գիրութիւն: Կլոր թեւեր: Սեւահեր հայուհիի այն տիպը որ բան մը ունի նաեւ եգիպտուհիէն եւ բան մը նաեւ՝ պօհեմուհիէն: Չէ՛, ատ ալ չէր: Երկար ատեն միտքս չարչարուեցաւ գտնալու համար թէ ուր տեսած էի այդ դէմքը, կամ որ պատկերին կը նմանցնէի: Մազերը մէջտեղէն բաժնուած եւ պիրկօրէն ձգուած, այտին վրայ կամար մը ձեւացնելէ վերջ: Նեղ ժապաւէն մըն ալ ճակտին ու գլխուն չուրջ: Մանաւանդ այդ ժապաւէնը չափազանց ոգեկոչող էր: Ըսենք այդ մեծ ու լուրջ աչքերը, շրթներու գիծին ցուրտ կանոնաւորութիւնը՝ նոյնքան էին: Ուսերուն ու կուրծքին ամրաշէն ճարտարապետութիւնը, որքան նազանքով նոյնքան ուժգնութեամբ կ'ընդունէր՝ գրեթէ կարճ վզին վայրէջքը: Այն չարչարող գեղեցկութիւնը չէր բայց՝ առինքնո՛ղ, տիրապետո՛ղ: Հզօր զօրական մը ես այս ձեւին տակ պիտի վերածէի կնոջ: Կը յիշեմ, տուն վերադարձիս՝ գտայ գրքերուս մէջ ալպօմ մը որ Կրանտ Օթէլ աշխատած շրջանիս, մեկնած յաճախորդի մը սենեակին մէջ գտած էի: Չէի սխալեր. այնտեղի պատկերներէն մէկն էր. Լա Պէլ Ֆէրօնիէռ:

Միայն, մեր հարսնցուին վիզը նուազ երկար էր: Յետոյ, ուրիշ պրկումներու ընթացքին զգալի՝ կոկորդը ոչինչ բան մը ուռած, նուազ ողորկ: Այդ բաւական եղաւ որ մտածեմ մեր Ստեփանին քրոջը: Տղան ինչքա՜ն կրկնած էր. «Կուաքբ էֆ-սօֆր-ալմիֆ»: Ընկերոջս խեղճ քրոջը աչքերը — աղուոր աչքեր — որ Յունաստան տեսած էի՝ ինչ ահաւոր բան դարձած

ջին։ Անհարկուած եւ անհարկող... Ինչո՞ւ, այսպիսի անթերիօրէն համաչափ, կանոնաւոր անդրի մը՝ պէտք նուազ երեւակայութիւնը հակապատկեր ազդեցութեան ստուերին։

Ինչքա՞ն ճիշդ էր իր սիրալիրութիւնը եւ ինչ ճիշդ չափով կը կիրարկէր զայն։ Ոչ միայն կատարեց ընդունելութեան ընդհանուր երթը, այլ նաեւ, մէկէ աւելի անգամ, մեծին շնորհքով, անցուց խարակներու վրայէն խօսակցութեան նաւը որ մէկ երկու անգամ, Քալօյական փաթթիկի մը տակ, մազ մնաց, բոլորովին ընկղմելու գռեհկութեան ծովուն մէջ։

Տիկին Քալօյին մօտ՝ մէկ միտքը չէր որ իր նուէրն կը բերէր ուրիշ մը՝ այլ յանկարծ խօսք մը կը ժայթքէր ուղեղէն։ Այսպէս էր որ առանց որեւէ կանխանշանի.

— Ես շատ կը սիրեմ երիտասարդները ամուսնացնել, պոռաց յանկարծ։

— Ատոր համար ալ էրիկդ ամէն օր կը կարգուի, բռացած ձայնով Քալօ որ ոտքի, միւսներուն նարտի խաղալը կը դիտէր։ Երեքը մէկ սկսան խնդալ նոյնքան դէմքով որքան որովայնով։

Տիկին Քալօյին այդ խօսքն էր որ բողպատեց մեր հարսնցուին ինծի ըրած առաջարկը՝ ձեռքիս գծերը նայելու...։ Միայն թէ, խոզանակ ալ գործածեմ, չէշաքա՞ր ալ գործածեմ, ինչ տեսակ օճառ ալ գործածեմ՝ մատներուս մարթային ճեղքերուն մէջ սեւեր կան որոնք անհնարին է ջնջել։ Արհեստի տուրք։ Ցիմար դրութիւն.. Բայց նա այնպիսի անկեղծ ու լի հպումով բռնեց ձեռքս իր խնամուած թաթիկին մէջ որ հակառակ կոշտացած վերնամաշկիս՝ թաւիշի տպաւորութիւն ստացայ։ Հոս ալ, իր բոլոր բաժիններուն մէջ, որքա՞ն ճաշակ եւ շնորհալիութիւն։ Ինչ ճիշդ սահմանի մէջ պահեց հաճելին։ ...Նախ որոշ էր որ՝ ես շատ կ'աշխատէի եւ աշխատած էի... ժպիտով մը որ տարօրինակօրէն իմացական էր եւ անուշ.

— Il ne faut pas ! Il ne faut pas! կրկնեց։

Ինչ քնքուշ կերպով եւ հեռաւորօրէն մխիթարեց զիս, ճակատագրի գծիս մէջ տեսնալով որ ես կեանքի մէջ շատ ուրիշ բաներ պիտի իրականացնեմ.. այսինքն ազնիւ ձգտումը ունիմ... Ո՛չ... այսինքն կրնամ իրականացնել... կամ կ'իրականացնեմ արդէն... ճակատագրի գիծս է որ այսպէս կ'ըսէ իրեն...

Ոչ մէկ նեղութիւն կար ժպիտին ու խօսքերուն մէջ երբ եղբօրս ձեռքը նաեւ նայեցաւ։

Տրդատը պարզապէս հոյակապ էր։ Իսկական, զտարիւն իշխան։ Դէմքը ո՛չ հետաքրքրութիւն, ո՛չ ձանձրոյթ, ո՛չ խանդավառութիւն կ'արտայայտէր. այլ ունէր այն պարպըւած պարկի տեսքը որուն վրայ ոեւէ խօսք կամ ժպիտ կը կորսնցնէ ամէն գոյն։ Կը ծխէր, կը նայէր, կը սպասէր։ Այդպէ՛ս, ներքին, ինքնավստահ, ուժեղցած իր բնական վերապահութեան մէջ, անթափանց կեցուածքով. իր ազնուական կիսադէմովը որ, խօսք չէր ուզեր, անդիմադրելիօրէն հրապուրիչ էր.. Եւ իմ աչքէս բան չի փախիր... Մեր հարսնցուին ապան վառած էր արդէն...

Հակառակ ատոր, կազմակերպեց մէկ երկու սալօնի խաղ, առոյգ նազանքով բացատրեց պայմանները, ընդհատեց նարտին ու միւս երեքն ալ բերաւ մեզ մօտ։ Երբ երաժշտութեան խօսք եղաւ՝ կայտառ շարժումով ցատքեց տեղէն վեր.

— Կ'ուզէ՞ք որ նուագեմ ձեզի համար, հարցուց ու անցաւ դաշնակին առջեւ։ Նուագեց վստահութեամբ ու երբեմն, խուսափուկ ակնարկով մը, դէմքերու գոհունակութենէն, որոշեց նուագելիքին տեսակն ու երկարութիւնը։

Տիկին Մարտիրոս պէյ պահ մը դուրս ելաւ։ Մեր հարսնցուն բերաւ ընտանեկան, լուսանկարներու մեծալպոմ մը եւ սկսաւ որոշել, մօրս, ամէն մէկուն ինքնութիւնը։ Նախ՝ ազգականի ֆրանսերէն բառ կ'ըսէր, յետոյ հայերէնը կը փնտռէր եւ կը գտնէր։ — Ասիկա թանթս է. հօրաքոյրս։

Եղբայրս նմանապէս մօտեցաւ եւ սկսաւ դիտել։ Արաքսի

պատուհանին առջեւ՝ կողքի կեցած՝ մէկ դուրս, մէկ մեզի կը նայէր։ Շրթները կը շարժէին եւ երբեմն, մէկ բառը, լուռ արտասանուած, ակամայ ոգեւորութիւն կը ստանար։ Դէմքը կարմրած էր եւ աչքերը տենդագին։ Ինչպէ՞ս դեռ մինչեւ հիմա չէ հանդարտեր, չէ համակերպե՞ր… Տարօրինակ պառաւ աղջիկ։ Մօտեցաւ ինծի, կանգնեցաւ բազկաթոռին մօտ եւ.

— Բաղթի՛ղղ, սէ մուղիղ էօն բէօ, արտաբերեց, ֆօմէտի փրանսէզի վէթէրան դերասանուհիներուն պէս, ի՛ղղղ …։

— Բանաստեղծութիւն կը սիրէ՞ք։ Եկէք սենեակս երթանք՝ ձեզի Լաֆօնթէնի պատկերազարդ հատորը ցոյց տամ։

— Սիրո՛վ։

— Վերջապէս տպուեցաւ։ Խըյալս է։ Ուրիշ մը ունէի՝ բաւական հին տպագրութիւն էր։ Պապաս վառեց։ Մեր խենթ Մառին գիրքերս տակն ու վրայ կ'ընէ. ես հայերէն գիրք չունիմ։

Արագ մը ծածկոցը երկարեց օթոցին վրայ ուր կտաւի ճերմակ կտոր մը կ'երեւար։ Պրոնզէ, ճենապակիէ, մարմարէ, անհամար փոքրիկ արձաններ, փոքրիկ ծաղկամաններ ու փոքրիկ զանազան առարկաներ։ Բոլորը՝ մէկ՝ անկերպարան, առանց ծրագրի, առանց մաս կազմելու ամբողջութեան մը՝ հետեւաբար եւ՝ անզօր գեղեցկութիւն առթելէ։ Հարկ էր ամէն մէկը առանձինն քննել։ Նաեւ ժէռանիօմ, ճերմակ յակինթ եւ ուրիշ ծաղիկներ։ Ցախճապակիի մէջ զանազան շաքարներ, անկիւն մը՝ եռոտանի, երանգապնակ եւ բազմաթիւ կէս կիսատ աւարտած ջրանկարներ։ Քովը, կիսատ ձգուած ձեռագործ, բրդէ կծիկով։ Դիմացի անկիւնը՝ գրասեղան, նամակ, նամակի թուղթ ու տուփ։ Պատերուն երկայնքը ամէն տեսակի գրադարան ու Քօշի – Քէօշէ, դարակներով, բացուածքներով, ծակուծուկերով, լուսանկարներով։ Տեղ տեղ՝ փոշի։ Խօսքով չի մաքրուիր։

— Նա՛, տեսէք … Մեծ հատոր մը երկարեց ու սկսաւ անդլին բան մը փնտռել։

— Տը լա տուսէ՛օղ, տը լա տուսէօ՛դ, տը լա տուսէ՛օղղղ…

— Ինչպէս կ'ըսեն՝ ահա ամէն ինչ երջանիկ ըլլալու համար։

— Երջանիկ ըլլալու համա՛ր… Դուք ալ ճի՛շդ պապայիս պէս կը խօսիք. «Ալ ի՞նչ կ'ուզէք պէ պապամ, ի՞նչ կ'ուզէք … ըհը՛ տուն, ըհը ծաղիկ, ըհը պօնպօն, կակուղ աղւոր անկողին…Ամէն շաբաթ սինէմանիդ կ'երթաք. տարին երկու անգամ ալ Տիկնանց Միութեան պալօյին կը տանինք՝ ալ ի՞նչ կ'ուզէք … փարա վաստկելու հոգ ունի՞ք, չէ ըը՝ ալ ի՞նչ կ'ուզէք … Ա՛խ, առնք ես հեղ առտու կանուխ գործի պիտի վազէք … Ա՛խ, առնք ես հեղ մը, առաւօտ ժամը հինգին մէթրօ պիտի իջեցնեմ որ տեսնան թէ «դժբախտ եմ»ը քանի տեսակ կ'ըլլայ…»

Քանի կ'երթար աչքերուն տենդը կը վառէր։ Ուսէ առիթով թեւս կը սղմէր։ Շապիկին ժանեակը ուսին վրայ կուրծքերելու համար՝ բայէն անգամ մը ափը կը խօթէր կուրծքը եւ ծիծը՝ գրեթէ ամբողջովին, երկվայրկեան մը, երկու անգամ, դուրս ձգեց։

— Դո՛ւք ինչու չէք ամուսնացեր։ Բուն շեշտը «դուք»ին վրայ։ Ինքն իսկ գտնալով բացատրութիւնը։

— Ճիշտ է որ դուք՝ աշխատա՛նք, աշխատա՛նք։

…

— Պարզապէս որովհետեւ չէր սիրեր ինծի։ Ուրիշ ոչ մէկ բացատրութիւն։ Չէր սիրեր ինծի … պռաց, անպատեհ խմոռւժգնութեամբ։ Ճզմուած, երկար ատեն պահուած խմոռւմներու սրուակ. գրեթէ պայթուցիկ։ Զգո՛ւշ։

— Իսկ հիմա ամէն մարդ գիտէ արդէն որ ալ չպիտի ամուսնանամ։ Ինքզինքդ խենթութեան տուր, խամսըգութեան կ'ուտամ տուր՛, կ'ըսեն։ Ես ալ ինքզինքս անառակութեան կ'ուտամ իշտէ …

Աչքերը կպչուն կերպով փայլեցան: Ջերմոտ ակնարկներ կը գամէ բիբերուս՝ չափ չանցնող յանդգնութեամբ:

— Ասիկա տեսա՞ծ էք... Գիտէ՞ք... Թիւերու խաղով մը բանալէ յետոյ կղպանքը փոքրիկ դարակի մը եւ դուրս հանելով գիրք մը որ կը շարժէ աչքիս առջեւ, առանց թոյլ տալու որ յստակօրէն տեսնամ վերնագիրը: «Շաթէրլիէ» պէս բան մը տեսայ: Հաւանաբար:

— .. Հայերէնի մեր ուսուցիչը յաճախ կը կրկնէր. «Տղաքը – ը ը՛ս, բառերը սուրբ ե – ե –ե՜ն. մարդիկն են որ կը պղծեն զանո – ո – ո՜նք»: Միեւնոյն ատեն ձեռքս մեքենականօրէն երկարեցի, նախապէս գրքերու ետեւ պահուըտած դէպի այդ գզրոցը ուր մեծ, շքեղ հատոր մը կը տեսնայի:

— Ա՛ նօ՛, ա՛ նօ՛... պոռաց յանկարծ, անբնական ձայնով, հրելով ձեռքս, վրաս իյնալով՝ մէկ ալ մերկ, ճզմելով ստինքները կուրծքիս վրայ, թեւերս պիրկ մատներովը խածած, մարմինը կամարաձեւ, դէմքը մոռցած, վզին երակները ուռեցած, աչքերը մոլորած...

— Ա-ա-ա-ա՛, ընդադին ձայն մը ելաւ, աւելի ճիշդ՝ իջաւ կոկորդէն ներս եւ կորսուեցաւ, ինչպէս խոհանոցի ջուրը, ծորակէն վար կաթելու պահէն:

Յանկարծ ցնցում մը: Կոպերը կը բարձրանան: Կօշմարային, սուր, աներեր բիբեր:

— Մի՛ վախնաք ... շո՛ւտ, կաթիլ մը ջուր...

Նորէն ընկղմում: Հինգ բոպէ յետոյ, օթոցին վրայէն, զգուշութեամբ ձեռքերը կիսովին հեռացուց դէմքէն եւ աչքովը ինծի փնտռեց: Ելաւ նստեցաւ՝ դեռ առանց համարձակելու ձեռքերը բոլորովին դէմքէն հեռացնել:

— Ի՞նչ կը խորհիք հիմա իմ մասին, ըսաւ ցաւով, ձեռքերը վար առած: Դէմքը տժգոյն էր, մազոտ սեւահերներուն դալկութեամբը՝ քիչ մը խակ կանաչի խառնուած: Արցունք-

ներ կային արդէն դէմքին վրայ բայց շատ չանցած ծայր տըւաւ հեղեղահոս լաց մը որուն աղմուկները, ճիգ կ՚ընէր խեղդելու:

— Ոչի՜նչ ...կը վստահացնեմ ձեզ: Ցած ձայնով, գրեթէ խուլի մրթմրթացի.

— Տղամարդը ինչ աստիճան աղարտած պիտի ըլլայ իր պատկերը ձեր մէջ...

— Ի՜նչ պիտի խորհիք հիմա իմ մասին ....

— Ես ձեզի շատ սիրելի կը գտնամ ..ինծի ալ պատահած է: Մարդ չի կրնար իր յուզումին միշտ տիրանալ:

— Բայց ինծի՝ յաճա՛խ կը պատահի ... անկէ ի վեր, տրտնջաց:

— Ուրկէ՞ ի վեր:

Գլուխը երերցուց ինքնամփոփ՝ շարունակելով ծունկերուն նայիլ անշարժ:

Հանդարտութեան ներքին ծորակը կը բացուէր տակաւ: Դէմքը կը վերստանար բնականոն արտայայտութիւն: Ոտքի ելաւ: Որոշ էին մթնոլորտը փոխելու իր ճիգերը: Գնաց եւ գոցեց պատուհանը որ քիչ առաջ բացեր էի: Կանգնեցաւ ժէռանիոմներուն քով: Շփեց տերեւներէն մէկը, փրցուց եւ թաթերուն ամբողջ ուժովը հոտոտեց: Ինծի եկաւ ժպտալով:

— Ըսէ՛ք, պարոն Արսէն ...բաէք խնդրեմ, ինչո՞ւ սիրտս միշտ այսպէս հանդարտ չէ. հիմակուան պէս: Եթէ միշտ այսպէս ըլլամ, աշխարհիս վրայ ոչ ոքի նեղութիւն չեմ տար: Հիմա ինծի կը թուի որ կրնամ կեանքս այսպէս ... անցընել: Թղթակցութիւն, ջրաներկ, ընթերցում: (Քիչ մը խընդալով): Ինչպէս պապաս կ՚ըսէ՝ սինէմա, պալօ, կակուղ անկողին, պօնպօն ... Ա՛խ, եթէ միշտ այսպէս ըլլայի ... կը տեսնաք, ամէն ինչ հաճելի է. հիմա ամէն ինչ սիրելի է: Ես կրնա՛մ կեանքս այսպէս անցնել: Ի՞նչ կրնամ ընել արդեօք, պարոն Արսէն: Ինչո՞ւ կը փոխուի սակայն:

— Օրինակ քանի մը ժամ յետոյ, գիտեմ, պիտի փոխուի։ Ի՞նչ կրնամ ընել արդեօք։

Գարոն Արսէ՛ն... ինծի մտիկ չէք ըներ։

— Ի՞նչ բանի համար։

— Որպէսզի միշտ այսպէս մնամ ... Օր կայ որ ... ժամանակ կայ որ՝ ո՛ւ, ո՛ւ ... Դուք շատ աշխատած էք. կը հասկնաք ...

Ժպտալով ու մեղմութեամբ դաստակէս բռնեց։

— Գարոն Արսէն ... (Գետին կը նայի, շրթունք կը շարժէ, մանկական քմայք կը ձեւացնէ։ Հիմա ոչինչ ունի վանողական։ Իր մտերմութիւնը վարակող է)։

— Բայց ճիշդը պիտի ըսէք՝ ձեզի բան մը պիտի հարցնեմ, կարեւոր ... Դուք շատ աշխատած էք ... եւ ... պէտք է որ ... մէկ խօսքով՝ անկեղծ պիտի ըլլաք ... Ձեր եղբայրը լա՞ւ տղայ է ։

— Ես եղբայրս այնքան կը սիրեմ։

Անձկութիւն մը ստուերոտեց դէմքը։

— Քոյրս երջանիկ պիտի ըլլա՞յ, ան ըսէք ինծի. պիտի կրնա՞յ քոյրս երջանկացնել։

Ցանկարծ ականջները սրեց։ Միջանցքէն աղմուկ ու ոտնաձայն։

—Ջան եկաւ ականջի՜-ի՛ս... ինչո՞ւ ինծի լուր չտուիր անմիջապէս... Տիկին Մարտիրոս պէյին ձայնն էր։

— Խանըմըս ես գիտեմ fի դուք տեսաք։

— Ջան առի-ի՛... Շո՛ւտ, օտը fօյօնեան... Ջա՛ն առի կ՚ըսեմ ...

— Նորէ՞ն... Նորէ՞ն... Մէկը վրայ գալով, բացադանչեց տագնապալիցօրէն որ Մարտիրոս պէյին հաստ ձայնը ըլլալու էր։ Ձայները խեղդուեցան։ Մէկու մը հրամանը կը գործէր։ Մեր դուռը զարնուեցաւ ու բացուեցաւ։ Մեր հարսնցուն ակնարկ մը ձգեց ու արագօրէն գլուխը ետեւ դար-

ձուց։ Տէր եւ Տիկին Մարտիրոս պէյ, Մառին եւ քիչ անդին «փորձառու» կռնակնին դարձուցին եւ բնականօրէն մտան սրահ։

— Ձէ՞ք ուզեր գալ. թէյ պիտի առնենք... Շատ համով կաթօներ ալ կան, հրաւիրեց մեզ փոքր քոյրը։

— Բան չի կայ ըսի ձեզի, պոռաց Քառլօն ներսէն։

— Կ՚ուզա՛նք։ Հիմա պիտի վերջացնէ։ Լաֆոնթէնի հատորս ցոյց կուտամ։

— Լա՛ւ։ Հինգ րոպէ եւս կ՚արտօնեմ, բայց ոչ աւելի։ Հինգ րոպէէն թէյերնիդ կը լեցնեմ արդէն, պատասխանեց քոյրը, անուշ, առողջ ժպիտով մը, մասնաւորապէս ինծի նայելով, եւ հեռացաւ։

— Յաջորդ անգամին ... Ուրիշ անգամ մը ... Սկսաւ չեմքին վրայ, ցած ձայնով, փութկոտօրէն։ Ապա փոխելով խօսքին տեսակը.

— Գիտե՛մ... Ալ չպիտի ուզէք Լաֆոնթէնը տեսնալ... աւելցուց այն տրտմութեամբ որ անտանշանն էր արդէն, քիչ առաջուայ իր վախցած «ինչո՞ւ կը փոխուի»ին։

— Ինչո՞ւ... Ո՞վ ըսաւ։

— ... Եթէ ճիշդ է՝ հատորը կը փոխեմ... Կրնաք վըստահ ըլլալ ատոր, աւելցուց նեղուած ժպիտով բայց առանց հաւատքի։

Ներսը, Մարտիրոս պէյ իր պերճախօսութեան նապաներէն մէկուն մէջն էր։ Լեզուն կապերը կտրած էր։ Կը ճառէր իրանովը, թեւերովը, ձեռքերովը, բերնի զանազան պրկումներովն ու գլխի խաղերովը։ Ընդհանուր թօնը՝ արտցաւ էր։ Տարօրինա՛կ... ընդհանրապէս անձէ մը եկած տպաւորութիւնները կը հաւաքուին — որքան ալ արտաքնապէս հակասական — եւ ի վերջոյ կը ստեղծեն միութիւն մը, կը բնորոշեն այդ անձը։ Մարտիրոս պէյին համար այդպէս չէր։ Հիմա ես ուրիշ անձի մը առջեւ էի որ միեւնոյն

առարկային ուրիշ մէկ երեսը չէր: Համոզելու ճիգերը մասնաւորապէս մօրս ուղղուած էին.

— ... Խելօք կե–ցէ–է–է՛ք ... խելօք տեղերնիս նստի–ի–՛նք... Ան կ'ըսէ իշտէ... Կիւմիւշեան չէ մի յա՞ ... Ան կ'ըսէ իշտէ ... ծօ՛ տեղդ ծանր նստիր... (ձայնը ցածցնելով): Այս առտու Մ–եան էֆէնտին հոն էր: Վեր ելանք. Ն–եան էֆէնտին ալ եկաւ: Հաւատալնին չեկաւ... Անանկ բան կ'ըսուի՞ ծօ՛... Լսեցէք, ականջ դրէք, փորձառու մարդոց ամէն մէկ բառը խլլեցէք, ականջի օղ ըրէք... Խե՛նթ, տէլի ... Դուք թուրքը չէք ճանչնար ... Ան կ'ըսէ, կը փչէ ... Ծօ ինչո՞ւ թուրքը կը գրգռէք... Ինչո՞ւ չէք սիրաշահիր... Ան կ'ըսէ իշտէ... (Յանկարծ բարկացած, ձայնը բարձրացնելով): ... Ծօ՛ քու քաքած տեղդ կը բռնեն՝ չան սատակ կ'ընեն... Մեղա՛յ, մեղա՛յ... խելօ–օ–օ՛ք, խե–լօ–օ–օ՛ք կեցէք:

«Փորձառուն» գլուխը կը շարժէ անտարբեր հաւանութեամբ: Տիկին Մարտիրոս պէյ մօրս կը բացատրէ: Կիւմիւշեանը փաստաբան է... Հոս դատ տեսնալու իրաւունք չունի... Ամա գործեր մը կ'ընէ... Ուսանող եղած ատենը Դաշնակներու բաներ մը ըրեր է ... Հնչակեան էր ... հիմա՝ Հօկ կ'ըսեն, ինչ կ'ըսեն՝ անկէ է... հէմ սա տեղի մեծաւորներէն... Ճառ մը որ խօսի՝ ճանին թա՛ վերջի զըն–կրըը կը հանէ ...

«Բաներ մը ըրեր է» ըսած ատենը, Տիկին Մարտիրոս պէյ անուշ մը կը հազայ: Աչքերը կը խոնաւնան, դէմքը քիչ մը կը կարմրի, խուխեր կը գլտորեն կուրծքին ու կոկորդին մէջ, ձեռքը կ'երթայ բերնին առջեւ: Ի՛նչ ազնիւ ձեւեր ունի եղած նիւթական օգնութիւն մը հասկցնելու: Մայրըս գրաւուած է:

Մարտիրոս Պէյ անդամ է Բարեգործականին: Ամէն մարդ գիտէ որ շատ քիչեր իրեն չափ ազգին կ'օգնեն: Երկրորդական հանգանակութիւններու մէջ անունը չի կայ: Իրեն չեն ալ դիմեր արդէն: Ըսենք մեծ հանգանակութիւններու մէջ ալ ... բայց ամէն մարդ գիտէ որ ան իր հաշուոյն որբ կը պահէ: Հինգ, տասը մինչեւ քսան ըսող կայ: Մարդ չէ տեսած այդ որբերուն ոչ տեղը, ոչ երեսը: Հոն է՛ արդէն անոր մեծագոյն առաքինութիւնը: Հայ ազգի բոլոր աւանդութիւններով ու Քրիստոսի բոլոր պատուէրներով թափանցուած մարդ՝ ան չէ որ պիտի մեղանչէ պարծենկոտութեան ու մեծխօսիկութեան մէջ: Իր ունեցած թերիները շատ հասկնալի, զուարճալի, գրեթէ անմեղ: Յաճախ կ'ըսէ, գրեթէ ամէն օր.— Մ...–եան էֆէնտիին հետ, Ն —եան էֆէնտիին գացինք: Կամ — Ն..–եան էֆէնտին ըսաւ. «սիրելիս Մարտիրոս պէյ...»: Ով որ կ'ըսէ թէ նախարարի մը մտերմութենէն չի շողոքորթուիր՝ թող ան նետէ առաջին քարը:

Քալօ յանկարծ երկու ոտքով միջամտեց եւ փոխեց խօսակցութիւնը: Ան ատանկ բաներու «գլուխ չունի»: ճէփին տեղը եղած ատենը ըլլայ, դրամ մը ուզեն՝ կու տայ: ճէփին չեկած մէկ ատենը ըլլայ՝ Ռամկավար կը դառնայ՝ հայհոյանքով կը մերժէ: Վերջացաւ գնաց:

Տիկին Մարտիրոս Պէյ ատենը անգամ մը, կը հակէր եւ մօրս փոքր ծանօթութիւն մը կուտար: Մայրս հմայուած էր: Մեր հարսնցուին, մեր խնամիին պէս հատ մըն ալ չի կար: Ճամբան եւ դեռ մինչեւ պառկելնիս՝ մայրս փնտռեց, փնտռեց եւ ոչ մէկ աննպաստ կամ գոնէ երկդիմի տպաւորութիւն չի գտաւ:

Երեկոյ մը մայրս գտայ ճառագայթարձակ։

— Գիտցի՛ր թէ ո՞վ եկաւ, հարցուց։

— Ո՞վ։

— Հայկանո՛ւշը։

«Մեր հարսնցուն» Հայկանուշ եղեր է արդէն, հը՛մ...

— Նստեր գուլպանիդ կը լեցնէի։ Ցանկարծ որ ներս մտաւ՝ աչքս լոյս տեսաւ։ Սեւ թաւիշէ փիստան, բայց ի՜նչ փիստան... ճերմակ թանթէլայէ օձիկ. ճերմակ գօտի՝ ճերմակ, սէտէֆէ գլուխով. ճերմակ կօշիկ... Ա՛խ, տղաս, երկուքդ ալ կարգուած տեսնա՛յի, գիտնայի որ հարազատ ձեռքերու կը ձգեմ եավրուներս՝ հանգիստ կը մեռնէի...

Հինգ օր չանցած մեր հարսնցուն նորէն եկեր էր մայրս տեսնալու։ Ես այդ օրը կը խորհէի տխուր տեսնալ զինք որովհետեւ առաւօտուն տկար կը զգար ինքզինքը։

— Գիտցի՛ր թէ ո՛վ եկաւ, հարցուց ոգեւորուած ու նոյն երջանիկ դէմքովը։

— Ո՞վ, հարցուցի ժպտագին, քիչ մը զարմացած բայց կռահելով։ Այդ շրջանին մեծ դէպքն էր ատիկա, որմէ կըրնար միայն ուրախութիւն գալ մօրս։

— Հայկա՛նը։

«Մեր հարսը», «Հայկանուշը», «Հայկանը»... հը՛մ...

— Նստեր էի արեւին տակ, օդու՛չ... Ալ աս ուսե՛րս, վիզիս ջիղե՛րը, կռնակս, թեւերս, մատներս, կը ցաւի, կը ցաւի, կը կոտտայ... Աչքիս պտղի պէս կը կոտտայ... Մայրս

այդ մելամաղձոտ սովորութիւնը առած էր, երթալ գետինը նստելու, արեւին տակ, որ իրիկուայ կողմ, Տրդատին սենեակին պատուհանէն չեղակի ներս կ'իյնար։

— Ձեր տարիքին յարգը գիտցէք, աղջի՛կս, ըսի, իմ հասակս որ գաք՝ տեսէ՛ք, տեղ չի մնար որ չի ցաւի...

Մայրս ատ ըսելը կը գիտնայ։ Մեր հարսնցուն կ'առաջարկէ վանթուզ դնել։ Մօրս բոլոր ընդդիմութիւնները ապարդիւն կ'անցնին։ Կ'իջնայ վար, կը գնէ երկվեցեակ մը վանթուզ, ճիշտ մեր տակի մարշան տը բուշոնէն։ Կը գնէ քիչ մըն ալ վառելու ալքօլ, կ'ելլայ վեր և կը շարէ կռնակին վրայ։

— Տեսնալիք բան էր, Արսէ՛ն... Ատանկ ճարպիկ աղջիկ... Մէկիկ մէկիկ, վզըռ-վզըռ վառելն ու փակցնելը մէկ կ'ըլլար... Շատ ապրիս աղջիկ, սիրտովդ գտնաս... Կողս ու կռնակս հանգչեցաւ... Աստուած է ղրկեր մեզի... Նա՛ քիթը վեր ըլլայ...

— Նա՛ բանով մը զգացնէ զքէնիֆնութիւնները... Ցայտնի է որ Պոլսոյ, բուն հին ընտանիքներէն են... Աչքերը կուշտ ...Ինչ ըրի՝ խարճած դրամը չառաւ... «Ես հիմա երկու մամա ունիմ» ըսաւ, շիրին մը... «ինչու՞ մօտ չըլլայինք որ ես ամէն օր ֆէ... ֆի... ֆրիքսիոն չընէի, շաբաթը անգամ մըն ալ վանթուզ... պապաս ամենէն օգտակարը, ամէն բանի դէմ, մածունն է կ'ըսէ. ես՝ թէնթիւր տիոտը, մամաս՝ վանթուզը...»։ Մածունը շատ կը սիրենք. ամէն օր տղոցս համար ես տունէն կը շինեմ, ըսի։ Թէնթիւր տիոտին ալ օգուտը շատ եմ տեսած, ամա՝ վանթուզին այս հրաշքը չէի գիտեր...։ Տրդատիս մէկ գուլպան առաւ ինք վերջացուց։ Մուրչախա գացէք տեսէք, ըսաւ, սինեմա մը կայ, ...Կարապե՛տ, Կարապի՛ս... ատ չէր... «Թշուառներ»ը կը խաղան եղեր...Կարապիս...

— Կապրիէլ Կապրիօ՞։

— Հը՛... Գիտես գի ատ էր... Բայց, ատ ալ...
— Կապրիէլ Կապրիօ՞։
— Հը՛, գլխուն զարկիր։ Սինեմայի, բոլորին անունները գիտէ։ Օղու՛լ, ըսի, ես սինեմա չեմ երթար։ Տղաքս շատ կը սախլեն ամա՝ ես չեմ երթար։ Սինեմանի ի՞նչ ա՛ընիմ. ես սինեմա եմ դարձեր։ «Ինչո՞ւ ատանկ կ'ըսես...» նեղացաւ։ Իրեն մնայ նը՝ մազերս ալ կտրել պիտի տայ։ Շիրին աղջիկ է, շիրին... պօյ պօս... Դո՛ւն ըսէ, անունը ի՞նչ է... Ան Պոլսեցի փաստաբանին, չտես, գործի պէս աղջիկներո՞ւն կը նմանին։ Վերջի տեսածները միշտ ատանկ կ'ըլլան։ Առտունէ մինչեւ իրիկուն. «Մեղ սաչ sk պենը..., Մեղ դօպեղը... Սանի քեն զուլպանի...»։ Մեր հարսնցուին՝ բոլո՛րն են դարձեր...

Մեր հարսնցուին վճիռը՝ այս գործը անպայման գլուխ հանելու՝ որոշ էր։ Եւ ո՞վ կրնար ինչ մեղադրել։ Որոշ էր նաեւ դիտաւորութիւնը՝ որքան կարելի է շուտ վերջացնելու։ Այս կէտին վրայ՝ հայր ու աղջիկ բոլորովին համաձայն էին։ Վճիռը որ կ'ըսեմ՝ բացառիկ բաներով երեւան չեկաւ։ Ընդհակառա՛կը, մեր հարսնցուն գիտէ թէ ինչ պիտի ընէ, ե՛րբ եւ ինչպէ՛ս։ Մօրս իր տուած այցելութիւնները՝ պարզապէս հրապուրիչ էին։ Մայրս կը զբօսնուր եւ կը զարգանար միեւնոյն ատեն։ Շարժանկարի արթիսթներուն անձնական կեանքին վրայ ահագին պատմութիւններ սկսած էր սորվիլ։ Երաժշտական կտորներու անուններ՝ նմանապէս։ Ան այնքան կը սիրէր իր ապագայ կեսուրը. երկրորդ մայրն էր։ Երկու այցելութիւն տեղի ունեցած է նաեւ Գառլոյին։ Տունէն կրնան տեղեակ չըլլալ։ Բայց այդ մանրամասնութիւն մըն է միայն։ Տունէն չե՞ն փափաքիր իր ամուսնութիւնը։ Կը փափաքին։ Հետեւաբար ըսելիք չկայ։ Տեսակցութիւն մըն ալ տեղի ունեցած է Սրաքսիին ու Գառլոյին միջեւ։ Մեր հարսնցուն չի գիտեր ինչպէս կասեցնէ իր քրոջը սուտեռանդները... ի՞նչ չար աղջիկ է... յանցանքը իրը չէ... բոլոր պառաւ աղջիկները... Բայց մարդ քրոջը երջանկութեան ալ այդքա՞ն նախանձի... Ուրիշ բաներու, ըսենք, կը հասկնայ... բայց ատոր, ատոր...

Եղբայրս այս խնդրոյն կարգադրութիւնը մեզի ձգած է։ Գառլօ՝ կարելի է ըսել, կարեւոր դերերէն մէկը տարաւ։ Խորքին մէջ խնդիրը շատ պարզ էր եւ Գառլոյին դերը, տրամաբանօրէն, շատ երկրորդական պիտի ըլլար։ Ինչպէս Գառլօ Տան ամուսնութեան մաս կը կազմէ՝ Գառ-

լօ կը սիրէ ամուսնացնել իր պաշտօնեաները, «մարդ ընել զանոնք», հրճուիլ անոնց բազմացումովն ու բարգաւաճումովը: Կնքահայր ըլլալ: Ասկէ զատ, կար նաև սա որ Տրդատը իր լաւագոյն գործաւորն էր: Անոր ամուսնութիւնը պիտի զրկէր զինք իր լաւագոյն գործաւորէն: Այնքան աւելի որ կարելի էր ուշացնել՝ ուշացուց: Հիմա որ երկընտրանք չկար, խնդիրը կրնար առանց իրեն լուծուիլ — ի՛նչ տարակոյս — Բաղլօ կ'ընտրէր արդեգրել անմիջապէս իր Տան աւանդութիւնները, այն երևոյթով որ միշտ արդէն այդ դերին մէջ եղած է: Գործաւոր մը՝ որքան ալ առաջնակարգ՝ կարելի է, ի վերջոյ գտնել: ...Եւ սակայն, ո՛չ: Կայ բան մը Տրդատին արուեստին մէջ որ անզեղեղելի է, որ կը պատկանի մի միայն այդ անհատին և որ Բաղլօ մեծապէս կը գնահատէ: Բլաթինը աշխատելու, վերջին վայելչութիւն մը տալու ձև մը, գունաւոր քարերու ներդաշնակումը, մէկ խօսքով բոլորովին անհատական կնիք մը որ Բաղլոյի պէս բուն արհեստէն մէկու մը համար՝ անփոխարինելի են... Աւելին կար. «խաֆա ունի, խաֆա՛ ...»: Աչքերը մեծ բացած, կ'ըսէր միւսներուն, եղբօրս բացակայութեան, որպէս մեծագոյն գովեստ: Այդ՝ իր ամէնէն տկար կէտը ըլլալով, իրեն համար դարձած էր դին չունեցող առաւելութիւն: Տրդատին խաֆա ունենալը կը կայանար, ակերչական նոր տարկներու հնարումին մէջ: Իրաւ ալ, ոչ մէկ Տունինը կը հաւասարէր եղբօրս հնարածներուն, թէ՛ որպէս վայելչութիւն, թէ որպէս գործնական կառուցում: Դրամի տեսակը կը փոխուէր, նոր խաղալիք կը ստեղծուէր, գործնական կիրառում ունեցող գիւտ մը տեղի կ'ունենար, նոր հերոս մը մէջտեղ կ'ելլէր, ծխախոտի, լուցկիի, փողկապի վերաբերեալ նորութիւն մը տեղի կ'ունենար՝ Բաղլօ Տան մէջ կարելի էր գտնել, առաջիններէն, լաւագոյն տարկա-

ները: Այս բոլորին մէջ Բաղլօ իրաւ խաֆա չունէր. մինչ Տրդատը ոչ թէ կը հնարէր՝ կ'ապրէր այդ կեանքը:

Հետևաբար Բաղլոյին գործնական միտքը կը ճգնէր միջին ճամբայ մը գտնել: Ամուսնութիւնը բուն արգելքն էր, քանի որ Տրդատը անկէ յետոյ իր խանութը պիտի ունենար: Մարտիրոս պէյ, խանութի գնման վերաբերեալ առաջարկներ կը սորսկեցնէ արդէն: Իսկ այդ արգելքը՝ ամուսնութիւնը՝ Բաղլոյին աչքին առած էր Մարտիրոս Պէյին խորամանկ ու ճարպիկ մրցակցի դէմքը միայն: Շրջան մը ամբողջ այս խնդիրը այլասերեցաւ տեսակ մը զգայնիկ պայքարի, երկդիմի ակնարկութիւններու, հաստ մեղադրանքներու՝ իր և եղբօրս միջև: Մէկ խօսքով բացսիրտ Բաղլօն կորսուեր էր անտանելի վերապահումներու մէջ և դարձեր, հարաւային ամերիկացիի տեսակ՝ զգայնիկ մը: «Է՛հ Բաղլօ՛, անցուկը մոռցուկ կ'ըլլայ... Բու անունդ ո՛վ միտք կը բերէ ... (Իր պաշտօնեաներուն ուղղուած ու եղբօրս ցոյց տալով): Հըպը՛, աշխարհը աստնկ է... Պիտի ձգէ մեզի երթայ... փապուճներուն պիչէ չէ... պարէմ, առջևէն անցած առեւը.— սա՛ տեղ տարիներով ապրեր եմ պիտի ըսէ°: Բարօն մը ունէինք որ պապա մարդ էր, հայրութիւն ըրաւ մեզի: Ոտքը ներս պիտի դնէ՛՝ քաչ—վախթ հարցնելու... (Շրթունքը քթին դպած ու դէպի ետև գլխի շարժումով մը). թապուճներուն պիչէ չէ... Մեր մարդը պիտի կարգուի... Տուն տեղ... Լիւֆա՝ էֆէնտի՛մ...»:

Եւ Բաղլօ խաչակրութիւն մը սկսաւ, փիղի ախակալ ծանրութեամբ, Մարտիրոս Պէյին դէմ: Էյէմ աշխարհք գիտէ Մարտիրոս Պէյին ըրած խաղերը մեծ աղջկանը ամուսնութեան խնդրին մէջ: Ի՞նչ մեղքը պահէ, տղուն տեղը ըլլար, անոր մեծ աղջկանը նշանածին տեղը ըլլար՝ ինք ալ աստնկ պիտի ընէր: Տղան շատ աղէկ տղայ է՛: Ինք վստահ է ատոր: Ինք գիտէ որ շատ ալ կը չարչարուի

հիմա… Բայց այդքան ալ մարդ իջու տեղ չեն դներ… Ամօթի բերել, խոստանալէ յետոյ sօլապի բերել՝ փարան չի տալ. ոսկեդրամի տեղ, ի վերջոյ, թուղթ դրամ առաջարկել.... իբր թէ թիւրիմացութիւն… Մարտային ի՛նչ ըլլալը՝ թող իրեն՝ Քառլոյին հարցնեն…

Արդիւնքը այն եղաւ որ Տրդատը կրնար հանգիստ քնանալ։ Տառը եփած փաստաբան աւելի լաւ չպիտի կարենային իր շահերը պաշտպանել քան ինքնակոչ Քառլօն առանձինն։ Իսկ մինչ այդ՝ Տրդատը կը շարունակէր աշխատիլ Քառլոյին մօտ և Քառլօն հարկաւ պիտի կարենար, մինչև վճռական բոպէն, իրաւախոհութեան մը գալ, բոլորովին չզրկուելու համար եղբօրս «գործէն»։

Քառլօն շատ որոշ ցուցմունքներ տուաւ ինծի։ Պիտի երթայի վճռական տեսակցութիւն մը ունենայի Մարտիրոս Պէյին հետ։ Հարկ էր որ որոշ խօսքեր նոյնիսկ եղածին պէս կրկնէի։ Կը հասկնայի՞. եղածին պէս։ Ես ալ ճերմակները չեմ ճանչնար դեռ… Ինչի պէս sօլապի կը բերեն մարդս… Մօրը մահուանը ծախսած մարդիկ… Բիչ մը, ես, — խօսքը ամօթ — ազնիւ… միամիտ կ'երևամ իր աչքին… Աղէկ մը միտքս պահելու եմ և եղածին պէս կրկնելու իր ըսածները…

Արաքսին բացաւ դուռը։

Մաման քիչ մը հիւանդ է՝ Մառին գացեր է դեղ բերելու։ Մինակ թէ բաւական հեռու տեղ է։ Պապան ատանկ կ'ուզէ։ Առնուազն կէս ժամ միայն երթալու ճամբայ կայ։ Բոլորովին դեղագործ չէ, այլ խոտավաճառ, կամ մեծաքանակ ծախող, վերջապէս չի գիտեր ճիշդը։ Միայն թէ հոն հարիւրին տասը զեղչ կ'ընեն պապային։ Լաւը այն էր որ ժամ առաջ մաման լուծողականը առնէր։ — En attendant, մածուն տուէք, ըսեր է։

— Ուզած չուզած քիչ մը սենեակս պիտի գաք որով-

հետև մէկը կայ պապայիս մօտ։

— Այո՞ … լա՛ւ… Միայն թէ՝ իմացուցէ՛ք, խնդրեմ։

— Երևանէն եկած աղջիկ մըն է, շարունակեց, արագ մը վերադառնալով։ Երկու հոգի են։ Ներգաղթեան մասնըւած։ Քանի անգամ է, կուգան կ'երթան… Այսօր, մէկը առանձին եկած է… Ա՛խ, պապա՛ս, պապա՛ս… միշտ ատանկ կ'ընէ…

— …

— Ուսանելու եկած էին բայց հիմա ուէ գործ կը փընտռեն ապրելու համար։ Երէկ, «պապա՛, ըսի, եթէ բան մը կրնաս ընել՝ ըրէ՛։ Եթէ ոչ՝ ինչո՞ւ պարապ տեղը յոյս կուտաս աղջիկներուն»։ … Փախայ, փախայ…։ Եթէ ոչ՝ կ'ուտէր ինծի…

— Քանի՜ քանիներ, ատանկ, կուգան կ'երթան մեր տունը, առանց արդիւնքի։

— Այսօր լա՞ւ էք։ Այո՛, կարծեմ։

— Ինչո՞ւ չեկաք այն օրը։ Պատժուեցաք՝ որովհետև հրաշալի՜ երաժշտութիւն էր։

— Ես երաժշտութենէ չեմ հասկնար։ Բայց ստացաք երկտողս ժամանակին, չէ՞։

— … Կրնայինք չերթալ… Ես ըսելիք ունէի Ձեզի։

— Բայց ինծի այդպիսի բան չէիք գրած։

— Ամէն ինչ պէտք է գրել ձեզի, ամէն ինչ… Բայց ի վերջոյ… ճիշդ է… ի՜նչ առնելիք ունիմ…

— Ըսէք հի՛մա։ Ես սիրով մտիկ պիտի ընեմ։

— Հիմա՝ անցաւ ալ… Սիրտս չ'ուզեր, պատասխանեց՝ ականջները սրելով։

Մարտիրոս Պէյ յանկարծ ներս մտաւ։

— Ի՞նչ, ինծի ինչո՞ւ լուր չտուիր… Գիտցայ որ ականջիս ձայն մը եկաւ։

Արաքսի, կարմրած սահեցաւ։ Չէր ուզած իր հօրը խանգարել…

Մէկ քանի կէտերու վրայ, ինչպէս միշտ, ձեռքիս գըլ-նալէ յետոյ, Մարտիրոս Պէյ ներս առաւ զիս: Դուռը ըզ-գուշութեամբ գոցեց: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, գողունի ակնարկ-ներ ունէր: Աշխատելու սենեակը տարօրինակ կերպով մերկ էր: Սեղանը շատ համեստ, դեղին փայտէ: Նոյն փայտէն երեք աթոռ որոնցմէ մէկուն վրայ, սեղանին առջեւ, արե-ւակէզ մորթով, հաստ քիթով, անհրապոյր դէմքով դեռա-տի աղջիկ մը նստած էր, եգիպտական արձաններուն պէս՝ ոտուըները իրար փակած, մարմինը տուած աթոռին ուղ-ղանկիւնային բեկումները: Մարտիրոս Պէյ իր փոքրիկ խոխոնջի ձայները կ'արձակէր եւ սենեակին մէջ կը դեգե-րէր, անկանոնօրէն, գանխական մտազբաղ շուներուն պէս:

— Պարզ է, հը՞, հարցուց կանգ առնելով ու սենեակին մերկութեանը ակնարկելով: Անգլիական օֆիսները այսպէս են: Միլիոններու գործ կայ՝ սենեակին մէջ բան չես տես-նար:... Հի՛չ բան չես տեսնար:

Նստեցուց զիս սենեակին յետնամասը որ պատերուն եր-կու կողմէն, մէկ մէկ թիզ միջնորմով կիսովին բաժնուած էր մնացեալ մասէն: Հոդ, գրեթէ մինչեւ պռկունքը, ծալ-լուած գործեր լեցուած էին: Հինգ րոպէ, հինգ րոպէ մի-այն պիտի սպասէի: Ն—եան էֆէնտին իրեն յանձնարարեր է սա աղջիկը: Երկու հոգի են: Մանկաբարձութիւն կամ կար կ'ուզեն սորվիլ: Ն—եան էֆէնտին իրեն յանձնարարեր է, «Սիրելիս Մարտիրոս պէյ...»

Այս անգամին դարձեալ, նոր, զատ անձնաւորութեան մը դիմացն էի: Դուռը գոցելները, ընդունելութեան կեր-պերը, ամէնապարզ գրութեան մը մէջ, կարեւոր կարգա-գրութիւններ ընելու ձեւերը՝ անընական էին: Աչքերը ան-հաճելիօրէն չարժուն ու երկանթաթիկ...

Ես շատ յետոյ, աւելի լաւ ճանչնալով Մարտիրոս պէյ Դուլթեանը, վերահասու եղայ որ իր մեծագոյն հաճոյքնե-

րէն մէկը կը կայանար ընդունիլ՝ «որոշ» խնդրարկուներ, ուսանող ուսանողուհիներ: Բայց կը սիրէր որ «յանձնարար-ուած» ըլլային անոնք: Մտիկ կ'ընէր երկարօրէն, կը հար-ցաքննէր երկարօրէն: Ոչի՛նչ կարելի էր հասկնալ, խնդրան-քի ելքի մասին: Նա՝ սա անգլիական բացարձակ սովորու-թիւնը ունէր՝ չէր խոստանար: Հարիւրին իննսունը ինը վստահ է որ պիտի յաջողցնէ՝ բայց չի խոստանար: Ան պա-կաս մնացած մէկին համար, այո՛, այն մէկ թիւին համար՝ չի խոստանար: Անգլիացիները չեն խոստանար: Անգլիացինե-րը հարիւրին հարիւր ալ նոյնիսկ վստահ ըլլան՝ չեն խոս-տանար: Ոչ մէկ տարբերութիւն Մարտիրոս պէյին եւ Անգ-լիացիներուն միջեւ: Թերեւս սա մէկ պզտիկը: Անգլիացին երբ հարիւրին հարիւր վստահ է՝ կ'ընէ: Մարտիրոս պէյ երբ հարիւրին հարիւր վստահ է՝ կը ղրկէ խնդրարկուն Ն—եան էֆէնտիին, կամ մէկ, կամ միւս պատուիրակութեան նախագահին, յանձնարարական մը բերել կուտայ ու... կը մերժէ: Յանձնարարականին բերուելիք տեղը փոփոխական է: Ն—եան էֆէնտին, Ս—եան էֆէնտին, Մ—եան էֆէնտին, Ա— Պէկը, պատուիրակութիւններու նախագահները եւ շատ ուրիշներ որոնք իրեն համար սակարանային արժեթուղթեր են: Նայած թէ որ մէկը կը բարձրանայ կամ կ'իջնայ՝ ըստ այնմ ալ կ'որոշուի դիմումին կէտը: Բայց նա այս խնդիրնե-րուն մէջ փորձառու եւ համբերատար սակարանայինի մը պէս ալ չի վարուիր: Արժեթղթեր կան որ հակառակ իրենց ան-կումին, պէտք է պահել: Մարտիրոս Պէյ ինկած մարդիկը կ'արտաքսէ իր ուշադրութեան կալուածէն աւելի արագ բըր-տութեամբ քան գիշերուան մը համար վարձած պոռնիկը՝ առաւօտուն: Այս շրջանին ֆավորիթը՝ Ն—եան էֆէնտին էր որմէ սա աղջիկը նամակ մը բերեր էր արդէն: «Սիրելիս Մարտիրոս Պէյ...»

— Աս առտու պիտի տեսնայի զինքը ամա թէլէֆօնով էֆս-

ֆիզիկ բրաւ....։ Ըսել է ֆի անտեղ կեանքը այնքան ալ խրյախ բան մը չէ... Ճէլպէր... ինչպէս ըսիր... «Մի կերպ եօլա էինք գնում...»։ Հը՜մ... եօլ... ճամբայ... Է ի՞նչ կ'ուտէիք...Ճանը՜մ... փոր ըռածդ՝ օր բարի, լուս բարի՝ լեցնելու է...

— Դէ ի՞նչ ասեմ, մի բան ուտում էինք, էլի։

— Հէլէ՛, հէլէ՛...

— Դէ՛, էնպիսի բաներ որ փոր են բռնում...

— Հէլէ՛, հէլէ՛...

Կովկասահայ աղջիկը իր մատերը կը սխմրտկէ։

— Ինչ որ ձեռք էր անցնում՝ էն էլ ուտում էինք։

— Հէլէ՛, հէլէ՛...

— Ա՛խր ի՞նչ ասե՛մ...նա՛..., ձմեռը առհասարակ լուբիա էր լինում...

— Ֆասուլիա՛յ, չոր ֆասուլիա — ա՛յ...

— Մի մի էլ, էնէնց, եթէ պատահելու լինէր, մի կըտոր ղալպաս։ Ասում էին կատուի մսից է պատրաստուած։

— Ի՞նչ. ղալպա՞ս. ղալպա՞սը ինչ է։

— Ինչպէ՞ս էք ասում... սօսիս, սօսիսօն:

— Հը—ր—ը՜... է փասուլիա չատ կա՞ր պարկմ, փոր կշտացնելու չափ կա՞ր։

— Հողէ մի մեծ խազան ունէինք... խեղճ մայրս լեցնում էր մէջը, ջրով եփում... Աշխատում էինք որ գոնեա մի երեք չորս օր տեւի... Անօթի բերաններ՝ երեք եղբայր, չորս քոյր, խօսք չուզի...

— Բոնխա՞ ըսիր։ Բոնխա՞ն ինչ է։ Մենք քաղաք մը ունինք՝ Բոնխա անոր անունն է։

Աղջիկը աչքը վեր կ'առնէ և կը ժպտայ յոգնած։

— Է, երեք չորս օր փասուլիա ուտէք՝ գլուխնիդ չէ՞ր ցաւեր։

— Մենք առաջ էլ ունեւոր չենք եղել։

— Առքան փասուլիա... կազ կուտայ... իմ միsku ճըլկ ճի՛չ չի տանիր: Անմիջապէս սիւրկիւն կուտայ ինծի... Է՛ պապա՛ն, միմիակ փասուլիա ունեցողը ճիշ երեք եղբայր, չորս քոյր կը չինէ՞... Տանա մեծ էշը ախոռը մոռցանք։ Դուն ալ մէջը՝ հինգ քոյր։ Ու՞ր կը պառկէիք, ի՞նչ կ'ընէիք։ Բանի՞ սենեակ ունէիք ընդամէնը։

—Մի մեծ սենեակ:

— Մի մեծ սենեա—ա — ա՞կ... Հայրիկ մայրիկն ալ մէ՞ջը...

Աղջիկը գլուխը կ'երերէ որպէս դրական պատասխան։

Ամօթս զգուշութեամբ յարմարագոյնօրէն տեղաւորեցի։ Գորգերու դէզերը կը խղդէին աղմուկները։ Գորգերու փոքրիկ տեղահանութիւն մը կատարեցի։ Ճեղք մը բացուեցաւ։ Մարուրկ՝ գրեթէ ամբողջութեամբ կը տեսնայի սենեակը։ Մարտիրոս պէյ հազիւ կը զսպէր իր ներքին իրարանցումը և կ'իշխէր ձայնին՝ քիչ մը մեղմացնելու համար զայն։ Գինովութեան մը մէջ էր, նման ալքոլի կամ ախտաբորբոք տրվութեան ռիփի գինովութեան։ Բայց մը տեղը չէր կրնար նստիլ։ Կը քալէր, կը դառնար աղջկան չորս կողմը։ Երբեմն վճռական կանգ կ'առնէր դիմացը, շատ մօտիկ, գրեթէ փորը հպած միւսի դէմքին: Երբեմն, երբ գիտակցութեան կայծկլտուք մը կ'անցնէր՝ ձայնը յանկարծ կը կտրուէր ու թուքի ումպ մը, բառի մը մէջտեղը, կոկորդը կը գլարուէր։ Եւ կամ անտեղի խտութիւն մը կը մտցնէր չեշտին մէջ։ Եւ կամ դիմացինը անմիջապէս անարգելու, ու ամէն ինչ պղծելու կատաղութիւն մը՝ արագ կ'անցնէր ոտքի կեցած ջղերուն ցանցին վրայէն։

— Է պապան, ինտոր կ'ըլլայ ատիկա... Գիշերը, խօսքըս ամօթ՝ խելքդ կը հասնէր հարկաւ: Հէլպէր միւսներուն ալ երկու երեքին խելքը տեղ կ'ընէր... Ատ մէկը չըլլա՛լիք

բան է... Եա օր գիշերը մէկուն աչքը բացուէր ու պապայ մամայիդ հետ...

— Չեմ իմանում... կմկմաց աղջիկը, խելքը ուրիշ տեղ։

— Ճանը՛մ, ձգենք տակա ալ։ Առաւօտները... տա տեղերը ո՛չ կեճքիֆ կայ, ոչ բան կայ... Մամադ անկողինէն ելլալուն, բոլորից առջև, ոտքերը, պայտրները...

— Բոլորին էլ վիճակը էդ է, էնտեղ... Մենք չենք զգում... Դա էստեղ տարօրինակ է թւում։

Ցայտնի էր որ, իրեն ըսուածին երեք չորրորդէն աւելին չէր հասկնար։ Այդքան Թուրքերէն բառ։ Թէև իր զգացած նեղութեան որակը նոյն աղբիւրէն էր։

— Հը՛մ... Մարդիկը զարգացեր են ...։ Է՛ տա տեղը, ղազերաներուն մէջ, մարդիկը իրարու հետ, ա՛ռ բարոյական... սանկ բարոյականութիւն բսուած բան մը որ կայ... սա՛ բարոյական բառը գոյութիւն ունի՞... Գիտե՞ն ինչ ըսել է... Ասկէ զատ, ան միւս մեսեչէն ալ... Ըսել է ֆի՝ ես պէտք աշխատիմ տէ, իմ ըրած ֆէտրս ան միւսները, մեծաւորները պէտք ուտեն հա՞.. Ըսել է ֆի՝ տա մեկնչեքերին մէջ... Է ինչո՞ւ անոնք պէտք ուտեն... Ե՛ս կ'ուտեմ... Ե՛ս ե՛մ չահեր՝ Ե՛ս կ'ուտեմ... Ես չե՞մ կրնար ուտել... Չխումը՛ս թո՛ղ ուտեն...Մեղա՛յ Տէր, մեղա՛յ...Է՛ տա մեկնչեքերին մէջ...

— Ասացէք խնդրեմ, Մարտիրոս բէյ, աղաճում եմ ձեզ ...Կարո՞ղ էք մի հնար գտնել...

— Ըսել է կարդալ կ'ուզէք։ Հա՛, դայեակ ըլլալ...

— Ուստի՛լ... Դա մի եր — ա՛ղ էր... Դա մի ցընո—ո՛րք էր...

— Հա՛, գործի մը համար...է, գաղիերէն գիտէ՞ք...

Ա՛ռ նայիմ սա գրիչն ու թուղթը։ Գրէ՛ նայիմ...

Հայ աղջիկը Ֆրանսերէն չի գիտեր։ Ո և է գործ կ'ուզէ հայ ընտանիքի մը մօտ։ Ոչ բոլորովին պօննա... կէս մը կուվէռնանթ, կէս մը պօննա, եթէ անհրաժեշտ է... Մէկ խօսքով պատրաստ է ո և է գործի։ Երևանէն լուր է առեր որ մայրը շատ հիւանդ է։ Մարտիրոս պէյ, արագ մը դուրս ելաւ, մէկ րոպէի համար և վերադարձաւ։

— Հա՛, ի՞նչ կ'ըսէիր... Մամադ հիւանդ է։

— Վերջի նամակում քոյրս գրել է որ մահամերձ վիճակում...

— Մահամե՛րձ... մահ և մերձ... Մերձաւոր... Մահ — մերձաւոր, մահի— մերձաւոր... մահամերձ... Քանի՞ տարեկան է քոյրդ։

— Տասնեչորս։

— Տասներկուքէն վեր աղջկան մնացած չի կայ կ'ըսեն ըը՝ շիտա՞կ է։

— Ինչպէ՞ս թէ։ Շատերն են ապրում տասներկուքից վեր։ Էստեղ ամէն ինչ մի քիչ չափազանցուած է հասնում։ Նո՛ւ, անօթութիւն եղե՛լ է. համաճարակ. ժաժեր էլ էին պատահում, բայց հայ ցեղը դիմացկուն է։

— Ատ չէ՛ ճանըմ ըսածս։ Ատ մեկնչեքերը, աղջիկները քանի՞ տարեկանին կը հասնին։ Տասներկու տարեկան ըսած աղջիկդ ի՞նչ պէտք ըլլայ... ճէ՛ մեմէ ունի, ճէ բան մը ունի.,. ճիչ բան մըն ալ չունի... Պզտիկ խակ բան մը ըլլալու է... Մէսէր ֆի... Ամա չէ ճանը՛մ...Կիւրճիներուն աղւոր է կ'ըսեն... Է՛ բաղնիքները, բաղնիքները ատեղիններուն պէս չէ, կ'ըսեն...

Ցատքեցի տեղէս և մտայ ներս։ Ձեռքերս դրի գրպանս՝ բայց ոտքերս սկսան դողալ։ ...Քանի որ այդ աղջիկը ինքզինքը բաւականին անարգուած չէր զգար՝ մնացած մա-

ըն ալ Ես կ՚ուզէի լրացնել։ Ինծի թուեցաւ որ վարի կղակըս մէկ կողմ գացած է և չպիտի կարենամ շարժել։

Գործ փնտռող աղջիկը նստեր էր նոյն գամուած, մահիճայի գիրքին մէջ։ Հիմա ամբողջութեամբ լաւ մը կը տեսնայի զինք։ Հովակէզ դէմքին վրայ բռնադատուած ժպիտ մը։ Կը շարունակէր մինչ մատերը չարչարել։ Ականջներուն բըլթակները կարմիր կտրած էին։ Ինծի տեսնալուն՝ աչքերուն մէջ անձկութիւն անցաւ։ Կարմիրը նոյնիսկ տօթակէզ մարթին վրայ երևան եկաւ։ Ինչպէ՛ս այդպիսի բան մտածեր էի... Պատառ մը աղջիկ՝ խեղդուած քաղաքավարութեան ու անձկութեան սեղմիրանին մէջ։ ...Ինծի՛ չէ՞ պատահած... Ես ինքս, գրեթէ նոյն պայմաններուն մէջ, նոյնպիսի, թերևս աւելի ստորնացուցիչ քննութեան մը, անպաշտպանօրէ՛ն, թոյլ չե՞մ տուած որ ենթարկուիմ... Քանի անարգանք կայ որ դեռ չեմ մարսած։ Տեղի չտրուած, ոեէ կերպով չարժանացած, գլխէն մինչև ոտքը անարդար անարգանքներ։ ... Դեռ մինչև հիմա ալ, հոգիի խաղաղութեան լայն պահերուն չէ՞ միայն որ կը յաջողիմ ներել... Դեռ մինչև հիմա ալ՝ ազատա՞ծ եմ կատաղի հատուցման ծարաւէն վերադարձներէն... Փի՛ւհ, անհաշիւ է... Քա՛նի անգամ, պարզմտօրէն, յիմարօրէն թոյլ տուած եմ որ արժանապատուութիւնս թիրախ ծառայէ ուրիշներու լպիրշութեան...

— Ինծի տեսէ՛ք, պոռացի, Մարտիրոս պէյին ուղղուած։

Հինգ բոպէի փոխարէն, տասնըհինգ բոպէ սպասեր եմ։ Տասնըվեցերորդ բոպէն չեմ ուզեր սպասել։ ...Ձայնս ինծի կը պատկանի և ուզածիս պէս կը բարձրացնեմ ու կ՚իջեցնեմ... (Բռունցքի հարուած սեղանին)։ Երբ կը տեսնամ որ ան ինչ տեսակ կը պղծէ նոյնինքն իր տունը՝ ես երբեք զայն աւելի յարգելու չեմ կրնար տրամադրուիլ... Ես կը պահանջեմ որ անմիջապէս մեր տեսակցութիւնը տեղի ու-

նենայ... Ե՛ւ օրը, և՛ ժամը, և՛ տեղը ես չէ որ որոշեր եմ։ Բոլորն ալ իր որոշածներն են, կը հասկնա՞յ... Եւ եթէ իմ ունեցած յարգանքս չըլլար, օրինակ, օրինակ... օրինակ Օր. Արաքսիին... (Երբեմն կը պատահէր անպայման մէկը յարգելու նոպան։ Կասեցնելու համար իմ յարձակողականս, հոս ալ, մէկը յարգելու պէտք ունեցայ)։

Մարտիրոս պէյ, տեսնալով ոեէ այլ վարուելակերպի անպատեհութիւնը՝ արագօրէն, «հայրական» անուշութիւն մը որդեգրեց։ Նորէն, գաղտնի ելքով մը, դռները զգուշօրէն գոցելով՝ դուրս առաջնորդեց աղերսարկու աղջիկը՝ ժամադրութիւն մը հաստատելէ յետոյ։ Հազիւ դուրս ելած էին՝ քովնտի դուռը բացուեցաւ և ներս ինկաւ Արաքսիին խելայեղ դէմքը։ Աչքերը աւելի քան երբեք բորբոքած.

— Մտի՛կ ըրէ՛ք, չո՛ւտ, ժամանակ չի կայ... Երկու ձեռքով ինկեր է մէկ թևիս վրայ։ Ձեր արևին սիրոյն, չըլլայ որ մերժէք... հասկցէք ինծի... բայց չըլլայ ալ որ տեղի տաք։ Դուք պապաս չէք ճանչնար... Քաջ եղէք... Պէտք չէ որ քոյրս ինծի պէս ըլլա՜յ...

— Լա՞ւ... ա՛յո՛, լա՞ւ... լա՛ւ... ցտեսութիւն։

= ...

— Ո՞վ գիտէ, անգամ մ՚ալ պիտի տեսնանք իրարու։

= Ինչո՛ւ չէ, պատասխանեցի ձերբազատուող շեշտով։

— Օ՛, մի խորհիք որ թրաժիք բաներ կ՚ուզեմ ընել... Միայն թէ... ամէն ինչ պէտք է գրել ձեզի, ըսաւ՝ ձայնով մը ուրկէ խոր վիրաւորանք կը պոռէր։

= Հաւատացէ՛ք ինծի։ Եթէ գիտնայի՝ ես կու գայի։

— Ոչի՛նչ... Ես հիմա ըսելիք չունիմ արդէն, յարեց համակերպութեամբ մը որ կտրած թև մը ես կը նետէր հրաժարումներու վառարանը։ Յանկարծ տռնաձայն առնելով.

— Սա բանը գոնէ կ՚ուզեմ շիտկել... «Որովհետև ինծի

ըն ալ Ե՛ս կ՚ուզէի լրացնել։ Ինծի թուեցաւ որ վարի կզակըս մէկ կողմ գացած է և չպիտի կարենամ շարժել։

Գործ փնտռող աղջիկը նստեր էր նոյն գամուած, մոմիայի դիրքին մէջ։ Հիմա ամբողջութեամբ լաւ մը կը տեսնայի զինք։ Հովակէզ դէմքին վրայ բռնադատուած ժպիտ մը։ Կը շարունակէր միշտ մատերը չարչարել։ Ականջներուն բըլթակները կարմիր կտրած էին։ Ինծի տեսնալուն՝ աչքերուն մէջ անձկութիւն անցաւ։ Կարմիրը նոյնիսկ ռօթակէզ մորթին վրայ երևան եկաւ։ Ինչպէ՛ս այդպիսի բան մտածեր էի... Պատառ մը աղջիկ՝ խեղդուած քաղաքավարութեան ու անձկութեան սեղմիրանին մէջ։ ...Ինծի՛ չէ՞ պատահած... Ես ինքս, գրեթէ նոյն պայմաններուն մէջ, նոյնպիսի, թերեւս աւելի սառնացուցիչ քննութեան մը, անպաշտպանօրէ՛ն, թոյլ չե՞մ տուած որ ենթարկուիմ... Քանի՛ անարգանք կայ որ դեռ չեմ մարսած։ Տեղի չտրուած, ոեւէ կերպով չարժանացած, գլխէն մինչև ոտքը անարդար անարգանքներ։ ... Դեռ մինչև հիմա ալ, հոգիի խաղաղութեան լայն պահերուն չէ՞ միայն որ կը յաջողիմ ներել... Դեռ մինչև հիմա ալ՝ ազատա՞ծ եմ կատաղի հատուցման ծարաւին վերադարձներէն... Փի՛ւհ, անհաշիւ է... Քա՛նի անգամ, պարզմտօրէն, յիմարօրէն թոյլ տուած եմ որ արժանապատուութիւնս թիրախ ծառայէ ուրիշներու լպիրշութեան...

— Ինծի սպասէ՛ք, պոռացի, Մարտիրոս պէյին ուղղուած։

Հինգ քայլի փոխարէն, տասնըհինգ քայլ սպասեր եմ։ Տասնըվեցերորդ քայլէն չեմ ուզեր սպասել։ ...Ձայնս ինծի կը պատկանի և ուզածիս պէս կը բարձրացնեմ ու կ՚իջեցնեմ... (Բռունցքի հարուած սեղանին)։ Երբ կը տեսնամ որ ան ինչ տեսակ կը պղծէ նոյնինքն իր տունը, ես երբեք զայն աւելի յարգելու չեմ կրնար տրամադրուիլ... Ես կը պահանջեմ որ անմիջապէս մեր տեսակցութիւնը տեղի ու-

նենայ... Ե՛ւ օրը, և՛ ժամը, և՛ տեղը ես չէ որ որոշեր եմ։ Բոլորն ալ իր որոշածներն են, կը հասկնա՞յ... Եւ եթէ իմ ունեցած յարգանքս չըլլար, օրինակ, օրինակ... օրինակ Օր. Արաքսիին... (Երբեմն կը պատահէր անպայման մէկը յարգելու նպատ։ Կասեցնելու համար իմ յարձակողականս, հոս ալ, մէկը յարգելու պէտք ունեցայ)։

Մարտիրոս պէյ, տեսնալով ոեւէ այլ վարուելակերպի անպատեհութիւնը՝ արագօրէն, «հայրական» անուշութիւն մը որդեգրեց։ Նորէն, գաղտնի ելքով մը, դռները զգուշօրէն գոցելով՝ դուրս առաջնորդեց աղերսարկու աղջիկը՝ ժամադրութիւն մը հաստատելէ յետոյ։ Հազիւ դուրս ելած էին՝ քովնտի դուռը բացուեցաւ և ներս ինկաւ Արաքսիին խելայեղ դէմքը։ Աչքերը աւելի քան երբեք բոցբոքած.

— Մտիկ ըրէ՛ք, շու՛տ, ժամանակ չի կայ... Երկու ձեռքով ինկեր է մէկ թևիս վրայ։ Ձեր արևին սիրոյն, չըլլայ որ մէrժէf... հասկցէք ինծի... բայց չըլլայ ալ որ ցեղի ցաf։ Դուք պապաս չէք ճանչնար... Քաջ եղէք.. Պէտք չէ որ քոյրս ինծի պէս ըլլա՛յ...

— Լա՞ւ... ա՛յո՛, լա՞ւ... լա՛ւ... ցտեսութիւն։

= ...

— Ո՞վ գիտէ, անգամ մ՚ալ պիտի տեսնանք իրարու։

= Ինչո՛ւ չէ, պատասխանեցի ձեռբազատուող շեշտով։

— Օ՛, մի խորհիք որթrաժիf բաներ կ՚ուզեմ ըսել... Միայն թէ... ամէն ինչ պէտք է գրել ձեզի, ըսաւ՝ ձայնով մը ուրկէ խոր վիրաւորանք կը պոռէր։

= Հաւատացէ՛ք ինծի։ Եթէ գիտնայի՝ ես կուգայի։

— Ոչի՛նչ... Ես հիմա ըսելիք չունիմ արդէն, յարեց համակերպութեամբ մը որ կոտրած թև մը ևս կը նետէր հրաժարումներու վառարանը։ Ցանկարծ ոտնաձայն առնելով.

— Սա քանը գոնէ կ՚ուզեմ շիտկել... «Որովհետև ինծի

չէր սիրեր» , ըսած էի ձեզի , կը յիշէ՞ք... Չէ՞ք յիշեր... Ես վըստահ եմ որ շատ ալ կը սիրէ... կը սիրէր ինծի..' Ո՞վ կրնայ գիտնալ այս բաները... Ի՛նչ որ է , նշանակութիւն չունի ձեզի համար արդէն... իմ խենդութիւնս արդէն որ... ատիօ:

Մարտիրոս պէյ վազելով ներս ինկաւ.

— Կիտի՛ ջըլթիկ... Շռելու ալ ատեն չեն տար... Կեցիր որ քիչ յետոյ հասկցնեմ ես քեզի։

Արաքսի ժամանակ չունեցաւ դուռը բաւականին արագ գոցելու և ստացաւ հօրը կիցը։ Ճիչ մը ելաւ որ խառնուեցաւ դրան գոցուելու աղմուկին:

Մարտիրոս պէյ ատեն մը չխօսեցաւ։ Առարկաներ կը տեղափոխէր. գզրոց կը բանար կը գոցէր։ Ես ալ, աչքերս ձգեցի նորաձեւութեան պարբերականի մը վրայ որ աթոռէս վերցուցած էի, նստելէ առաջ։

— Տղա՛ս , Արսէ՛ն , լսէ որ ըսեմ... Տղա՛ս , Տղա՛ս , բրաւ համոզկեր , խաղաղացնող ձայնով։

— Բոպէ՛ մը. պիտի վերջացնեմ այս կտորը... պատասխանեցի կարդալ ձեւացնելով: Վայրկեան մը վերջ.

— Հիմա տեսէք որ ես ձեզի ըսեմ,.. սկսայ:

— Ճանը՛մ Պառօն կ'ըսէր ֆի , անոր պէս աղնիւ , անոր պէս զառնուկ...

— Տեսէք որ ըսեմ ձեզի: Ես հոս եկած էի , հասկացողութեան գալու , որոշում մը առնելու համար: Հիմա խնդիրը բոլորովին ուրիշ կերպ կը տեսնեմ... Ո՛չ , ո՛չ , մտիկ ըրէ՛ք. Ատոր համար ալ մէկ հարցում միայն ունիմ ընելիք: Ուրիշ ոչինչ:

— Տղա՛ս , տղա՛ս , Արսէ՛ն , տղա՛ս , կը կրկնէր արեւելքցի վաճառորդի պէս գլուխը շարժելով ու քիմքէն ձայներ հանելով։

— Մէկ հարցում ունիմ միայն , կրկնեցի , աւելի կտրուկ ձայնով։ Այդ հարցումին պատասխանը պիտի ըլլայ թի՛ւ ,

թուակա՛ն , ստորագրութիւն։ Շեղակի ճամբաները , դարձդարձիկ միջոցները , աղօտ խօսքերը , ակնարկութիւնները իմ մասնագիտութիւնս չեն։

Ի հարկէ , ինծի պէս շատ քիչ հոգեբան ըլլալու էր մէկը՝ յուսալու համար որ ան պիտի ճկէր , լո՛յսին տակ պիտի գար։ Ես զինքը աւելի լաւ կը ճանչնայի , ապահովաբար , քան ան՝ զիս։ Հետեւաբար ինծի կ'իյնար... ինչ որ է , նըշանակութենէ զուրկ է ամբողջ խնդիրը։ Իմ կողմէս անշուշտ միամտութիւն կար խորհելու որ կարելի պիտի ըլլար իրմէ ճշգրիտ պատասխան մը , թիւ մը առնել։ Աղօտն ու խառնակը՝ ո՛չ թէ իրմէ որդեգրուած զէնքեր են , ո՛չ թէ իր նըկարագրին մաս կը կազմեն , այլ իր բնախօսական գործառնութեան միջավայրն են։ Բիկօվրը վտանգը զգալուն՝ մէկ երկու մեթր տարածութեամբ , զինքը շրջապատող ջուրին սեւ մելանի գոյն կուտայ։ Մարտիրոս պէյ ոչ թէ վտանգը զգալուն՝ այլ տեւականապէս իր չորս կողմը մելան կը թափէ: Թափողը ինքն իսկ չէ. երբ կը շնչէ , երբ սիրտը կը բաբախէ , երբ ուղեղը կը գործէ՝ մելանը կը ծորի ինքնիրեն: Ինծի իմացուց այնքանը՝ որքան ըսած էր արդէն։ Նոյն ձեւով , նոյն պարունակութեամբ: Ամուսնութենէն յետոյ խանութ մը պիտի գնէ... Ի՞նչ խանութ , ի՞նչպէս , որո՞ւ անունին , ի՞նչ պայմաններով... Ասոնք հարցումներ են որ Մարտիրոս պէյը պղտորութեան մէջ կը ձգեն: Իր ըսածէն աւելի պարզ բան կա՞յ , ճանը՛մ...

Մէկ խօսքով , շատ ապիկար բանագնաց եղայ։ Արդէն ե՞րբ առաքելութիւն մը լաւ կատարած եմ։ Այս կէտին վրայ՝ կը մնամ բոլորովին հայ: Ոչ միայն ոչ մէկ ճկունութիւն չուզեցի ներմուծել , այլ հետզհետէ ցուցադրեցի աւելի կարծրութիւն , աւելի հաստ չորութիւն:

Մարտիրոս պէյ ի վերջոյ մտաւ դեղին բարկութեան մէջ։

— Աղջիկ չունիմ տա— լի —ի —ի՛ք , լմնցաւ գնա — ա —ա՛ց , պոռաց՝ ձեռքի գիրքը սեղանին զարնելով:

Երկու օր չանցած, Մարտիրոս պէյ միջնորդ մը ձգեց։ Հապա այդ բարկութի՞ւնը, գիրքը սեղանին զարնե՞լը... Կարելի եղաւ սաքանը որոշ գիտնալ որ խանութը պիտի գընէ ի՛նք, և՛ կանխավճարը, և՛ մնացեալը պիտի կատարէ ի՛նք, և ամէնը պիտի ըլլայ միայն Տրդատին անուան։ Հընչուն գումարի և մնացեալ խնդիրները, շատ աշխատեցաւ որ բարեկամական մթնոլորտի մէջ տեղի ունենան, ինչպէս պատուաւոր մարդոց միջև և իր «պատուոյ խօսքը» ստանայ բաւականին մեծ դեր։ Այդ աշխատելակերպը, վերջնական համաձայնութեան մը գալու, միշտ մերժման հանդիպեցաւ մեր կողմէ։ Այսպէս թէ այնպէս, նա կը տաքցնէր գործը և նշանտուքէն յետոյ ալ, մինչև ամուսնութեան օրը, գլխաւոր հարցին լուծումը մնացած էր առկախ՝ այն սահմանի որ վարպետ դուրս եկաւ ձգձգելու և աղօտ խոստումներու քաղաքականութեան մէջ։ Ի վերջոյ, Բաղօ որդեգրեց նահանջը՝ ծայրայեղ յառաջխաղացման մէջ կորստեան մատնելու համար զայն։ «Կեցէ՛ք, կեցէ՛ք... թո՛ղ ընէ, ձգեցէք թող ընէ...» կը կրկնէր Բաղօ համբերատար ժպիտով։ Տրդատին և Բաղոյին միջև տեղի ունեցած է փոքրիկ համաձայնութիւն մը։ Թէ՛ նշանտուքի, թէ՛ ամուսնութեան ծախսերը Բաղօն նուիրեց։ Բաւական մեծ գումար արժելու է։ Նշանտուքի ծաղիկները հոյակապ էին և շատ թարմ։ Կէս առ կէս աժանի եկան։ Տրդատին նիհարակազմ ընկերը թրօվկեանէն բերաւ ուր յաճախ կը մեկնի գործի բերումով։

Ամուսնութեան օրը հասաւ։ Երկու մեծ ախոյեանները դէմ դիմաց էին։ Մէկը միւսէն ինքնավստահ։ Մարտիրոս պէյ բոլորովին ապահով էր որ թէ՛ խանութի խնդիրը, թէ՛

բոլոր մնացեալները, պիտի վերջանան իր «պատուոյ խօսքի» կնիքին տակ։ Բաղօն ոչ միայն վերջի շրջանին, նոյնիսկ վերջին օրը, ամուսնութեան օրը չփորձեց ոեւէ հակայարձակում։ Եւ կրաւորական կեցուածքով կը սաստկացնէր անընդհատ միւսին յառաջխաղացումը։ Տարօրինա՛կ էր... Ի՛նչ իրարանցում, ի՛նչ յուզումներ... Ինչպէ՛ս կիրքերու ակը կը տանէր մարդիկ որ բոլորովին օտար պիտի մնային այս խնդրին... Իր ստորադաս պաշտօնեաներուն ներկայութեան, պապա մարդու բամբ ձայնով և անըմբռնելի խռովքով. «Մէկ աղջկան խերն անիծեց ատանկով՝ հիմա ասոր ալ կ՚ուզէ միեւնոյնը ընել։ Կը տեսնանք...», կ՚ըսէր Բաղօ։

Ամուսնական արարողութենէն քառորդ ժամ առաջ, Բաղօ տեսակցութիւն մը ունեցաւ Մարտիրոս պէյին հետ։ Կարծր քարի հանդիպելով, սա խօսքը բերնէն փախցուց. «Մէկ աղջկանդ եղաւ, ասոր ալ կ՚ըլլայ... մեղք է»։ Բայց քանի մը օր է ի վեր արդէն, սահուն հանդարտութեան տակ, ծանր սպառնալիքներու աղեղը իր վերջին պրկումները ըզգալի ընել կուտար։ Կը պատահի երբեք չպատահած բան։ Մարտիրոս պէյ կ՚իյնայ ճշմարիտ ջղային նոպայի մը մէջ և կը կորսնցնէ իր վրայ տիրապետելու կարողութիւնը ինչպէս և իր սակաւախօսութիւնը։ Կը դառնայ գրեթէ պերճախօս։

— Նոյեմբե՜ր... Նոյեմբեր — ի՜ս... Մազերդ քաշէ... Գըլուխդ քարին տուր... Բուրձ հագիր... Եկուր տես թէ ինչ կ՚ընեն Դուլթեանիդ համար... Եկուր տես թէ ինչեր կը դընեն պէյիդ վրայ...», կը սկսի մէկ ձայնի վրայ պոռալ։ Բաղօ բարկացած ու իր խրամատներուն մէջ մտնալու փափաքով. «Ճանը՛մ ես ձեր աղէկութեանը համար կ՚ըսեմ... Մէջէն մեկելի՛կ չահ չունիմ... (հետզհետէ տաքնալով) Չէ նէ ե՞ս պիտի պառկիմ սա գիշեր հարսին ծոցը»։ Մարտիրոս պէյին նոպան կը սաստկանայ և կը սկսի ձեռքին տակ ինկած պնակ, ծաղկաման, արձան՝ գետին զարնել։ Յուսահատու-

թեան աւերումէն յետոյ կը փորձէ անձնասպանութիւն՝ ինքզինքը պատուհանէն վար նետելով: Հարսնեւորները կը խուժեն տղամին վայրը: Բովլի, փոքրիկ սենեակը, ճերմակներուն մէջ կորսուած, դառնօրէն կուլայ մեր հարսը: Բովլիկը, վշտագին՝ կեցած է քոյրը և չի գիտեր ինչ ըսէ:

Բաղօ սարսափած՝ կը նետէ մարմինին ամբողջ ծանրութիւնը Մարտիրոս պէյին վրայ և կ'արգիլէ անձնասպանութիւնը: Այսպիսի բաներ բոլորովին, բայց իր ճաշակովը չեն բոլորովին: Ան բաւական կը համարէ եղածը և կ'ուզէ ժամ առաջ քաշուիլ իր ապահով գիւղերուն խուլ: Դիմացինին քրանը լաւ հասկցած է: Եւ հասկցածը ճիշտ այն է՝ ինչ որ ամիսներ առաջ կը գուշակէր... Նորութիւն չկայ, ո՛չ ալ անակնկալ: Բաղօն ինքզինքը քաջ կը զգայ և վերին աստիճանի գոհ իրմէն: Իրեն կը մնայ հետեւիլ իր քրանին: Աս բոլորը չէ՞ր գուշակած մի եա՛, ճիշտ եղածին պէս: Գուշակած էր: Ա՞լ ինչ: Բաղօ ինքզինքէն վերին աստիճանի գոհ է: Խօսքով զինքը խաղի չեն բերեր: Հիմա եթէ անձնասպան ալ ըլլայ կ'ուզէ՝ թող ըլլայ: Ինք հոն չէ: Առաջին փորձը արգիլեց՝ կը բաւէ: Բայց տե՛ս, հըլէ՛, տե՛ս... ինքզինքը վար նետե՛լ.. Քաջութիւն պէտք է... Ջէ՛ր յուսար չիտակը... Ամա՛ն, ամէնէն չի սիրած բաները...

Նրբանցքին մէջ մէկը վրան կը նետուի: Բաղօ կը ցընցուի: Ժամ առաջ դուրս ելլար, ճանը—ը՛մ:

— Բաղօ էֆէնտի՛, չըլլայ որ սրտերնիդ դող ելլայ... Իմինիս տունն ալ ճիշդ աս բաները պատաց...Կոտրած ամանները չարալթ մը առաջ բերած պատրաստած էր... Բրոջըս մեղքցէք... Չըլլայ որ պսակը ետ ընէք...

Հարսնեւորներ՝ վարդագոյն, կանաչ, կապոյտ չղարչէ չրջազգեստներով, երկար ագիները ձեռքերնին, խուճապահար վրայ կուգան: Արաքսի կ'անհետանայ: Տիկին Մարտիրոս պէյ ուշաթափուեր է: Երեք տղամարդ, միասին, հա-

գիւ կը յաջողին անշարժութեան մատնել Մարտիրոս պէյը որ դեռ հրաժարած չերեւիր իր չարաշուք դիտաւորութենէն: Մեծ մեխակներ լամբակներուն, տղամարդիկ, սմօքինկ, իրար կը հանդիպին, կ'ողջունեն զիրար ժպտագին զարմացումով և անմիջապէս յետոյ՝ լուրջ դէմք կ'առնեն: Կարծիքներ կը փոխանակեն: Յետոյ կերպով մը կը խառնուին, զանազան երանգներով, ընդհանուր խնդրին և կը նուիրուին օգտակար ըլլալու փութկոտութիւններու:

Բաղօ կը ձգէ հարսնետունը և կ'իջնայ փողոց: Շատ չանցած, խառնաշփոթ իրարանցումէն երկու կէտ որոշ կը դառնայ իր աչքին: Մէկ այն որ, իսկապէս, բոլոր ջախջախուած առարկաները համեմատաբար նուազ արժէք ունեցողներն էին և որ անոնցմէ մէկը, աւելի քան հարիւր տարուան հնութիւն ունեցող ծաղկաման մը — սա մէկը վաւերական — կը բարձրանայ օդը, կոտրած ձեռքին մէջ, մեղմօրէն կը դրուի նորէն իր տեղը և ուրիշ մը կ'ենթարկուի կոտորումին: Հը՛մ... ըսել է Ջղայինին բաժները... ըսել է մազ մնաց նորէն պիտի կուրիւզթիւն երթար, նորէն խարուէր... Բաղօ անոնցմէ է որ ամէն ինչ կրնան տանիլ բայց ոչ խաղի գալու, տօղապի գալու մտածումը: Մեծ զոհողութիւններ կրնայ ընել որպէսզի այդպիսի բան չպատահի և խօսքով ալ չի պատահիր արդէն իրեն հետ: Իսկ եթէ անդարմանելիօրէն կատարուած է՝ մեծ զոհողութիւններ կրնայ ընել որպէսզի մարդ չիմանայ... Տօղապի գալուն՝ ան նոյն զգացումը կը կրէ ինչ որ պիտի ունենար՝ երբ մէկը իրեն իրաւի տեղ սուտ գոհար մը ծախէր, գրպանը դնէր հնչուն փոխարժէքը և սուտանակ նստած՝ հեռանար անդառնալիօրէն: Եւ արդէն այդ հրապարակին վրայ, այդ արարածներուն մօտ, արժանապատուութեան միակ այդ երանգն է որ կը շարունակէ գոյութիւն ունենալ:

...Ըսել է հիմա Բաղոյին քթին կը խնդան, հա՞...

Ամէն ինչ փուշակեր էր, ճի՛շդ է, բայց, կը տեսնա՞ս, ա՛տ մէկը... Ըսել է Բառլօն խաղի պիտի բերէին, հա՞... Չէ՛, ատանկ, խօսքով. Բառլօն խաղի չի գար... Բառլոյին բարոյական ստամոքսը ամէն ինչ կը մարսէ բայց ո՛չ ատ մէկը: Ատ մէկը կապարէ գնդիկի պէս կը մնայ միտքին վրայ:

Շունչը կ՚առնէ մեր տունը: Տասը րոպէ առանձնացաւ Տրդատին հետ: Այդ րոպէէն սկսեալ եղբայրս անխառն կարծրութիւն սկսաւ ցոյց տալ: Եկեղեցի մեկնելու ժամը հասած էր: Անոնք նստան, սկսան ծխել և խօսիլ բլաթինին գինին սպառնացող անկման և ատկէ յառաջ գալիք զանազան նըպաստաւոր կամ աննպաստ դրութիւններու մասին: Ինչպէս երկուքն ալ մէկ բառով համակարծիք էին եղած Մարտիրոս պէյին բանելիք դիրքի մասին՝ այնպէս ալ եղաւ: Պղտոր աչքերով միջնորդներ չուշացան: Բառլօ բացառիկ խստութեամբ սեղմեց եղբօրս ձեռքը: Յօնքերը պռստեց, ապա ուսին հարուած մը տուաւ ու գլխու հրամայական շարժումով մը. «Գնա՛» հրամայեց:

. . . .

Շատ չանցած գացինք եկեղեցի ուր շատոնց հարսնեւորներ կը սպասէին արդէն: Տրդատը իր գրպանը ունէր չեք մը և չորս հատ մուրհակ: Մարտիրոս պէյ, ամէնավերջի րոպէին, պատուոյ խօսքերէն դուրս, ստիպուեցաւ դնել հինգ ստորագրութիւն: Դրամօժիտ առնելու այս բոլորովին անտիպ ձևը՝ հռչակուեցաւ որպէս նոր երևոյթ և առատ մեկնաբանութիւններու տեղի տուաւ:

Մեր հարսը, մեծին նազանքով կը կրէր, ժէնի հռչակաւոր կարի տան մէջ պատրաստուած իր հարսանեկան շըրջազգեստը: Այն ժամանակ խօսակցութեան առարկայ էր նաև շրջազգեստի ագին մէկ քանի մեթրնոց երկարութիւնը

տրուն ճիշդ թիւը մոռցեր եմ: Կրօնական արարողութենէն յետոյ, թաղապետարանի արարողութենէն ալ յետոյ, դեռ կոչերը քիչ մը կարմիր էին: Ընդունելութեան սակայն, բոլորովին վերագտաւ իր խաղաղութիւնը և գեղեցկօրէն մնաց իր դերին մէջ:

Մայրս ոտքով գլխով տապկտուելով հանդերձ Տրդատին ամուսնութեան պատկանող ամենամեծ դէպքէն մինչեւ ամենափոքր մանրամասնութեան թաւալումներուն մէջ՝ րոպէ մը յիշողութենէն չէր հեռացներ զիս ալ ամուսնացնելու իր ծրագիրը: Նա նոյնիսկ պիտի նախընտրէր որ առաջնութիւնը ինծի պատկանէր: Բայց ի՛նչ ընել... «խլուակ» չէ եղեր: Ես բոլորովին ազատ ձգած էի մայրս իր փնտռտուքներուն մէջ՝ գաղտնի յոյսը ունենալով որ դիւրաւ դիւրաւ յարմար թեկնածու չի գտնուիր: Ոչ թէ որովհետեւ մասնաւոր հակառակութիւն մը ունիմ ամուսնութեան դէմ այլ այն պատճառով որ ջիղերուս ուժի հոսանքները տեսակ մը անընականոն ուղիի մէջ մտած էին: Կեանքի այդ հրաշալի արարքը ինծի կ՚երևար վտանգաւոր գոյնի տակ, անհաճելի ու բարդ պայքարներու հեռապատկերովը: Վայրի կենդանի մը ընտելացնելու ապերախտ աշխատանքին դիմաւորումն էր այդ ինծի: Աչքս վախցած էր անգամ մը... Եւ յետոյ, մարդ ամուսնանայ սիրոյ գինովութեան մը մէջ, առաջին երիտասարդութեան սէրո՛վը: Այն ժամանակ պսակը գոյութիւն ունեցող բան մը կը խորհրդանշէ՝ ոչ թէ կը ձեւացնէ ստեղծել բան

մը որ գոյութիւն չունի։ Իսկ ես գիտէի որ իմ առաջին երիտասարդութիւնս շատոնց անցեր է։ Թէեւ... յոյս մըն ալ կար որ...

Տրդատին աստիճանական և անխուսափելի ձերբազատումը ինծմէ՝ նմանապէս այնպիսի բաց մը կը թողուր իմ զգայական դրութեանս վրայ որ առանց ցնցումի չէր կրնար անցնիլ։ Ես վարժուած էի, գրեթէ տեւականապէս, ներքին ուժերու բաւական մեծ քանակութիւն մը գործածել Տրդատին համար։ Հիմա այդ քանակութիւնը գրեթէ անգործ էր։ Շատ աւելի դժուար էր ալ, եթէ ոչ անհնարին, եղբայրս ձեռքի տակ ունենալ։ Ան հիմա իր ճամբան ունէր, հաստատ, որուն անշեղ պիտի հետեւէր։ Մայրս նո՞ր պիտի վարժուէր իր պահանջները վերածելու անհաւատալի նուազագոյնի մը։ Օրը մէկ երկու անգամ մեզ տեսնէր, գիտնար որ կ'ապրինք եւ առողջ ենք՝ ահա այն բոլորը որ իր անձին համար մեզմէ կը պահանջուէր։

Ուրիշներուն մօտ, շատ յաճախ, ջլածիւրում մը յառաջ կը բերէ, տարիքին հետ, ուժգին մղում դէպի ուժերու խնայողութիւնը ու անոնց ժլատ, եսասէր գործածութիւնը։ Իմ մօտ, ընդհակառակը, կը վառէին գորովանքի հնոցներ որոնց տաքութեամբը անհրաժեշտ էր ջերմացնել ցրտին սեւ հոգի։ Առանց ատոր կը ստեղծուէր իմ մէջ հաւասարակշռութեան ծանր բեկում։ Կը մտածէի ես դժբախտութեան այնպիսի տեսակի մը որուն նմանը քիչ գտնուելու էր։ Ինչպիսի՜ յիմար դրութիւններ կրնան ստեղծուիլ գրպաններէն կարեկցութիւն թափող մէկու մը մօտ որ յաճախորդ կը փնտռէ իր գանձը ձրի բաշխելու համար։ Առանց զաւկի՝ կաթով յորդուն ստինքներ որ անօթի շրթներ կը փնտռեն։ Ճիշտ հակառակէն՝ երեւան կուգայ որ բոլոր շրթներն ալ յափրացած են և դուն կը սկսիս կատաղութեամբ հետապնդել կուշտ բերան մը, քու կաթդ անպայման հոն հոսեցնելու համար։ Այս

խնդիրը ինծի այնքա՛ն սուղի նստած է — ինչպէ՞ս թէ սուղի նստած՝ ամբողջ գոյութիւնս գունաւորած — որ միտքս է ուրիշ առթիւ մը, լայնքով երկայնքով փռել առջեւս. այսքանով միայն կը յիշատակեմ, հասկնալի դարձնելու համար, Տրդատին ա ռ ն ե լ ո ւ խնդրէն յետոյ՝ իմ յարաբերութիւններս Երգեցիկին հետ։

Այդ տեսարա՛նը, այդ տեսարա՛նը...։ Երեւակայութիւնս խարանուած է անոր մէկ քանի կտոր բառերովը, հեկեկանքովը, աչքերուն վախի, պաղատանքի, ամբողջապէս կորսուելու արտայայտութիւններովը։ Արցունքներ կը բարձրանան աչքերուս երբ կը յիշեմ իր մանկական երեւոյթը, քաղցրութեան մէջ շարժող իր ձեռքերը և իր անվարժ ու սարսռոտ շնորհը...։ «Երբ մտածեմ իրեն՝ պիտի ըլլայ որպէս հեղինակաւոր, եղերական դէմքի մը որ դրկուած է աշխարհի բեմին վրայ՝ ցոյց տալու համար հոն՝ Սիրոյ գերագոյն իրականութիւնը։ Հեղինակաւոր՝ դէմք եղերական...։»

Երբ Տրդատը, համոզիչ ձայնով կը բացատրէր որ ինք ազատ պէտք է ըլլայ, որ առաջի օրէն «՞բաւած է» արդէն, «կը յիշէ՞, բաւած է արդէն», որ ի՞նչ ընէ «որ ան կ'ուզէ և ինք չուզեր»՝ ինչպէ՛ս իր անպաշտպան աչքերը կ'ըսէին որ այս անհագին տղան վեր է իր ուժերէն։ Բոլոր եղածներուն պատասխանատուն՝ ի՛նք է միայն. երբեւիցէ իր ուժերը կարողութիւնը չպիտի ունենան թոյլ տալու որ բ ռ ն է այս շքեղ երիտասարդը... Ու իր մահացու հրայրքին գերի՝ «...գոնէ քիչ մը...»։

Գրեթէ կիսամեռ տուն ձգելէս յետոյ՝ երեք անգամ, յաջորդական օրերով, մերժեց զիս տեսնել...։ Կը թափառէի տանը չորս կողմը։ Երբեմն ամբողջ գիշերը լոյսը չէր մարեր։ Անգամ մը երկուքս ալ յանկարծակիի եկանք. տեսաւ զիս։ Երկու ամիս յետոյ սկսաւ առաւօտուն մեկնիլ, երեկոյեան վերադառնալ։ Նիհարցած էր և կոպերուն չորս կողմը ձգած

մութ ժապաւէն մը՝ ահագին դարձուցած էր աչքերը որոնք սարսափ և լճացած տրտմութիւն կ'արտայայտէին։ Վարի կզակը քիչ մը մէկ կողմ, շրթունքը կէս մը խածնելու վիճակը, անկէ ի վեր, առանձին եղած ատենը, մնայուն էր դարձած։

Մօտակայ եկեղեցիին զանգակը եօթը զարնելուն պէս՝ կ'անցնէի ծանուցումներով պատած սիւնին ետեւ, որմէ քիչ անդին հանրակառքի կայան մը կար։ Զգուշութեամբ ակնարկներս կը ձգէի ճամբուն անկիւնը։ Երկու կամ երեք բոպէ յետոյ կը յայտնուէր. կանոնաւորապէս։ Այն օրը մէկը դաստակս բռնեց։ Տրտում ժպիտով մը որ խոր ակօսներ բացած նիհար դէմքին վրայ՝ առաջնորդեց զիս տուն։ Ի՜նչ ուրախութիւն... հանդարտած, խաղաղած սիրտ մը։ Ուրիշ անգամներ, մէկ երկու գիշերուան նոպաներ ունեցաւ ինծի հետ անիրաւ վարուած ըլլալուն համար։ Մէկ երկու անգամ ալ թողութեան կատաղի խնդրանքներ։

Բարեբաղդաբար խնդրած էի որ տղաբերքը դարմանատուն մը մէջ կատարուի։ Որովհետեւ առանց դժուարութեան չանցաւ։ Ահագին արիւն կորսնցուց։ Երբ ներս մտայ ու դայեակը ինծի մօտեցուց նորածինը՝ անասելի յուզումի մէջ էի։ Մայրը՝ կոպերը կիսափակ, քամուած՝ երկարած էր։ Մանուկը առի թեւերուս մէջ և մօտեցայ մահճակալին։ Աղօտօրէն կ'ըմբռնէի որ դայեակն ու հիւանդապահուհին հիացած էին մանուկին կայտառութեանը վրայ։ Շատ չանցած, ես ինքս ալ ատոր ապացոյցը ունեցայ որովհետեւ, որպէս Բանվայլի աէրերէն մէկուն ծորակէն, տաք ժայթք մը եկաւ անսպասելիօրէն դէմքս ողողելու։ Երկուքը մէկ վրաս վազեցին եւ քահ-քահներով ձեռքէս առին։ Անմիջապէս որ ի վիճակի եղաւ՝ ինք սկսաւ կաթ տալ զաւկին։

Հակառակ իմ սպասումիս՝ նոր երջանկութեան շրջան մը չէր որ սկսաւ։ Ծանր անարիւնութիւն մը ու ջղային խանգարումներ թոյլ չէին տար որ ուրախանայ անգամ մը իր նոր ուրախութեանը։ Վերականգնի անգամ մը։ Ամէն ինչ դարձած էր յոգնութիւն ու տանջանք։ Երեկոյ մը որոշեցի և յաջորդ օրը գործադրեցի։ Առաւօտուն շոգեկառք առինք եւ մեկնեցանք Նիս։ Մարտի մէջ էր և Նիսի արեւն ու միմոզան բարերար ազդեցութիւն գործեցին։ Երեք օր յետոյ ես վերադարձայ Փարիզ։ Տասնըհինգ օր յետոյ հեռագիր մը անմիջապէս Նիս կանչեց զիս։ Ջղային դրութիւնը աւելի ծանրացեր է։ Վախցեր է որ մոլորումի պահու մը անձնասպան ըլլայ ու զաւակը մնայ անպաշտպան։ Վերադարձանք Փարիզ։ Բժիշկէն հասկցանք որ ճամբորդութիւնը, մինակութիւնը ուռեցուցած ու պայթեցուցած էին ջլահիւծումը՝ յուսահատութեան մէջ։ Լաւ չէինք ըրած։

Ես անունս տուի փոքրիկին. իսկ իր փոքր անունը Տրդատ դրինք։ Մօրը փափաքն էր։ Շատ դժուարութիւնով, ծամածռութիւններով վերջապէս հասկցուած փափաք որ դրժեց, նորէն առաջարկեց, նորէն դրժեց, վերջապէս գործադրելու համար։ Մինչ այդ՝ մէկ երկու շատ հեռաւոր ակնարկութիւններէ զատ, երբեք խօսքը չէր եղած Տրդատին ոչ ալ իրեն կապուած ո և է խնդրի։ Իր լուսանկարներէն երեք հատ կար որոնցմէ մէկը՝ սիրողի՝ ուր եղբայրս՝ յաղթանդամ և գեղադէմ կեցած է զինուորականի պէս, մինչ Երգեցիկ՝ ամբողջովին զորավանք, թեւերովը օղակեր է անոր մարմինը, ու գլուխը ծռեր է անոր կուրծքին։ Այդ լուսանկարները երբեմն կը մնային իրենց տեղը, շրջապատուած ծաղիկներով, երբեմն կը չքանային. և այսպէս պարբերաբար, փոփոխական ժամանակներով։ Կնունքէն յետոյ, առաջին անգամ ըլլալով ուղղակի խօսք բացաւ։

— Գիտէ՞... հարցուց ակնարկները պզտիկէն նշանակալիցօրէն ինծի ուղղելով։

— Ոչ, պատասխանեցի։ Տեսնելով որ լռութիւնը կ'եր-

կարի՝ աւելցուցի․

— Եթէ կ՚ուզէք՝ կ՚ըսեմ։

— Չէ - է՛... պատասխանեց։

Երեկոյեան, մեկնելու ատեն, դրան առջեւ, խօսքերուն, բառերուն ծայրէն բռնած կը քաշէր, կ՚երկարէր։ Յետոյ, իբր թէ գործի վերաբերեալ որոշում մըն է, առածը՝ աշխոյժ շեշտով․

— Ձեր մասին երբեք բան չէք ըսեր։ Ի՞նչ եղած է... Ի՞նչ պատահած է...

— Ոչի՛նչ, իրաւ որ...

— Ոչի՞նչ, կրկնեց աչքերուս մէջ նայելով եւ չյաջողելով երեսին կարմրիլը արգիլել։ Տրդատը ամուսնացուցած էինք եւ մեր հարսը յղի էր։ ...Բայց ժամանակը չէր խնդիրները բարդացնելու․ երբե՛ք, երբե՛ք։

— Ոչի՛նչ, պատասխանեցի հաստատաձայն։ Րոպէ մը գլուխը կախ խորհելէ յետոյ որպէս թէ յանկարծ բան մը յիշեց։

— Արդէ՛ն, ես մոռծեցի ... կրնա՛ք ըսել ... ըսէ՛ք, կրկնեց ու բարձրացաւ վեր։ Լսեցի որ անունս կուտայ։ Ձեռքով պատուհանին տակ կանչեց։ Իբր թէ համաձայնած ենք արդէն բանի մը վրայ եւ կը յիշեցնէ միայն ինծի այդ բանը։ Աչքերը այնպիսի նեղուած ճիգի մը մէջ կը փայլէին որ արտայայտութիւնը անբնական դարձած էր, նուաղ գեղեցիկ․

— Չմոռնաք նաեւ ըսելու անունը... փոքր անունը որ...

Խուճապահար, յետոյ, գոցեց պատուհանը։

Ինծի համար, յաջորդ օրը ծանրապէս դժնդակ եղաւ։ Ըսե՞լ, ծածկե՞լ, թէ մաս մը միայն յայտնել։ Ոչ ոք ունէի որուն կարենայի այս առթիւ բառ մը ըսել։ Խօսք մը լսել։

Անձկայոյզ կը սպասէ ինծի հիմա։ Ձախաւերօրէն անտարբերութիւն՝ պիտի խաղայ։ Ակնարկութիւններ պիտի փոխանակուին։ Եւ ճշմարտութիւնը, նոյն իսկ կէս կատար, ո՞վ գիտէ ի՛նչ վէրք պիտի բանայ նորէն։

Հեռուէն տեսաւ զիս ու անմիջապէս իր սիլուէթը չքացաւ պատուհանէն։ Հասնելէս առաջ՝ եկած եւ դուռը կիսաբաց ձգած էր։ Իր ուրախութեան գերագոյն նշաններէն մին էր։ Ձայնը, խոհանոցէն, աշխուժութեամբ․

— Նստե—ցէ—է՛ք, հիմա եկա—ա՛յ... Անուշ կը շինեմ։

Սենեակները տօնական արտայայտութիւն ունէին։ Այն զանազան ծրագիրներէն որ մեր տունը, Տրդատին յայտնեց՝ ո՛չ մէկը իրագործած էր յետոյ։ Ամէն ինչ մնացած էր հոն ուր մինչ այդ հասցուցած էր։ Կին մը կուգար, ամէն առաւօտ, մէկ երկու ժամ տնական մաքրութիւնը կը կատարէր եւ այսքան։ Այսօր թիւլէ վարագոյրները լուացուած եւ պըրկուած անբիծ սպիտակութեամբ։ Ամէն կողմ, ընդհանուր փայլ մը որ արմատական մաքրութենէ մը յառաջ կուգայ։ Ասեղնագործերը, սեղաններուն եւ վառարաններուն վրայ փռուած՝ կամ փոխուած էին կամ լուացուած։ Տրդատին լուսանկարները շրջապատուած մանուշակով։ Ան մէկը, ուր միասին են՝ ճերմակ ժասմինով մը որ ամբողջ սենեակը իր բուրումովը լեցուցած էր։

Սիրտս սղմուեցաւ։ Կեա՛նք, կեա՛նք, որպիսի՛ հսկայական թնճուկ, ուր ո՛չ ոք կը յաջողի իր պզտիկ հանգոյցը գտնել ու քակել։ Ինչքա՛ն քիչ բան պէտք էր այնքան մեծ բան տալու համար այս աղջկան։ Յո՛յս, յո՛յս...։ Ոչ թէ եօթը գլխանի այլ եօթանասուն եօթը գլխեան վիշապ որ ակնբախ բոլոր տրամաբանութիւնները ոտքին տակ առած կը վերապրիս յամառ կեանքին չափ յամառ։ Ոչ թէ դուն կեանքն ես, այլ կեանքը քու ստուերդ է։ Երբոր դուն մեկնիս՝ ստուերդ ալ կը չքանայ քեզի հետ։ Հի՛ն, այլ ամէն

բոպէ աչքդ ծակող եղերերգութիւն...։

— Առաւօտուն շուկան տեսայ՝ յանկարծ սիրտս անուշ եփել ուզեց։ Պէտք է որ երկու ժամ եփի... Քանի մը բոպէ ես և պիտի վերջանայ...։ Ներս եկաւ շողարձակ և փայլուն աչքերով։ Ոչ իսկ դէմքս քննեց։ Մինչև կոկորդը խեղդուած երազներու մէջ։ Դէմքին գծերը չեչտուած էին և իր հանդարտ օրերու գեղեցկութիւնը նուաղած։ Բայց ի՜նչ ժպիտ, ի՜նչ ճառագայթ։

— Երկու քիլօ կեռաս առի այս առաւօտ։ Մասնաւոր տեսակ, անուշի համար։ Պէտք է որ կուտը պոչին հետ մէկտեղ դուրս գայ առանց հատիկը ճեղքելու։ Դիւրին բան չկարծէք: Բայց անգամ մը որ կուտերը ելան՝ չէի գիտեր թէ ինչ կը կշռէին: Ստիպուեցայ նորէն վար իջնալ և նպարավաճառին մօտ նորէն կշռել տալ։ Որովհետև ինչքան կեռաս՝ նոյնքան ալ շաքար պէտք է դնել։

— Իսկ ջո՞ւրը հապա։

— Ջո՞ւր։ Ո՛չ մէկ կաթիլ... հա՛, հա՛, հա՛... ի՞նչ կ՚ըսէք. ո՛չ մէկ կաթիլ. պտուղին իր ջուրը կը բաւէ։ Պէտք է՛ որ յետոյ պզտիկ կրակով մը երկու ժամ եփի։ Հը—ը—ը՜... ժամանակին այնքան ըրած եմ ո՜ր...։ Ելակով ալ գիտեմ ընել, հաղարջով ալ գիտեմ, սալորով ալ գիտեմ...

Փոքր լռութենէ մը յետոյ, ժպտագին ու աչքերը գետին իջեցնելով.

— Սէնարի անտառին մէջ անգամ մը որ միասին կը ճաշէինք՝ կեռասով ուզեց... հինգ բոպէով տեղ մը գացած էր. երբ որ վերադարձաւ՝ տեսաւ որ ամբողջ անուշը...

Յանկարծ տեղէն ցատքեց և գնաց դարակը բացաւ.

— Մազ մնաց պիտի մոռնայի, կը խնդրե՞ք... վրայ բերաւ յուզուած ոգևորութեամբ։

Այդ դարակին մէջ դէզ մը թուղթ կար, տպագրուած և խնամքով իրարու վրայ զետեղուած։

— Ատո՞նք ինչ են։

— Թո՛ւղթ... մանուկի խորհրդաւորութեամբ պատասխանեց ու կարմրած, արագ արագ փնտռելով։ Մէկ քանիին հաստ գիրերով վերնագիրներէն հասկցայ որ դեղի տուփերու մէջերէն ելած զանազան ծանօթագրութիւններ էին։

— Ի՞նչ բանի համար են ատոնք։ Ինչո՞ւ կը պահէք։

— Անա՜նկ... կը սիրե՜մ... Ահաւասիկ, ահաւասիկ՝ գտայ...

Վազեց եկաւ քովս։ Մէկ ձեռքը դրաւ ուսիս, միւսին նիհար մատներովը, աչքիս առջև բռնեց գտած թուղթը։ Վճիտ գորովանք կը կաթէր այդ մասնաւորապէս փայփայող դիրքէն, որ աղջիկ մը միայն կրնայ ունենալ մեծ եղօր մը մարմինին կռթնած։ Ուրախութեան այդքան խորին խռովքը՝ եղերականօրէն անհանգստացուց զիս։ ... Ասիկա—՛, իրեն փառ տը մենամօրին բսած դեղն է... գիտեմ չէ՞. ծեր, ծեր մայրիկ մը ունի այդ փառ տը մենամը։ Սոսկալի ջղային բաներ ունեցեր է։ Երբ վրան գայ՝ ըլլայ տունը, ըլլայ փողոցը, ըլլայ հիւրի մօտ, ո՛ւր որ ալ ըլլայ՝... Ça va ma-al! Ça va mal! կը պոռայ ու կը կոտրէ ի՛նչ որ ձեռքին տակ անցնի։ Օրերով իր յիշողութիւնը կը կորսնցնէ և եօթը, ութը գիշեր իրարու վրայ՝ բոպէ մը չի քնանար... Ի՛նչ դեղեր, ի՛նչ դարմաններ՝ անօգուտ... մինչև որ բարեկամ մը անոնց աս հացէն կուտայ... Դեղին բաղադրութիւնը մարդու չեն ըսեր... հազարներով ոսկի ալ տաս՝ չեն ըսեր... Փարիզ չէ՝ Լիոն է... Զկարծէք որ Փարիզ է... Լիոնէն կուգայ, Լիոնէ՛ն... Հիմա կինը անանկ առողջացեր է, անանկ կ՚ուտէ, անանկ կը քնանայ... Բայց ի՛նչ կը քնանայ... Ամիս մըն է որ «Ça va ma-al ! »ը մարդ չէ լսած ալ... Ան ժամանա՜կ... անժամանա՜կ, երէկ գիշեր, պառկելէ առաջ՝ ինք ալ է առեր հատ մը... Այսօր՝ անա՜նկ լաւ է, անանկ զուա՛րթ...

Թուղթը սիրահարի նամակի մը պէս սեղմեց սրտին, կարմիր կտրած՝ ցատքեց վեր և յանկարծ երկու թևերովը քա-

չեց գլուխս և անսպասելիօրէն համբուրեց այտերս։ Ապա յանկարծ նորէն լրջացած ու աշակերտի կեդրոնացած դէմքով.

— Նայեցէ՛ք... Արսէն, Արսէն, նայեցէ՛ք... Դեղ՝ ընդդէմ ֆիզիքական հիւծման, անքնութեան, սրտի բաբախումի, բարկացոտութեան, ինքնալքումի, մելամաղձոտութեան, յուսահատութեան... Դեղ՝ նաև անբաւականութեանը՝ կամքի, յիշողութեան, աշխատանքի կարողութեան, բարոյական կորովի... Դեղ՝ ընդդէմ բարոյական վշտի...

Կը տեսնա՞մ, կը տեսնա՞մ, ճիփ-ճիշտ իրեն ունեցածները, բայց ճիփ-ճիշտ... Բանի որ այդ մարդիկը այդքան լաւ գիտցեր են իր զգացածները՝ ըսել է որ այդ դեղը պիտի փրկէ զինք... Կարծես այդ մարդիկը եկեր՝ ճիշտ իր տեղն են զգացեր։ Բայց այդքա՞ն ալ ճիշտ կ'ըլլա՞յ... Պիտի ազատի, պիտի ազատի՝ բացարձակապէս վստահ է։ Արդէն երէկ հատ մը առաւ և կեանքին մէջ այնքան լաւ չէր զգացեր ինքզինքը։ Չէ՞ր տեսներ ինչ ուժ էր եկեր վրան. ինչ աշխատանքներ էր ըրեր... Տարիներ կար որ իր աչքի՞ն կ'երեւար անուշն ու մանուշը... Բայց այսօր այնպիսի փափաք մը ունեցեր էր այդ բոլորը ընելու որ բոլորովին աղջիկ եղած ատենը միայն կ'ունենար։ Երեք անգամ, այս առաւօտ, իրեն փառ ցը մեծամը համբուրեր է... Խեղճ կինը ուրախութենէն. «Երթամ շուտ մը ըսեմ մեր տունը» կանչեր է...

Դուրս ելաւ նորէն, իրաւ վերակենդանացած առուգութեամբ, անուշը հսկելու։ Վերադարձին՝ նստեցաւ դիմացս, ակնարկները աչքերուս մէջ, երկարօրէն մնաց ժպտադէմ։ Ակնարկները ո՛չ կասկած, ո՛չ անձկութիւն ունէին։ Հաւանաբար իր սպասումներուն մէջ՝ առաւելագոյն և նուազագոյն մը հաստատած էր։ Նուազագոյն՝ որ չէր գուշակեր և որ սակայն նորէն զինքը երջանկութեամբ ողողելու էր։ Այնպիսի ողբերգական յուզում պատեց զիս որ ուզեցի որքան կարելի

է շուտ ազատիլ այդ բեռէն։

— Գիտէ՞ք ... ըսի՛ Տրդատին։

— Այո՞... հարցուց փխրուն բիւրեղի այն հնչումով որ այնքան իգական էր։ Բոլոր հարցումները հետաքրքրութեան անզուսպ սաստկութեամբը՝ խուժեցին աչքերուն մէջ։

— Գիտէք ի՛նչ... Տէ՛ վերջապէս... կը ճանչնաք Տրդատը, չէ՞...

— Ի՞նչ ըսաւ, հարցուց արագօրէն ու անժպիտ։

— Տէ գիտէ՛ք, Տրդատը շատ խօսող չէ... իսկ այսպիսի պարագաներու մէջ...

— Ըսի՞ք անունը, փո՛քր անունը...

— Գիտէ՞ք ինչ, Էլի՛զ... Ես մինչև հիմա... Տեսէք որ ըսեմ... Նորէն եթէ ամբողջ հոգիովս համոզուած չըլլայի ... կը հաւատացնեմ ձեզ որ միայն... Լաւ է որ, ինչպէս մինչև հիմա, չխօսինք Տրդատին մասին։

Դէմքը խաւարեցաւ։

— Լա՛ւ... համաձայնեցաւ խողխողուած ձայնով։

— Էլի՛զ, խորհեցէ՛ք, կը վստահացնեմ ձեզի... Լաւ մը խորհեցէք, պիտի տեսնաք։ Եթէ հակառակը կ'ուզէք՝ կ'ընեմ հակառակը։ Կ'ընեմ...

— Լա՛ւ, հասկցայ... կրկնեց միայն ու դուրս ելաւ։

Քանի մը րոպէ յետոյ, քովի սենեակին դուռը մեղմութեամբ հրեց ու կրկին այն խորագոյն անձնազսպումով որուն յանձնուած էր ատեն մը.

— Եկէք, ըսաւ ճիգով, տեսէք թէ անուշս ինչպէս եղած է։

Քովի սենեակը նմանապէս անսովորօրէն փայլուն էր։ Սեղանին վրայ զանազան պտուղներ և կարկանդակ՝ բիւրեղէ ապակիներու ու մետաղեայ ընդունարաններու մէջ։ Խիստ կարգապահութեան ենթարկուած պարտէզի մը պէս, սապատաւոր, ոտքի, երեք բանուած սրբիչ։ Գաւաթներ և պնակ-

ներ։ Այնտեղ, անոնցմէ մէկուն մէջ ալ փոքրիկ գդալ մը ու կեռասէ անուշ։

Յաջորդ օրը ծաղիկները մնացած էին անտէր։ Պատկեր-ներուն այս անհետացումներն ու վերերևումնե՛րը․ Ճմռթ-կուած ու կրունկի տակ հոգեվարող սրտի մը ժայթ-քումները որոնց մէկը երկինք կը հասնէր, իսկ ցասու-մին՝ մանկական բռունցքի մը սպառնալիքը չէր անցնէր։ Մէկն ալ, միւսն ալ, նոյնքան անզօր, նոյնքան անօգուտ։ Աստուա՛ծ... ինչպէ՞ս կարելի է այդքան վիշտ բեռցնել մա-նուկի մը սրտին վրայ...

Հոգեթափութիւն մը ու ջլածիւրում մը, իրար ձեռք տալով, մէկը միւսին առաջ քշելով, հետզհետէ աւելի տի-րապետեցին։ Իմ տուած տեղեկութեանս աղօտ առաձգակա-նութենէն սթափած՝ անձնապէս կը հաստատէ որ Տրդատը ալ մեր տունը չի բնակիր։ Յետոյ ամբողջ մնացեալը, բոլոր մանրամասնութիւններովը։

Ամիսներ, տարիներ անընդհատ պայքար՝ զերծ պահելու համար զինք ատրճանական ու ամենօրեայ թունաւորումէ։ Սեղաններուն վրայ ու մահճակալին մօտ, գզրոցներուն մէջ, ա՛լ միայն աշօնալի, կառտենալի, Պեշատենալի ու իրենց բոլոր քոյրերուն ու զարմիկներուն տուփերը, ապակեայ բարակ սրուակները, գոյնզգոյն թուղթերը կը գտնուէին։ Եթէ այդ դեղերէն չառնէ՝ կը նախընտրէ մեռնիլ։ Չի կրնար ըսել թէ որպիսի անտանելի, անչնչելի մղձաւանջի մէջ կ՚իյնայ։ Ինչպէս ծովուն մէջ երբ ջուրը կզակէն վեր, շրթունքին մօտերը կը խաղայ։ Ամէն նոր ելող րոպէ կը սպառնայ ջուրերուն թանցր ալիքները լեցնելու բերնին մէջ։ Մինչ-դեռ այսպէս, զինք կօշմարները կը մեղմանան, զինք կ՚անց-նին վրայէն ժամերու շարքեր, առանց իրենց թունաւոր սեղմիրանին մէջ առնելու զինքը։

Կարելի է ըսել որ՝ բժիշկները կը փայլին այս պարա-գաներուն մէջ, բուժումի կատարեալ անանկութեամբ։ Մին՝

քնաբեր դեղերու ամբողջ շրջանն ընելէ յետոյ՝ պայքար սկսաւ անոնց գործածութեան դէմ։ Միւսը կը բաւականա-նար երկարօրէն լսել զինք և չոր խորհուրդներ տալ։ Նկա-րագիրը՝ հակազդեցութիւններ յառաջ բերելու տակ դարձնել։ Երրորդ մը, որ մասնագէտ էր, որ հռչակ ունէր մասնաւո-րապէ՛ս դիւրայոյզ կամ «մտաւորական խառնուածքներու» հիւանդութիւններուն՝ պատճառը ուզեց գտնել, բուն պատ-ճառը, արմատը, արմատին արմատը... Այնպէս չէ՞, շատ պարզ է... Տերևները բրցնելով ի՞նչ դուրս կուգայ։ Արմա-տը նորէն տերև պիտի բուսցնէ։ Պէտք է արմատը, արմա-տին արմատը... Ֆրէօտ... հոգեկ.քարաբուժութիւն... Ու-րիշ մը ամէն փրկութիւն կը սպասէր միմիայն Բ Ճառա-գայթներէն, ձգուած միմիայն վահանագեղձին վրայ։

Մեր հարսը դարձած է զմայլելի ընկերակից մը Տրդա-տին որ ո՛չ մէկ քայլ կ՚առնէ առանց անոր ալ խորհուրդին։

Իր զուկին վրայ կը խենթենայ։ Առ այժմ, բոլորովին մօրը կը նմանի։ Առողջ է շատ։ Ընթացիկ ծանրութենէն զգալապէս աւելի կշռելով լոյս աշխարհ եկաւ, որմէ բաւա-կան երկար ատեն մայրը տկար մնաց։ Թեթև ջերմ մը ունէր որ մեծ դժուարութեամբ կարելի եղաւ անցնել։ Ուրիշ կէտ մըն ալ որ նշանակալից է՝ այն ալ մեր հարսին բնաւորու-թեան, այսպէս պիտի ըսեմ, հոգեբանական կարողութիւնն է։ Գործնական հոգեբանութիւն մը։ Շատ կարճ ժամանակի մէջ, գրեթէ առանց խարխափումներու, գուշակեց եղբօրս նկարագիրը ու ձեռքին մէջ առաւ զայն։ Բայց բուն «ձեռ-քին մէջ առնելը» հոն կը կայանայ որ դիմացինը երբեք ալ չի զգայ այդ։ Նա այնքան լաւ գիտէ կատարել սանձի այն պզտիկ, անզգալի շարժումները, որոնք ձին կը պահեն միշտ ուղիղ ճամբուն մէջ և կառապանին ուզած ուղղութիւնովը։

Սկզբունք՝ երբե՛ք չճակատիլ. երբե՛ք գետին ի վեր չթխավարել։ Ծառանալուն պէս՝ տեղի տալ։ Կատարել խնամքով իր այցելութիւններուն կամ ցաւակցութիւններուն զեկուցումը։ Ընտրել անոնց արտայայտութեան ամէն մէկ բառը։ Կռկել, կլորցնել, երանգաւորել և երբեմն ալ, ինչո՞ւ չէ... բառ մը աւելի բառ մը պակաս, մինչև ամբողջ խօսք մը, մէկուն բերնին մէջ։ Բայց այս ըսելը ոչինչ. գործադրելն ու գործադրելուն եղանակն է՝ ամբողջը։ Եւ ահա Տրդատը իր աներոջ, զոքանչին, քենիին, ծանօթներու, բարեկամներու, մօրը, եղբօրը կապուած ոստայնի լայն ցանցով մը, որուն վարպետ միակ նուագածուն՝ մեր հարսին բարակ, խնամուած մատներն են, քաղցր ժպիտն ու ճկուն խօսքերը։ Ո՛չ թէ լուրջ բախումներ՝ այլ անհամաձայնութեան ստուերն իսկ չի անցնիր իրենց օճախին վրայէն։ Կը պատահի որ Տրդատը երբեմն ունենայ կամքը պարտադրելու նոպայ մը. բայց այդ անցողական հեղեղի մը պէս է որ իր շուրջը միայն հնազանդութիւն գտնելով՝ կը բաւարարուի։ Մնացեալ առենը գոհ է որ մնացեալ բոլոր բաներուն հոգը ուրիշի մը վրայ է։ Փողկապներն ու մետաքսէ գուլպաներն իսկ որոնք այնքան հրայրքով կը զատէր ժամանակին՝ Հայկանին վրայ մնացած են։ Իսկ Հայկան այնքան լաւ գիտէ թէ ինչ պէտք է, ինչ պէտք չէ ամուսնին։ Առեն մը եկաւ որ Հայկան իր սև, լուրջ աչքերովը երբ մէկու մը վրայ բացական տպաւորութիւն մը յայտնէր՝ կը դառնար ան դատապարտութիւն մը ամուսնին աչքին։ Բայց արդէն, ըսենք, ան տպաւորութիւն չէր յայտնէր. ան բնածին գիտութիւնը ունէր իր տպաւորութիւնը, անզգալիօրէն հասցնել ամուսնին զգայութեան մէջ և արտայայտութիւնը դուրս քաշել ամուսնին իսկ բերնէն։ Սա ալ պէտք է ըսել որ հարուստի աղջիկ է և որքան լաւ գիտէ «Ça se fait», «Ça ne se fait pas»ն։ Ի՛նչ հագուստ եւ ինչ տեսակ պէտք է Շամոնի, ձմեռնային մարզանքի համար. քաղաքը՝ թէնիսի համար։

Տան ներքնազգեստները, սենեակի շրջազգեստներն ու տեսակները։

Այդ բոլորը ոչ միայն լաւ գիտէ, այլ անթերի ճաշակով կ'ընտրէ այն որ իսկապէս distingué է։ Ժամանակ մը, Տրդատին ամէնէն գործածական բառը եղաւ այդ՝ distingué-ն։ Խումբ մըն են այսպէս. բոլորն ալ թափանցուած distingué-ի սիրուն զգացումովը որ կը հեռաձայնեն իրար, միասին հայկական պարահանդէսներուն կ'երևան, ձմեռը Շամոնի կամ Սէն Մորիս միասին կ'ընեն ձմրան սփօրը։ Երբեմն երբեմն գարնան, գիւղ երթալէ առաջ, Սէն Ժէրմէն կ'երթան, Բավիյօն Հանրի Քաթր պարելու։ Մանաւանդ ուրբաթ կէսօրէ վերջ։ Միւս օրերը ընդհանրապէս distingué չէ։ Եղբայրս, ամառը, ծովեզերքը, պանդոկին մէջ, աւելի շուտ «Բալաս»ին, ինչ ալ ընեն, ընթրիքին սմոքինկը չգրած վար չիջնար։ Աստիճան մը աւելի վեր պատճառ մը ներկայանալուն պէս՝ ճապի ա ֆկոն կը հագնի։ Շատ ալ լաւ կը վայլեցնէ։ Բոլորն ալ, ծայր աստիճանի խնամուած, իսկապէս գեղեցիկ շրջազգեստներով, յանկուցիչ դէկոլթէներով, անուշաբոյր ու ժպտադէմ երբ կ'անցնին ծաղկապատ, ճերմակ սփռոցներով սեղանին առջև ուր փայլուն բիւրեղ ապակիէ կազմածներուն վրայ շրջապատի առարկաները կը ցոլան, ուր կասուի թառած փոքր չիւղ մը մեծ այլազանութեամբ կը տեսնուի, ուր երկնքին ու ծովուն կապոյտները ներս կը խուժեն՝ բոլորն ալ, ամէն մէկ ճաշի, տօնակատարութիւն մը ընելու երևոյթը ունին։

Հայկան իր փոքր ժպիտովը ու անուշօրէն քիթը բերանը իրար խառնելով, դեսերին սպասելու ժամանակ, ամուսնոյն բան մը կը հասկցնէ։ Փողկապը տեղը բոլորովին ուղիղ կեցած ըլլալու չէ։ Եղբայրս լուրջ ու հանդարտօրէն կը շտկէ։ Շտկելիք բան մը չկայ արդէն։ Բայց այդ հսկայ և գեղեցիկ տղամարդուն հնազանդութիւնը գեղեցիկ է։ Միւսներն ալ կը նկատեն այդ փոքրիկ լռելեայն, միմիքի բանակցութիւ-

նը ու կը ժպտին որպէս թէ մինիմում անպատշաճութիւն մը կատարուած է։

Շատ յաճախ, խումբով կ'երթան նաև չարժանկարներու։ Ամէն անգամին ալ, բացառապես այդ որոշումը կ'առնեն, որովհետև սինեմասի քիչ մը ոչ տիպիկ աթրաքսիոն է, քիչ մը հասարակ ժողովուրդին համար եղած։ Բացարձակ կանոն՝ ո և է ծիծաղաշարժ ժապաւէնէ պէտք չէ հաճոյք առնել։ Երբ Շարլօ կամ Արօլտ Լոյտ իրենց գիւտերու զուարթախոհ շուրջպարին մէջ են՝ սրահի մութին մէջ, մարտիրոսացած ժպիտով, կիները մերթ ընդ մերթ իրարու կը նային։ «Ի՜նչ յիմար, խեղճ մարդիկ են ասոնք որ ամբողջ սրտով յանձնուեր են խնդուքի...»։ Տղամարդիկ լուրջ են և կը դիտեն՝ հակառակորդ մը նայելու պէս։ Դուրս ելլելնուն՝ ֆրանսերէն բառ մը. մէկ բառ. «Stupide! » և անմիջապէս ուրիշ նիւթի վրայ կը խօսին։ Յաջորդ օրը, հեռաձայնով կամ տեսակցութեան՝ բացականերուն կը պատմեն իրենց տեսած յիմարութեան ՝մանրամասնութիւնները։ ... Ի՞նչ կար, ի՞նչ կար ատոր մէջ որ կը խնդային... Վշտագին ծամածռութիւնով ու ֆրանսերէն. « Ça ne m'a pas amusée! ...»։ Երեկոյեան տղամարդիկ եթէ հաճէին խօսիլ այդ մասին՝ իրենց զարմացումը կը յայտնէին ընդհանուր աշխարհին վրայ։ Ի՞նչպէս է որ այս դարուն մարդիկ կային որ այսպիսի ֆիլմեր կը պատրաստէին, ուրիշներ կը գովէին և բոլոր մնացեալը կ'երթար խնդալու... Տարօրինակ աշխարհ... և այդ մարդիկը, այդպիսի անհաւատալի գումարներ կ'առնէին, հը՞...'իրենցմէ ամէն մէկը համոզուած էր որ ուզած ատենը, կրնայ Արօլտ Լոյտ կամ Չարլի Չափլէն դառնալ։ Ոմանք կը խորհէին որ դեռ աւելի թուաց բաներ կրնան ընել... Ըսել է այդ մարդիկը այդպիսի գումարներ կ'առնեն հա՞... Կեանքը ընդհանրապէս, իր հոլովոյթի բոլոր երանգներուն մէջ, չափազանց բնական էր։ Ան ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ։ Միայն այսպիսի փոքր կէտեր կային որ աշխարհքը իրենց

տարօրինակ ցոյց կուտային։ Եթէ պատահէր որ իրենց խումբին մէջ մտած նոր անդամ մը՝ անտեղեակ ուխտին ներքին կանոններուն՝ հիացում մը պայթեցնէր մէկ կամ միւս արթիսթին վերաբերմամբ՝ բոլէապէս կը զգար որ վարկաբեկուած է։ Տրդատին նկարակազմ ընկերը նախ բաւականին մեծ դժուարութիւններ ունեցաւ սորվելու համար այդ նոր շրջանակին մէջ։ Պտոյտներուն, ճամբորդութիւններուն ինք աւելի կը ծախսէր։ Աւելի կը ծախսէր նաև իր վրայ-գլուխին։ Ինք աւելի պճնասէր էր և ճամբորդութեան բոլոր կազմածները Լանսէլէն գնուած... Օգուտ չունէր։ Կը մնար միշտ չէմքին վրայ։ Տուն փոխեց, թաղ փոխեց. գնաց Փասի. ամբողջ կարասիները ֆինիս... Ի զո՜ւր... Մնաց միշտ բոյնի եզերքին։ Բաղաքավարութեան և սիրալիրութեան կանոններուն գործադրութիւնը հասցուց բարձրագոյն աստիճանին։ Շատեր իր ղրկած ծաղիկներէն կամ պոնպոնի տուփերէն կը յիշէին ծննդեան կամ տարեդարձի թուական մը...Ի զո՜ւր... Մնաց միշտ «աղքատ ազգականի» վերապահութիւններու ցուրտին դէմ... Որովհետև գիտէին թէ քանի ֆրանք ունի ...«Չէր բաներ»...

Եղբայրս թէև քիչ մը հաստցած է բայց իր առնական հրապոյրները ո՛չ թէ անդիմադրելի՝ աւերող դարձած են։ Ապաստանծին հակառակ՝ Հայկան ծայր աստիճանի սիրելով հանդերձ ամուսնոյն, երբեք, ո՛չ մէկ շրջանի, ո՛չ առաջ, ո՛չ յետոյ, չինկաւ այն խելակորոյս անձնատուութեան մէջ որով այնքան երիտասարդ աղջիկներ զարնուած էին։ Հայկան, առանց զգացնելու, ամուսնին տուաւ ո՛չ միայն աշխարհիկ կանոններու գիտութիւնը, այլ անոնց շատ մը

բարքերուն ճաշակը։ Տեսակ, մը «Տէրտէրեան ընտանիքը բարձրացուց Մարտիրոս պէյ Դուլթեան ընտանիքի մակարդակին»։ Առանց զգացնելու։

Եղբօրորդիս կատարեալ հրաշք մըն է։ Ամէն մէկ նոր հագուստ-կապուստին տեսնալուս՝ գեղարուեստական գլուխ գործոց մը տեսնալու նման, աչքս ակնարկներս կը մնան իր վրայ։ Անհրաժեշտ անունովը՝ Մարտիրոս դրած են անունը։ Բայց երբեք չի յարմարիր ան՝ այդ հրեշտականման արարածին։ Ժամեր անընդհատ դրած վերցուցած են անոնք այդ խնդիրը։ Կարճեցնելով՝ Մարօ կանչեն՝ աղջկայ անուն կը դառնայ։ Մարտիրոսը շատ երկար, մութ անուն մըն է այդ բուռ մը լոյսին վրայ։ Մատ ըսեն՝ բոլորովին ուրիշ անուն դուրս կու գայ։ Շատ փոքր եղած ատենը «պէպէ» և զանազան կենդանիներու անուններէն յետոյ, հիմա, ուզած-չուզած ինկած է Մատ կամ Մատի-ի ձեւին որ ձեւ չէ, անգոյն է և անիմաստ։ Ի՜նչ արած... Թերեւս հարկ ըլլայ սպասել որ ինք մեծնայ և ի՛նք կարգադրէ իր անուան խնդիրը։ Մեզի յաճախ չեն գար։ Եղբայրս ընդհանրապէս կիրակի կէսօրէն առաջ երբեմն կուգայ մեզ մօտ։ Մօրս հետ գլուխ գլխի կը խօսին։ Ամէն անգամին դրամ կը ձգէ որ մայրս օրհնէնքով ու արցունքով կ'ընդունի թէև առանց պէտք ունենալու։ Մատին այնքան աղուոր, այնքան չքեղ, նուրբ ժանեակներով հագուած կ'ըլլայ որ մայրս, ակամայ՝ կը քաշուի իր կարծր ձեռները դպցնելու։ Անգամ մը երբ մեկնեցան.

— Ա՛խ, օղուլ, բաւ, ճաււrkpu չառի։ Զկրցայ օր մը, աս ուզածիս պէս սրտիս վրայ սղմէի ու երեսները քիփ-քիփ պագնէի։

Մատին չափազանց կիրթ շարժումներ ու խօսելակերպ ունի և շատ ալ մարդամօտիկ, թէև չափի, ընտրողական զմայլելի կիրառումով։ Մեր շատ մը հայ մանուկներուն պէս խրտչուն ու միշտ նեղուած, յիմար ամօթխածութեան մը սեղմիրանին մէջ չէ։ Երկար ատեն ուշադիր կը նայի ինծի,

դէմքիս. յետոյ մեծ մօրը։

Ակիզբները շատ յաճախ մայրս կ'երթար իր փոքր տղուն տունը. ես ալ գրեթէ ամէն երեկոյ, եղբօրս խանութէն կ'անցնէի։ Այդ շրջանին պզտիկ անհամութիւն մըն ալ ունէր, որպէս հիւանդութիւն. և հաճոյքով կը խօսէինք գեղերուն ու ստոխճանական զարմանումին լրայ։ Յետոյ, չեմ գիտեր ինչպէս, անզգալաբար նուազեցան մեր տեսակցութիւնները և հիմա՝ կ'երթանք իրենց, երբ հրաւիրուած ենք։ Ըսենք «հրաւիրուած»ը բուն բառը չէ բայց վերջապէս կը հեռաձայնեմ Տրդատին որ այդ ատթիւ այցելութեան երեկոյ մը կը որոշէ կամ երկտող մը կը գրէ։ Հիմա մայրս ալ այդպէս կը փափաքի, շատ անգամ տանջուելով հանդերձ և՛ տղուն և՛ թոռան կարօտէն։

— Օղո՛ւլ, ինչ գիտնամ, աւելի հանգիստ կը զգամ, երբ գիտնամ որ կը սպասեն մեզի։

Որովհետև ամուսնութիւնը արագօրէն կատարուեցաւ, պսակէն յետոյ, քանի մը ամիս եղբայրս անհրաժեշտ տունը մնաց ուր իրենց սենեակ մը յատկացուած էր մինչև որ յարմար յարկաբաժին մը գտան։ Մօրս երջանկութիւնն էր իր այցելութիւնները։ Քանի անգամ իր մտերիմներուն պատմած էր խնամիին կուսական ապաւորութիւնները։ — Օղո՛ւլ տեսած, հարուստ մարդիկ են... Տուներնին, տեղերնին... fkմիշ, fkմիշ...Պոլսոյ ան հին, ան բուն, ան ամենէն ազնուական տուներէն են, ամիրաներու սերունդ... օճախզասk... Եւ յայտնի է, ամէն մէկ խօսքերէն fիպար, ժպիտնին ըսես, ձայներնին ըսես fիպա՛r... խուrապխա մը, վարդի անուշ մը բերնին ո՛ր... Ա՜ս ի՛նչ խուrապխա, աս ինչ վարդի անուշ էր... Աս ինչ բերելու ձև էր... Արծաթեղէննին, մօպչkrմին, մօպչkrուն խօսքը չէր ըլլար հրչk...

Մօրս մեծ վիշտերէն մէկը լաւ ֆրանսերէն չխօսիլը եղած էր որովհետև քիչ ու միչը չէր իր փափաքածը։ Իր նա-

խանձի չէշտը անհուն էր երբ տեղ մը, կին մը լսած էր որ սանկ, արագ արագ, ֆրանսացիի պէս, ֆրանսերէնին տակէն կը մտնար վրայէն կ'ելլէր։ Եւ որովհետեւ վարժուած էր իր մեծ երազներուն տեղ ընդունիլ ազքատ կարելիութիւններ՝ հայերէն խօսքերուն մէջ կը ցանէր ֆրանսերէն բառեր եւ անխուսափելիօրէն չարափոխուած... Այն օրը որ նոր բառ մը միտքը պահած էր, նշանակալից բոպէի մը արտասանուած, դէպք մը պատահածի պէս, կը կրկնէր բազմաթիւ անգամ, կը վերարտադրէր ամբողջ խօսքեր ու յաճախ խօսքերուն ընկերացած դէմքի արտայայտութիւններն ու ձայնի ելեւէջները։ Բանի անգամ երկարօրէն զուարճացած եմ այս ասօօ դերակատարութիւններէն երբ ինքզինքը առանձին կարծած է։

Տարօրինակ վարակիչ ուժ ունին այն բառերը, սովորութեան մէկ գիծը, շարժում մը, որ իր կենցաղէն աստիճան մը վեր ընկերութեան մէջ, ինչպէս խնամինց տունը, մայրս կը դիտէր կամ աւելի ճիշդ կը կրէր։

Բաւական փոփոխութիւններ ներմուծեց իր տունէն ալ ներս որոնք հետեւանքն էին իր այցելութիւններուն։ Օր մը, օրինակ, ճառագայթարձակ իր դէմքովը, ցուցադրեց ինծի Շէրիի, Բիւռասօյի մէկ մէկ շիշ... Ինչքա՜ն խնդացեր եմ. ինք ալ ինծի հետ... Այսպէ՛ս, ճաշերէն յետոյ մէջտեղ կը հանես... Ամիս չէր անցեր ու օր մը, բարեկամ մը հիւրասիրելու համար, այդ խմիչքներէն մէկը ուզեց մօրմէս։ Ե՛ւ գոյութիւնը մոռցեր էր, ե՛ւ դրած տեղը։

Մօրս յաճախակի այցելութիւններուն պատճառներէն մէկն ալ, ես լաւ գիտէի, այն տեսակ մը մանկական անհամբերութիւնն էր որով կ'ուզէր ինծի ալ հարսնցու մը գտնալ, ամիրաներու սերունդէն։

Օր մը ինչքան ալ սխմեց կոճակին վրայ՝ դուռը չբացուեցաւ։ Թուղթ մը կայ, ֆրանսերէն բան մը գրուած է,

բայց ի՞նչպէս հասկնայ։ Միւս կողմը, ներսէն շատ յստակ կը լսուին խօսակցութիւններ։ Ինչ մեղքը պահէ, անմիջապէս չի համարձակիր ձեռքով դուռը ծեծել, յետոյ ալ տարուած ներսի լսածներէն՝ մաքէն ալ չանցնիր դուռը ծեծել։ Խօսակցութենէ աւելի՝ բաւականին բուն վիճաբանութեան խնդիր է։ Ինչ նիւթի մասին է՝ դժուար է հասկնալ։ Հաւանաբար իրենց Վիեննա գտնուող տղան է կռուախնձորը։ Ինք գիտէ արդէն որ տունէն կլոր գումար մը, մօրը ադամանդեղէններէն կարեւոր մաս մը, մօտաւորապէս տարի մը առաջ առած փախած է ռուս կնոջ մը հետ որ արդէն մեծ առատութեամբ չգտնուող խեղճ տղուն խելքը՝ բոլորովին առեր է։ Գիտէ նաեւ որ հօրը ստորագրութիւնը կեղծուած չէքի խնդիր մըն ալ կայ։ Հիմա ինչ է անցեր դարձեր՝ չի հասկնար։ Երբեմն երբեմն կը լսէ Տիկին Մարտիրոս պէյին սուր ձայնը.

— Ալէ՛կ է եղեր, ալէ՛կ է եղե-ե՜-ր... Թող երթայ բանտերուն մէջ չիւրիւմիշ ըլլայ...

Զգայինին ձայնը նմանապէս որ կը թուի հակառակ վճիռի բերել մայրը։ — Դուն տեղդ նստէ՛, չըթիկ, քեզի չպատկանած խօսքին մէջ չիյնաս։

— Է ի՞նչ ընենք կնիկ, մեր պատիւն է... Թել թելի վրայ կը զարնէ...1)

— Ատանկ պատիւը գետնին հազար խաթը անցնի... ձգեցիր որ բոզերուն հետ, մօրմէս մնացած ճեզեիրլ քարերը պօղազնին անցնին... դուն ալ էրիկ մարդ պիտի ըլլաս...

Շեփորդ ու բիրտ ձայն մը։ Մարտիրոս պէյինը ըլլալու է.

— Դուն ինչ կ'ըս-ե՛ս, ցնդա՜ծ... դո՛ւն երթայիր բոզերուն հետ չափուէիր...

— Ցնդա-ա՜ծ... եկայ ինկայ սանց մասխարա... Պապայիս խանութը չըրախ ըլլալը մոռցեր է... Ես քեզի առ-

1) Թել զարնել, հեռագրել:

նէի որ , իմ փառայովս մարդ ըլլէի որ՝ հիմա ալ ցնդած դառնայի...

— Բու պապադ ալ գիտեմ, անոր փարային վատնած տեսակն ալ գիտեմ... բերան բանալ մի տար...

Մայրս կը պատրաստուի վար իջնալ երբ սանդուխներուն վրայ կը հանդիպի մեր հարսին: Ինչպէ՞ս դուռը չեն բացա՞ծ... հա՛ , զանգակը չի գործեր. ձեռքով պէտք է զարնել:

Կը մտնան միասին ներս: Մարտիրոս պէյ քօռեքթ , մօրս ձեռքը կը թօթուէ , հպումը կատարելով երկու գծի վրայ: Պզտիկ խրխինջի ձայներով սիկարէթ կ'առաջարկէ մօրս որ կ'ընդունի: Յետոյ առեն մը , ձեռքի խոշորացոյց մը աչքին , կը դիտէ աշպօն մը ուր գունաւոր զանազան գործերու նըկարներ կան: Առեն մըն ալ ամսաթերթ մը կ'առնէ ձեռքը: Տիկին Մարտիրոս պէյ , արագ շարժումով մը կ'անցնի առաջին սենեակին մէջ , արագ մէկ քանի սանտրի հարուած կուտայ նօսրացած մազերուն , գօգնոցը կը նետէ վրայէն , եւ կօշիկ մը կը հագնի և հանդարտ , արժանավայել մուտքով կուգայ , քիպար . ժպիտ մը , քիչ մը տրտում , բարակ շրթներուն , մօրս բարեւելու: Արձաններով , ծաղկամաններով , յախճապակիէ հին լամբարներով բեռնաւորուած սեղանին քովէն անցնելու առեն , մօրս աչքէն չի փախիր , բան մը շտկել կը ձեւացնէ ու տղուն լուսանկարը կը շրջէ ու կը հրէ պռօնզի մը ետեւ: Ամէն կողմ Տրդատին , կնոջը հետ հանած հարսանեկան լուսանկարներն են:

Պզտիկ իրարանցումի մը մէջ են որովհետեւ Մարտիրոս պէյ այս երեկոյ շոգեկառքով Պոլիս պիտի մեկնի: Մեր հարսը անմիջապէս «շոգեկառքով» բառը կ'ուղղէ: «Լ'Օրիան Էքսփրեսով» պիտի մեկնի , «Լ'Օրիան Էքսփրեսով»... Բոլորը կարեւոր դէմք առած են: Այս իրիկուն Մարտիրոս պէյ պիտի մեկնի Պոլիս , «Լ'Օրիան Էքսփրեսով»... Տիկին Մար-

տիրոս պէյ քիչ մը սիրտ կը հատցնէ այս ճամբորդութիւններուն համար: Սիրտը միշտ դողի մէջ է: Երկու օր հազիւ կայ վերադառնալը: Ավօրնով Լոնտոն գնաց. աւիօնով Լոնտոնէն եկաւ: Մարտիրոս պէյ կը պատասխանէ հարցումներուն , անկարեւոր ու քիչ մըն ալ խորհրդաւոր երեւոյթով: Այսքան ժամ ... պ ո ռ՜ ... ղազեթա կարդալու առեն չես ունենար՝ կը հասնիս... ի՞նչ պիտի ըլլայ... հիչ բան մըն ալ չես ըլլար... Բէօ՛հ , քիչ մը սիրտդ կը խառնուի առաջին օրը , այդքան... իրեն բան մըն ալ չեղաւ... Ռեսթօրանը խըլյախ է...

Մառին՝ սպասուհին ներս կը մտնայ ու բաներ մը կը փսփսայ Տիկին Մարտիրոս պէյի ականջին:

— Ինչպէ՞ս թէ. գնա երեկ երկու տուփ տուի , կը պատասխանէ Տիկին Մարտիրոս՝ գայթակղած:

Մառին քիչ մը շուարած , նորէն անոր ականջին.

— Փս-փս-փս...

— Ինչպէ՞ս թէ՞, կը պոռթկայ Տիկին Մարտիրոս՝ անձնատուր քացխած բարկութեան մը ու հազիւ մեղմացնելով ձայնը առաջին բառին վրայ.

— Խալթախ , դուն ես պօղազդ անցուցեր:

— Էկեշ ես իմ կերեր՝ ըհը կեցած տեղս չորնամ: Սուտ բառին բերանը առնուի: Խաչ որ , ճանըմը՛ս...

— Գնա՛ , գնա՛ ... Կուգամ կ'ըսեմ հիմա...

Մառի , տարօրինակ ակնարկ մը կը ձգէ , շրջանակի , հիւրերուն ու դուրս կ'ելլէ: Տիկին Մարտիրոս պէյ , տակաւ կը վերադառնայ իր արժանավայելչութիւնը:

...Երդո՜ւմ , երդո՜ւմ , երդո՜ւմ... «Տիկի՛նս» , բան մը չեն կրնար ըսել , անմիջապէս կը սկսի երդում թափել , պէտք եղած տեղը , պէտք չեղած տեղը , երդո՜ւմ , երդո՜ւմ... «Աչքս քօռնայ որ սուտ ըսեմ... բերանս առնուի... Աստուած գիտէ... Աստուած վկայ... խաչ որ...»: Ա՛խ աս ի-

րեն «խաչ օր»ները... — Բան մը չենք կրնար ըսել, Տիկինս, հէօ՛, հէօ՛, հէօ՛...

Հակառակ որ գիշերը, այս միջոցին, լուսնի հետք չի կայ, իրենց սպասուհին հնար կը գտնայ գողտրիկ խօսակցութիւններ ունենալու անոր հետ:

Ու Տիկին Մարտիրոս պէյ կը խնդայ: Ոչ թէ հա՛, հա՛, հա՛, այլ նրբին՝ հէօ, հէօ, հէօ, կուրծքէն ելած, մեղմ ձայնով: Թէյին՝ կակուղ կարկանդակ մը կ'ընտրէ: Սկսեր է քիչ մը վարժուիլ իր վերջի աpwrkjին... ձեռքը կը դնէ սրտին, մառօնայի կապոյտ աչքերը կը յառէ երկինք.

— Ա՜խ, աս տանփիսրնանրուն ձեռքը իմ քաշածս Աստուած գիտէ... հէօ, հէօ, հէօ... նազանքոտ ու բարի ձայնով.

— Դաւթեա՜ն, ելի՛ր թէյ մը առ... Ասպէս աչքերուն մէջ ուժ չի ձգեր, Տիկինս՝ աղւոր ժամ մը ունենալուն պէս կ'nւunւմնաuիrk...

Մարտիրոս պէյ մէկդի կը դնէ խօշորացոյցն ու արտատպումներու fօյkfuիoննkrը և կը մօտենայ սեղանին: Ծանծաղ ժպիտով մը՝ որ խոտերուն մէջ կորսուող պղտոր ջուրի պէս կը տարածուի պեխերուն, այտերուն, ռունգերուն մէջ: Մեր հարսը չրջազգեստ կը փոխէ և կու գայ ու ախորժակով կ'իյնայ սեղանին վրայ.

— Ժk փkն, ժk փkն, qoւ kon pkrwuիk... Ու աղուոր, սրտբաց, երկար ժպիտ մը մօրս աչքերուն մէջ:

— Անուշնե՛ր, աղջիկս, կե՛ր...

Իրականին մէջ այնքան ալ ո՛չ անօթի է, ո՛չ ալ կ'ուտէ: Նորէն ի՛նք կը հարցնէ թէ պիտի կարենայ հաճոյք պատճառել մօրս՝ եթէ նուագէ: առաջին անգամին մեծ տպաւորութիւն գործած էր մօրս վրայ, առանց հրաւէրի, իր հարսնցուին, իր իսկ առաջարկով նուագելու այս ազ-

նուական եղանակը: Այս անգամին նորէն՝ բայց նուագ: Մօրս համար զուտ հայկական rkpkrpուառ պատրաստած է: Թէև մայրս Լա Ժիւինն ալ շատ կը սիրէ և կը խնդրէ որ և՛ նուագէ, և՛ երգէ: Մեր հարսնցուն կ'երգէ.

Ծառայողը մասնաւորապէս Ջղային է: Դուրս ելլալուն՝ Տիկին Դաւթեան յորդուն աղապատանքով կը նայի ետեւէն՝

— Այնքան ատեն որ աս աղջիկս կայ՝ ես ինչ sկrs ունիմ:

Աղջիկը կը լսէ, շուարած աչքերով ետին կը դառնայ ու կ'անհետանայ: Մեր հարսը ինքն ալ ակնարկ մը ձգելէ յետոյ դէպի մեկնող քոյրը, անմիջապէս գլուխը մօրը կը մօտեցնէ ու խնդալէն, բերանը դեռ կարկանդակի կտորով մը.

— Մամա գիտե՞ս, նորէ՛ն... (փառտուք, փառտուք):

— Խե՛նթ, դուն ալ, հէօ՛, հէօ՛ հէօ՛:

— Է՛ հա կըսեմ... նա՛, աս մեծութեամբը: (Ջորս մատով կլոր մը կը ձեւացնէ:)

— Նօ՛, նօ՛, ufնիrշի է առա՝ փիսութիւն չկայ սրտին մէջ:

— Կ'ուզես՝ երթամ բերեմ... Առտուն հանեցի, թօթուեցի, ամէն կողմը նայեցայ, փռեցի fանաիայիս վրայ որ ժամ մը յետոյ պիտի հագնիմ: Ժամ մը յետոյ ի՛նչ տեսնամ: Նա՛, սաանկ ծակ մը: իրեն ալ հարցուցի կափ-կարմիր կտրաւ.

Մօրս ժպտագին բացատրութիւններ կը տրուին: Մեր հարսին ռոպին վրայ, մկրատով մը, դեղով մը, կամ բանով մը, ծակ են բացեր... Աւելի շուտ՝ մկրատով... Եթէ դեղ ըլլար բոլորտիքը պիտի թաշ ըլլար... ծակ է բացեր... ի՞նչ կ'ըլլայ... Ջղային է...

— Վիկի փիյերը քիչ մը չար կ'ըլլան, կ'աւելցնէ մեր

հարսը, ումպ մը կուլ տալով։ Թասին վրայէն անուշ, ազնիւ ժպիտով կը նայի մօրս։

Մեր հարսը արագ խօսելու ու ամէն ինչ կարգադրելու ձեւ մըն է առեր։ Աշխարհք ամբողջ, ամէն բան կը պատրաստուի միայն զինք ընդունելու, մինակ զինք ուրախացնելու։ Մեր հարսը, պատերազմէ մը վերադարձող, յաղթական, ազնիւ ու չաղակրատ զօրականի մը կէտիշ ը ունի։ Ամէն ինչ կը ժպտայ իրեն, ամէն ինչ կը յաջողի իրեն... Ինք անվիճելի ու անխոյթ մատներով կը զբօսնու ամէն ինչի հետ...

— Հրամմեցէ՛ք, հրամմեցէ՛ք... Ա՛ս ինչպէ՞ս, միասին...

Ներս կը մտնայ հայախօս յոյնը կամ յունախօս հայը, Կիւմիւշեան անունով մէկուն հետ որ փաստաբան է և որուն ուղղուած էին, մեր առաջին այցելութեան, Մարտիրոս պէյին «Ան կ'ըսէ իշէկ»ները։

— La patrie ! C'est mon porte-monnaie. կը թնդացնէ փաստաբանը սուր աչքերով և տարօրինակ դէմքով։ Մարդ չի գիտեր թէ կը հեգնէ՞ թէ կը հիանայ։

— Ո՞վ ըսաւ ատիկա, հա՛, հա՛, հա՛, ո՞վ ըսաւ ատիկա, կը հարցնէ Մարտիրոս պէյ, արտառոց այլ անգոյն խնդուքով մը։ Շնական ու և է արտայայտութեան՝ ամբողջ մարմինը կը խայտայ։ Իր ձեռքը չէ։ Ոսկի շղթայով մարդը, անհունս պողած, գլուխ կ'երերէ հաւանութեամբ որմէ կենդանական անտարբերութիւն կը ծորի։ Երբեմն ալ, մէկը միւսին հետ, ֆէփով մը ձեռք կը զարնեն։ Փաստաբանը երկարօրէն կը պատմէ։ Վերջանալուն.

— Է ատ մէկը բէֆ շիրին է... La patrie ! C'est mon porte-monnaie... Հա՛, հա՛, հա՛...

Միւսներն ալ կը խնդան։ Մարտիրոս պէյի նախաձեռնութեամբ, երեքը մէկ, անգամ մը իրարու ձեռք կը զարնեն։

Մայրս կ'ուզէ մեկնիլ։ Արաքսի տեսնալով որ ճար չկայ, դրան մօտ.

— Բարեւեցէք խնդրեմ պարոն Արսէնին, իմ կողմէս... կ'ըսէ մօրս։ Բայց մը հեռուէն, կը պոռայ մօրս որ ետեւ կը դառնայ.

— Չմոռնա՛ք...

Մեր հարսը բաներ մը կ'ըսէ մօրը, կը նայի քրոջը ու կարճ խնդուք մը կը պայթեցնէ. Մայրս միտքը կը պահէ կարգ մը ֆրանսերէն բառեր։ Ժէ փէն ը գիտէ արդէն. Կը միայ թէռասիէն և ռէբէրթուար ը, որոնց բացատրութիւնը կը պահանջէ բազմաթիւ օրեր յետոյ, մէկ երկու շաբաթ յետոյ երբ վերջապէս սիրտ կ'ընէ պատմելու ինծի իր այցելութեան մանրամասնութիւնները։ Այդ ընթացքին կը տեղեկանայ որ աշխարհք ամբողջ գիտէ Տիկին Մարտիրոս պէյի կուսական տպաւորութիւններուն պատմութիւնը։ Ցխուսի պատկերին առջեւ ծունկի գալը, «չգիմադարձելու» ջերմեռանդ աղօթքները երբ տասներեօթը տարեկան էր։ Հինգ տասնըրի առաջ մէկուն, տասը տարի առաջ ուրիշի մը, տասնըհինգ տարի առաջ երրորդի մը, ... հէօ, հէօ, հէօ... պատմուած են ամուսնութենէն առաջ իր ունեցած յուզումներն ու հնազանդութեան վճիռները... հէօ, հէօ, հէօ... Մայրս շատ յետոյ, շաբաթներ յետոյ պատմեց ինծի, «Պոլսոյ հին, շատ հին, ամիրաներու սերունդէն, օճախ-զադէններուն» տունը իր կատարած վերջին այցելութեան մանրամասնութիւնները։

Տարիները կ'անցնէին: Զաւկին անմեղ գոյութիւնն ալ չյաջողեցաւ խաղաղութիւնը վերադարձնել անոր հոգիին: Ինչպէս այս պարագաներուն կը պատահի՝ ինկած էր տեսակ մը կախարդական շրջանակի մէջ: Ամէն ինչ, ու և է երևոյթ, ու և է տպաւորութիւն իրեն հասնելով, բոլէապէս մղձաւանջ կը դառնար: Ամէնէն հաճելիները, ամէնէն պայծառները, դժոխային հնարքներով՝ նոյն արդիւնքին կը յանգէին: Կարճ ու փոփոխական շրջաններէ յետոյ ուր առողջ խանդաղատանք մը կը գրաւէր զինք և արեւի ճառագայթներու պէս կը չորցնէր ու կը լուսաւորէր հոգիին բորբոսնած ծալքերը, փոքրիկ Տրդատին գոյութիւնը իր ամենածանր մտահոգութիւններուն աղբիւրն էր: Ի՞նչ պիտի ըլլար իր ապագան, ո՞վ պիտի հսկէր իր կրթութեանը, ո՞վ պիտի պաշտպանէր զինք կեանքին մէջ... Հարցումներ որ մինչև խելագարութեան կը տանէին զինք: Այն աստիճանի որ այդ կապոյտ աչքերով, մատղաշ գոյացութիւնը դարձած էր իր մղձաւանջներու մեծագոյն մասին կենդանի խորհրդանիշանը: Յուճապահար, հոգեկան անվերջանալի նահանջի դրութիւն ուր ոչ մէկ ճառագայթ կը թափանցէ, ու աննպաստներուն հետ նպաստաւոր, դրական փաստերը կը վերածուին կործանարար զգացումներու, ուր երիտասարդական անհոգութեան, բնազդային զուարթութիւններու աստուածային մղումներն իսկ կը կասին:

Երեք անգամ փորձեց վերսկսիլ աշխատելու: Լաւագոյնը նորէն որոշ շարժում ու փոփոխութիւն բերող կեանք մըն էր: Բայց իր տեւական մելամաղձոտութիւնը ու խորդ տրամադրութիւնները դժնդակ կը դարձնէին ու և է չփում օտարի հետ: Անընդհատ դիւրազգածութեան պայթումներ, սխալ մեկնաբանում ու ակամայ թշնամական վերաբերում: Աւելի ծանրը այն էր սակայն որ միտքն իսկ կորսնցուցեր էր իր գեղեցիկ յղացումներու կարողութիւնը: Առաջ, միայն գովեստի խօսքեր կը ստանար իր շրջազգեստային գիտուն յղացումներու վայելչութեան առթիւ, ինչպէս և՝ ընծաներ: Վայելչութենէն ալ աւելի նա ունէր այն մասնաւոր զգայարանքը որ նորաձեւութեան ընդարձակ ու խառնաշփոթ թաւալումին մէջէն, կը զատէր ու նկարագիր կուտար այն ձգտումին որ կը դառնար տիրապետողը: Օրուան թօնը: Եւ աւելի թանկագին բան՝ թօն մը որ փարիզեան կնիք ունի, որ գին չունի, որ անսահմանելի է, որ ձեռք չի ձգուիր, որ կը պահանջէ բազմաթիւ սերունդներու մէջէն զտուած ու նրբացած տեսանելիք մը: Իր քաթրօնները ու իրենց տեղացի թէ օտար յաճախորդները այդ քարիկօյին համար կը խենթենային: Հիմա ո՛չ միտքը, ո՛չ աչքերը կը բանէին: Ժամանակի քմայքոտ, յարափոփոխ թափորին կշռոյթը իր սրտինը չէր: Իրենը կեցած էր. ետ կ'երթար նոյնիսկ. մինչ միւսը ետև նայիլ չի գիտեր: Անընդհատ կը թղթատէր, աչք կը կուրցնէր նախորդ տարիներու ձեւերուն վրայ՝ գաղափար մը որսալու համար, սիլուէթ մը կերպաւորելու համար՝ բայց մեծ ճիգերով ձեռք բերուած տիպար մը ո՛չ շիք ունէր, ո՛չ ալ արդիական էր: Հազիւ ընդունելի:

Այդ փառքը, իր ամէնէն զգայուն մէկ կէտին, արհեստագիտական արժանապատուութեան դպնալով՝ ամէնէն աւելի ուժգնութեամբ ցոյց տուաւ իրեն, իր նուաղած անձին պատկերը։ Ընդվզում մը ունեցաւ։ Պէտք է որ ամէն գնով իր անձը իր նախորդ տեղը գրաւէ։ Շատ պարզ է։ Շատոնց է ինք ոչ մէկ տեղ չէ գացած, ոչինչ կը տեսնայ. ոչինչ կը լսէ. մթնոլորտը բոլորովին կը պակսի իրեն։ Կը մնայ որոշել և կանոնաւորապէս երթալ ձիավազքերու, կիրակի առաւօտները՝ Պուլոնյի անտառի ծառուղին, ինչպէս առաջ՝ բարեկամուհիներու ցանցով մը հաղորդակից մնալ միւս տուներուն մէջ տիրող ձգտումներուն, երթալ բարձր պչրաքները, «Ճերմակ Փոքրիկ Անկողիններու» պարահանդէսին։ Եւ անգամ մը որ սկսաւ թրթռալ օրուան կշռոյթովը, թող տեսնան թէ ինք «պարպուած» է թէ չէ։

Այդ շրջանին ինծի հետ ևս փոխեց վարուելակերպը... Ի՞նչ, ողջ ողջ կ'ուզեմ որ թաղուի՞... ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառով, քանի՞ տարեկան է ինք... Խնդիրը հոն է որ չի ալ մեռնիր. գոնէ մեռնէ՛ր։ Այլ՝ կեանք մը որ մահէն ալ աւելի գէշ է... Եւ մինչև որ ինքզինքը զուարթութեան, խենթութեան չտայ՝ չպիտի կրնայ ինքզինքը վերագտնալ... Վաղուընէ շուտը չկայ... Տանսինկ պիտի երթայ... Կը տեսնա՞մ, չի ծածկեր. ծածկելու բան մը չունի... Հազարներով տղաք կան որ զինքը դեռ շատ գեղեցիկ կը գտնան, շա՛տ, այո՛, շատ... Քառասուն տարեկան, յիսուն տարեկա՞ն է որ չորս պատին մէջ քաշուած, սպասէ մինչև որ ծերութեան որդերը կամաց կամաց մեռցնեն զինք...

Յաջորդ օրը ընկերացայ իրեն մինչև Տանսինկին դուռը։ Կէս գիշերին գացի, առաջնորդեցի զինք իր տունը եւ վերադարձայ սենեակս։ Երրորդ անգամին յայտնեց որ պէտք չունիմ ձանձրոյթը կրելու ... Ինք ազատ է. ինչ որ ուզէ ան կ'ընէ... Ոչ ոք իրաւունք ունի զինքը զօրքի հսկողու-

թեան տակ առնելու...

Ցուցում մը խեղդեց զիս ու չկրցայ հանդարտութիւնս պահել.

— Ա՛խ, եթէ գիտնայիր Էլիզ... սիրտս ամէն ինչի, ամէն ինչի կը յօժարի՝ միայն զգար որ առաջուայ պէս դարձած ես. միայն թէ նորէն խնդայիր առաջուայ պէս, աչքերուդ սա սև ժապաւէնը չքանար ու առաւօտները արթնալուդ՝ նորէն երգէիր ֆրանսական հին ռոմանսներդ, միայն թէ պզտիկդ սրտիդ սեղմած ու պինդ մը երեսը համբուրած ատենդ՝ քու երեսիդ վրայ անձկութեան տեղ այն ուրախութիւնը գար որ մէկ երկու անգամ միայն կրցայ տեսնալ... Թող ուզածդ ըլլայ... Ես չեմ ընկերանար ալ քեզի... Մնաս բարով...

Երգեցիկ ահարեկած աչքեր առաւ։ Ես մեկնեցայ։ Ի՛նչ յիմարութիւն... Արդեօք մեղադրա՞նք սահեցաւ վերջի խօսքերուս մէջ։ Եւ ինչո՞ւ։ Իրաւ ալ իմ միակ ուզածս այդ չէ՞ր։ Ամէն ինչի պիտի համաձայնէի միայն թէ ամէն ինչ քիչ մը բնականոն դառնար։ Սկսէր հեռանալ ջլածիւրումի այս համաճարակը որ ալ չէր վերջացներ իր քանդումի գործը, մէջս և չորս կողմս։ Քանի մը ամիս, գլխիվայր, Երգեցիկ նետուեցաւ տանսինկի կեանքին մէջ։ Երեք կամ չորս անգամ հանդիպեցայ իրեն դուրսը, զանազան երիտասարդներու հետ, գեղեցիկ շրջազգեստներով։ Խորտակուած դէմքով։ Այդ զուարճութիւնները աւելի խորացուցեր էին իր յուսահատութիւնը։ Բարեփոխման տեղ՝ ջլահիւծութեան բոլոր ախտանիշերը աւելի խորացած կը գտնայի միայն։ Իմ տեսքս իսկ չէր կրնար տանիլ։ Յաճախ կը հարցնէի ինծի. Պէ՞տք է երթամ թէ ժամանակ մը դադրեցնեմ այցելութիւններս։

Շրթունքի քովի գծերը՝ ակօսներու վերածուեր էին եւ բարակցած շրթներուն վրայ, աչքերուն հատու փայլէն, չարութիւն մը նստեր էր։ Ձեռքերը կը դողային և այն երկ-

վայրկեանին եթէ փնտռած մէկ իրը չգտնար՝ բարձրաղաղակ ու մեծաշարժում կախի ու յուսահատութեան կը յանձնուէր։

— Եկա՛ք նորէն, ըսաւ օր մը, երբ հազիւ ներս մտած էի։ Տխրութիւնը այնքան ալ չի վայլեր ձեր դէմքին։ ... Հասա՛ք ձեր մուրազին... երկու եղբայր... Ցեխի մէջ կը թաւալիմ, ուրախացէ՛ք, լաւ մը ուրախացէ՛ք, ցեխի մէջ կը թաւալիմ... դեռ աւելի ալ պիտի խրիմ... Ի՜նչ ճարպիկն էն... Մինչև Տանճինկ ընկերացաւ... Աւելի լաւ ընելու համար՝ պարզներուս ընտրութիւնովն ալ զբաղուելու է՞ք...

— Էլի՛զ, Էլի՛զ... ըսի խռնուած ձայնով։ Նոյան պայթեցաւ և փրփրած՝ մատովը դուռը ցոյց տալով, սկսաւ պոռալ.

— Գացէ՛ք, հեռացէ՛ք աստեղէն... Ո և է աղջկան մը տանն է՞ք, պարո՛ն, ո և է... Ո և է աղջիկը պիտի հագուի. ...Աւելի պիտի խրի ցեխին մէջ... Պարոնը կրնայ իր եղբօրն ալ ըսել... Երկուքն ալ կրնան հանգստանալ հիմա... կրնան ուրախանալ...

Այդ շրջանին իմ վիճակս ալ գէշ էր։ Հոգեթափութեան նոյն և բոլոր ախտանիշներով ես ալ կը տառապէի։ Կռիփի մը համաճարակին՝ առաջին վարակուողներէն մէկը եղայ։ Զիս՝ իմ սովորական այցելութիւններուս չտեսնալով, երրորդ օրը, Երգեցիկէն մտահոգութիւնով լի նամակ մը ստացայ։ Երկտողով մը հանգստացուցի զինք։ Բանի մը օր յետոյ, անսպասելիօրէն յայտնուեցաւ։ Յուզուած ու մոլորուած աչքերը կ'ըսէին որ նոր դժբախտութիւն մը պատահեր է։ Հիւանդութեանս ընթացքին բազմաթիւ նամակներ ստացայ։ Բոլորն ալ լի աղապատանքով ու անձնուիրութեան առաջարկներով։ Առողջանալէս յետոյ, առաջին այցելութիւնս մտքէս չելլեր։ Բռնեց երկու ուսերէս խիստ դէմքով, ակնարկները ձգեց երեսիս ու սկսաւ քննել։ Մեծ, դիմացկուն, կարճ ակնարկներ։ Նստեցնելէ յետոյ բազկաթոռին մէջ որ

սովորաբար կը դրուէի.

— Ի՞նչպէս է՞ք, Արսէ՛ն, հարցուց։ Այնքա՛ն սիրելի եկաւ ինծի այդ հարցումը։ Ֆրանսացիները, հակառակ հայերուն, ռուսերուն՝ խօսակցին անունը չեն տար, կամ հազուադէպօրէն։ Ամէն պարագայի տակ՝ աւելի մեղադրանքի տեսն քան թէ գորովանքի։ Մեկնելուս՝

— Արսէ՛ն, ըսաւ, չատոնց է որ հրաժարած եմ ցանկինեկներէն... Վաղը երեկոյ պիտի գա՞ք։

Ամէն յայտնուելուս՝ անձկութիւն մըն էր իր մէջ որ պիտի հանդարտեցնէր, չքացնէր նոյն զննող ու կորովի ակնարկներովը որ նոր էին իր աչքերուն մէջ։ Իսկ անձկութիւնը, կը զգայի, մշտականէն դուրս, ուրիշ մըն էր որ առաջին մակարդակի վրայ անցեր էր։ Երկար ժամերով, կը հաճոյանայինք նկարագրել մեր հոգեթափութեան և ջլածիւրումի ախտանիշներուն ամենափոքր երանգները։ Մեծ հաճոյք էր երբ անոնցմէ մէկն ու մէկը, երկուքս ալ կրած էինք։ Եւ առաւել կամ նուազ ուժգնութեամբ, գրեթէ բոլորն ալ հասարակաց էին։ Յետոյ, հրայրքոտ հոգատարութեամբ, իրարու կ'անցնէինք, յոյժ մանրամասնութիւններով, այս կամ այն միջոցը, այս կամ այն ախտանիշին դէմ պայքարելու համար։ Ես իրմէ խօսք առած էի որ աչ-ով վերջացող դեղերը չպիտի գործածէ։ Բայց օրեր կար, հնազանդ մանուկի մարտիրոսութեամբ, այնպէս կը կրէր վճիռը, այնպէս թակարդ ինկած անկումի մէջ կը գտնայի զինքը՝ որ ես ինքս կ'առնէի անմիջապէս ու կուտայի իրեն գաւաթ մը ջուր ու Պէլատէնալի դեղհապ մը։ Անձկութիւնները կորսնցուցեր էին իրենց նորութիւնները, բայց այս անգամ տարածուած ու բարդացած ծալք-ծալք ալիքներու պէս որոնց դէպին տակ չէր կրնար շնչել։ Հիւանդագին էր նաև այդ շրջանին ինծմով զբաղուելու նոպան։ Միտքը դրած էր անգամ մը որ իմ ըրած արհեստս յագնեցուցիչ է և բոլորովին ինծի ան-

յարմար։

Չյաջողեցայ զինքը համոզել որ ֆիզիքական ոչ չափազանցուած աշխատանք մը՝ անհրաժեշտ էր ինծի, իմ բնախօսական հաւասարակշռութեանս համար, առանց որուն ամէն ախտաւոր հակում պիտի կրկնապատկուէր։ Անհնարին եղաւ համոզել ։ Եւ ես սկսայ տեղի տալ։ Ո՞վ գիտէ... Թերեւս Իր վրայ բարերար ազդեցութիւն գործէ։ Սկսաւ գծագրական վարժութիւններ ընել տալ։ Ուշիմ աշակերտ դուրս եկայ։ Արհեստ կա՞ր որ ըրած չըլլայի։ Յետոյ, դպրոցական՝ տկար չէի եղած գծագրութեան մէջ։ Սափկա, տեսակ մը թեքնիք գծագրութիւն էր։ Բայց ես առնեն մըն ալ կարասիի առուծախով զբաղած եմ և ոճերը բոլորովին նորութիւն չեն ինծի համար։

Երեկոյ մը յայտնեց որ ստիպուեր են, իր վաթսունամեայ հայրը խենթանոց դնել։ Այս երրորդ անգամն է, և բստ բժիշկներուն՝ վերջինը։ Փողոցը յանկարծ կը մեղադրէ իր կինը որպէս թէ սա անցորդին աչք է ըրեր. կ'ապտակէ իր շշմած կնոջ զառամած դէմքը և զմելին քաշած կը յարձակի անծանօթին վրայ։ Մայրն ու քոյրը եկեր են զինք տեսնալու և պատմեր։ Երեւակայեցէ՛ք... եկեր են իր մօտ... կրնա՞մ հաւատալ... Մայրն ու քոյրը որ իր վերջին տարիները թունաւորեցին... բայց չկարծեմ որ հաշտութեան համբոյր, վերադառնումի լաց... Ո՛հ, ո՛չ... ատիկա սովորութիւն չէ եղած, երբ կարգը իրեն է եկած... Ոչ իսկ սովորութեան համար...

Այո՛, ինչ որ է, եկեր են... Դեռ չի գիտեր թէ ինչ էր ուզածնին. որովհետև անպայման բան մը կար տակը... Ինչ որ է, Բաքային խանութը պիտի ծախեն և երթան իրենց գաւառը, իրենց գիւղի փոքրիկ սեպհականութեան մէջ։ Քոյրն ալ, ամուսնին և զաւակներուն հետ կը մեկնի... Խնդիրը այն է որ խանութը գոնէ չափաւոր գինով մը ծախեն. այդ է ամբողջ ուզածնին։ Քիչ մը դժուար է։ Յարմար մարդու վրայ ինկալու են որովհետև վերջի առենները բաքան ո՛չ հաշիւները լաւ բռներ է, ո՛չ ալ յաճախորդները... Քովէն յանկարծ Տրդատին ձայնը կը լսեն... Կը կարծե՞մ որ հարցուցած են կամ հետաքրքրուած, ո՛վ, ի՛նչ... Երբեք, երբե՛ք... Մայր ու աղջիկ րոպէ մը իրարու կը նային, կը լսեն և այդքան... Հապա՛, չէի հաւատար։ Այնքան անգամ կը պատմէր ինծի անոնց կարծր սրտութեան մասին՝ չէի հաւատար։ Եւ սակայն իր մօրը խնկական զաւակն է ինք... Կը վստահացնէ ինծի, ֆրանսացւոց մէջ յաճախադէպ են այդ պարագաները, մանաւանդ մանր-պուրժուազիին... Ինք կը խորհի որ — անկէ ի վեր ո՛րքան մտածեր է այդ մասին — ինք կը խորհի որ հաշիւն է որ այդպէս ըրած է... Երեւակայեցէք, տասնըհինգ տարեկանէն սկսած է աշխատիլ եւ շահած դրամը տուն բերել։ Այդպէս նաև քոյրը, այդպէս նաև հայրը, այդպէս նաև եղբայրը որ մեռած է հիմա...

Երբ քոյրը մաժkon կը դառնայ՝ այն ժամանակ իր բանսիոնը կը վճարէ միայն... Երբ պատահի որ հիւանդ ինկայ՝ դեղի և բժիշկի ծախքերը յաւելուածականօրէն կը վճարէ և նուէր մըն ալ մօրը՝ յաւելուածական աշխատանքին երկարութեանը ու ծանրութեանը համեմատ... Եթէ օր մը եղբայրը ծաղիկ մը տայ իրեն, — C'est gentil... — յաջորդ օրը ինք փողկապ մը կը նուիրէ։ Մէկուն տօնին միւսները նուէր մը կուտան։ Այդ պարագային փոխադարձը սպասելու չէ... Անգամ մը, ամսու առաջին օրը գիւղ կը մեկնի՝ նախորդ օրը հաշիւնին կարգադրած ըլլալով։ Մեկնելէն առաջ մայրը կը յիշեցնէ այդ օրուայ նախաճաշին և կէսօրուան ճաշին վճարումը։ Նոյն իսկ կը յիշէ որ բաղդատաբար, ընթրիքին վճարումի մասը շատ քիչ ձգած կ'ըլլայ... Զարմանալու բան չկայ... Իրենց թաղը ուր մեծցած է, որուն բոլոր զաւակներուն հետ դպրոց գացած՝ իրենց թաղը, բոլոր ընտա-

նիքներու մէջ ալ դրեթէ նոյն բանը տեղի կ'ունենար... Բայց ան տունն ալ արդէն, դեռ ռամkon չեղած, իր քրոջ օրուայ ծախսերուն համար շատ աւելի դրամ կը ձգէր մայրը քան թէ իրեն։ Անոր առնուած շրջազգեստները իրենին կրկինն էին։ Մէկ խօսքով՝ զինք չէին սիրեր... Օր մը, մօրը զինք համբուրելը չի յիշեր։ Ինք վարժուած էր արդէն ատոր։ Լրջօրէ՛ն. ամէն ինչ իր բնածին պէս է։ Ինչ որ է, խնդիրը այդ չէ... խնդիրը սա է։ Մէկ երկուք չկայ. ինք բանի մը չորս կողմը դառնալ չի սիրեր, այլ ուղղակի ոտքը մէջը կը դնէ։ Ինք շատ երկար մտածեր է արդէն... Այդ խանութը պէտք է որ ես առնեմ։

Ե՞ս... ե՞ս... ես յոգնած մարդ եմ, խենթ է, ի՞նչ կ'ըսէ... Ես ո՛չ փափաք, ո՛չ եռանդ ունիմ դիրք փոխելու... Ես իմ դրութենէս շատ գոհ եմ...

Շա՞տ գոհ եմ։ Շատ լաւ... ըսել է, ես կ'ուզեմ որ ինք նորէն հիւանդ ըլլայ... Որ օր մը ջուրը նետէ ինքզինքը... կամ իր Տրդատին հետ, գամ որ, երկուքը մէկ խեղդամահ են եղեր, օդային կազին մէջ։ Մինչդեռ այդպիսի բան մը իրեն ոգեւորութեան աղբիւր պիտի ըլլայ և պիտի բոլորովին առողջանայ։

Բայց ես կեանքիս մէջ այդպիսի բան չեմ ըրած։ Խաղալի՞ք է ատիկա։

Ամէն արհեստ իր ահագին գաղտնիքները ունի և մէկ օրէն միւսը... խօսքո՞վ է...

Խօսքով չէ՛ գործո՛վ։ Եւ ինքը գործը լաւ գիտէ։ Moskihus ըլլալէ առաջ՝ երեք տարի հօրը հետ աշխատած է։ Տարի մըն ալ թուղթի գործարանի մը մէջ աշխատած է որպէս գծագրիչ. թուղթի նկարներուն տիպարները ինք հնարած։ Ներքին ամբողջ անիւներուն ծանօթ է... Եւ աւելորդ խօսք չուզէր. այդ խանութը պէտք է որ առնեմ. վերջացա՛ւ։

Շատ յետոյ իմացայ որ մայրը գնումի պայմանները

խստացուցեր ու կանխավճարը բարձրացուցեր է՝ երբ իմացեր է որ իր աղջկան գտած մէկ թեկնածուն կը փափաքի տէր դառնալ խանութին։ Այդ յաւելուածական ծախսերը Երգեցիկ ինք կատարեց առանց ինծի իմաց տալու, որպէսզի ես միշտ մնամ առաջին անգամ ինծի յայտնուած պայմաններուն վրայ որոնք արդէն իմ ուժերէս վեր կը գտնայի։

Առաջին շրջանին, իսկապէս, Երգեցիկ մեծին վարպետութեամբ ոչ միայն գործը վերականգնեց, այլ զիս բոլորովին ատակ դարձուց այդ նոր ճիւղին մէջ։ Նոր, անծանօթ, աշխարհի բաբախող ուրիշ մէկ կտոր մը... Ինծի համար տենդագին ու հետաքրքիր շրջան մը բացուեցաւ ինչպէս կաղութեանս դէպքէն յետոյ, ինչպէս Տրդատին ու Երգեցիկին միջև տեղի ունեցած տեսարանէն յետոյ, ինչպէս դեռ մէկ քանի այլ դէպքերէ յետոյ։

Բայց օր մը, յանկարծ, առանց այլեւայլի, տկար զգաց ինքզինքը։ Այդ առաւօտ բացառապէս ուշ գացի խանութ։ Նախորդ գիշերը շատ ուշ քնացեր էի։ Հասայ որ, կապոյտ գոգնոցը անցուցած, սանդուխին վրայ, վերի գզրոցներուն թուղթի գլանները կը դասաւորէ։ Տրտում ժպիտ մը տուաւ ինծի վերէն և վար իջաւ։ — Լաւ չեմ զգար գիտէք, Արսէն, ըսաւ։

— Այո՛, երես, ականջ, աչք կարմիր է կարեր։ Ինչո՞ւ։

Ջերմութիւնը առինք որ քառասուն աստիճան է։ Բժիշկը զինք անմիջապէս դարմանատուն փոխադրել տուաւ։ Դեղի առաջին մէկ քանի դգալէն յետոյ երբ երկաթի կարծրութեամբ ջղերուն պրկումը թուլցաւ՝ ան աւելի անկենդանօրէն փռուած էր անկողնին՝ քան թաց լաթի ճերմակ կտոր մը։ Երբ առողջացաւ, կամ աւելի ճիշդ, երբ դարմանատունէն տուն փոխադրեցի՝ իր կայտառութիւնը որ երեւան բերաւ մեր խանութի գնման առաջին շրջանին՝ վերջինը եղաւ։

Ես շատոնց վերագտած կ'ըլլայի իմ առաջին երիտասարդութեանս բնականոն վիճակը, եթէ միայն, եթէ միայն Երգեցիկին օր ըստ օրէ վատթարացող առողջութիւնը, գիշակեր անգղի մը պէս թառած չըլլար հոգիիս վրայ։ Վէրքի մը պէս որ ալ չի գոցուիր։ Ես հոգեթափութեանս ամէնէն ծանր շրջանին ալ յուսահատութիւնը չճանչցայ։ Անձնասպանութեան գաղափարը ոչ թէ երբեք մտքէս չէ անցած, այլ չեմ իսկ յաջողիր կրել զգացումի այդ երանգը։ Ընդհակառակը, մեծ, լայնանիստ յոյս մը, ժայռի պէս ինկած ընդերքիս մէջ, բոպէ մը տեղէն չէ երերած։ Ինչ է այդ յոյսը, ի՞նչ պիտի ըլլայ, ո՞ւր կը կեդրոնանայ՝ ես ինքս ալ որոշապէս չեմ գիտեր։ Բայց ան՝ որպէս հոյակապ ներկայութիւն մը՝ միշտ գոյութիւն ունի։ Ինչպէս միշտ գոյութիւն ունի ներքին գոհունակութիւն մը։ Ի՞նչ բան է՝ ես ինքս ալ չեմ գիտեր։ Ի՞նչ հերոսութիւն գործած եմ՝ ոչինչ։ Միշտ այն տեւական զգացումը ունիմ սակայն որ քայլերս կը ձեւաւորուին հետզհետէ աւելի մօտ այն բանին։ Ի՞նչ բան։ Նորէն անհնարին է մեկնաբանել ինծի այդ «բանը», հակառակ այնքան լաւ և ուժեղ զգալուս։ Գիտեմ որ այդ բանը սկզբունքներու հաւաքածոյ մը չէ ինչպէս լաւ կրթուած պուրժուայի տղաքը մէկ մէկ հատ կը պահեն գրպաններին և ամէն մէկ արարքէ առաջ կը հանեն դուրս, կը չափէն անոր մեթրովը և ապա կը գործեն։ Իմ արարքներուս ընտրութիւնը կը կատարուի վայրկենապէս։ Արդէն ընտրութիւն տեղի չունենար։ Ան պատրաստ է ինչպէս լոյսը՝ լուցկիին հարուածին։ Անոնց վերլուծումն ու տրամաբանական բացատրութիւնը շատ վերջը կուգայ. երբեմն տարիներ յետոյ։ Սա ճիշտ է որ սակայն, Տրդատը փողոցին մէջ ձգել հեռանալէս յետոյ, հակառակ բազմաթիւ պայթուցիկ առիթներու, կիրքը, ո՛չ մէկ անգամ չտիրապետեց զիս և չեղաւ իմ անձնաւորութեանս արտայայտութիւնը։ Ուրիշ մէկ երկու կէտերու մէջ նմանապէս նոյնօրինակ մէկ երկու յաջողութիւն՝ որոնց մանրամասնութիւններուն արձանագրութիւնը, այս խոստովանութեան առաջին էջէն արդէն մէկդի դրի կամովին։

Ա՛խ, եթէ Երգեցիկը վերականգնէր ես ինչքա՜ն երջանիկ պիտի ըլլայի... Տարիներ կայ որ այն իմ նշանաւոր անձկութիւնս կորսնցուցած եմ արդէն։ Գորովանքի հիւանդագին նոպաները միայն դեռ գոյութիւն ունին և որոնք չեն կրնար անհետանալ, այնքան ատեն որ իրենց ծնունդ տուող ցցուն պատճառը գոնէ՝ չէ անհետացած...

Առաջ, մանաւանդ երեկոներն էր, ժամը եօթէն ութի ատենները։ Վերջալոյսէն յետոյ, մութին հետ, միայնութեան, ձանձրոյթի ընդհանրական լքուածութեան զանգուած մը կը խուժէր վրաս... Եկուր տեսնամ ֆիփդ ի՛նչ կ'ուզէ, անոնց սատանայական, ախտաւոր չարչարանքներուն հետ... Ըսի որ, հիմա, իմ ամէնէն քաղցր ժամս այդ է, եօթէն ութը։ Ժամեր կ'անցնեմ Տրդատին հետ։ Անսահման է հաճոյքս երբ ամէն օր պատմել կուտամ իրեն օրուան ամբողջ անցուդարձը։ Կեանքի կտոր մը որ կ'արտացոլայ այդ փոքրիկ ուղեղին, մեծ երեւակայութեան և սահմանափակ բառերուն մէջէն։ Քաղաքին բոլոր պարտէզներուն ծանօթ է։ Քալելու մոլութիւնս անոր ալ եմ փոխանցած։ Կիրակի օրերը կ'առնեմ փոքրիկ, մսոտ թաթը ձեռքիս մէջ եւ կը քալենք։ Հիմակուընէ եղբօրս գիծերէն մէկ քանին կ'երեւայ՝ չխօսելով դեռ ֆիզիքական նմանութեան մասին որ ապշեցուցիչ է։

Օրինակ, շատ մը պզտիկներու պէս շատախօս չէ և գիտէ արդէն յարգել իմ լռութիւններս։

Ոչինչ այնքան ուժգնօրէն կ'ապրեցնէ զիս իմ պատանեկութիւնս որքան ճերմակ մօրթով, կարմիր այտերով, ապրշումէ վարսերով, փոքրիկ թաթիկներով այս մարդուկը որ կը քալէ քովէս: Բաներ որ ընդմիշտ կորած պիտի մնային՝ կը վերյիշեմ հիմա: Ինչքան և ինչ կատաղութեամբ խածած եմ անոր այտերը, ան միւսին որ հիմա հաւանաբար իրենցմէ մէկուն մօտ թէյ կ'առնէ կամ կը պարէ։ Անգամ մը նոյնիսկ, կը յիշեմ, երեսը սև ֆռեմ կը քաշինք, տասնըհինգ օր անընդհատ, չեմ գիտեր ինչ հիւանդութեան դէմ: Քանի տարի է անցեր, տասնեակ տարիներ: Ինչ չարչարանք էր չկարենալ համբուրել։ Չեղա՛ւ, չեղա՛ւ... երրորդ թէ չորրորդ օրն էր, չդիմացայ, շրթունքներս ախորժակով դրի այտերուն, մատղաշ ծոծրակին...

Երբեմն սակայն, յանկարծ կ'ընդհատէ լռութիւնը։ Անմիջապէս գլխուն հետ կը բարձրացնէ ինծի և ձեռքս կը ցնցէ։ Դէմքէս շատ լաւ կը հասկնայ թէ ամբողջ ուշքս իրենն է թէ ոչ: Այսպէս հոգեբան է արդէն։ Ամենափոքր հոգեկան շարժումներս աննկատ չեն անցնիր իր մեծ աչքերէն և երբեմն ինչպիսի՜ կատաղութեամբ կը պայքարի՝ վերադարձնելու համար ինծի աղմկալից ուրախութեան տրամադրութիւն մը։ Այնպէս գիտէ արդէն թէ ի՛նչ հաճելի և ի՛նչ հաճելի չէ ինծի, այնպիսի ճշտութեամբ, այնպիսի թափով...

Շատ անգամ ուժգնօրէն տուած է ինծի զգացումը որ չկայ ժամանակ, չկայ տարածութիւն, չկայ տկար և զօրաւոր, չկայ մեծ և պզտիկ, ո՛չ մանուկ, ո՛չ ծեր։ Այլ համարժէք յաւիտենական փոխակերպութեան մը անվերջանալի վազքը, ինչպէս շոգին որ ջուր կը դառնայ, ջուրը որ շոգի կը դառնայ։ Այնպէս ուժեղ կը տեսնայի իմ չափահասի յի-

մարութիւններս։ Այն ամէնը որ տարիքին ինծի տուած կարողութիւններովը ես կ'ըմբռնէի, ան՝ իրեն անընդհատ ոտքի կեցող ընազդովը, երևակայութեամբը և շատ մը ուրիշ կարողութիւններովը աւելի լայնօրէն գիտէր արդէն։ Երբ տարիքը ինծի ուրիշ զէնքեր կուտայ՝ սկիզբէն գոյութիւն ունեցողներէն է որ կը պակսեցնէ։ Մաս մը շոգի է որ ջուրի կը վերածուի։ Կարելի չէ ջուր ունենալ առանց սկզբնական շոգիի քանակութենէն մաս մը պակսեցնելու։

Ինչո՞ւ այն ժամանակ այս անվերջանալի խաղը...

Այսքան միլիոնաւոր դարերու խաղէն յետոյ՝ այս խաղցողը չէ ձանձրացած դեռ... Կը նկատէի նաև սա հրաշքը որ այսքան բիրտ ու եսամոլ մարդկութեան մը մէջ՝ մանուկները լաւագոյն կեանքը ունին։ Ո՛չ թէ շնորհիւ չափահասներուն, այլ մանուկներուն իրենց հզօրութեանը շնորհիւ։ Եթէ կան դժբախտ մանուկներ, կան և շատ աւելի դժբախտ չափահասներ։ Տեսակը ամբողջ սակայն՝ չի մտահոգուիր։

Լռութիւններս յարգելով հանդերձ՝ անոնց դադարն ալ իր հրամանին կը վերապահէ։ Ինչպէս այն անգամին, սանդուխներուն վրայ.

— Ո՞ւր ենք ասիկա, բաբա՛, ո՞ւր կը տանիս ինծի...

Երբ մայրս տեսաւ՝ իր առաջին զարմացումը դեռ վերջ չգտած որով ով ըլլալը կը հարցնէր.

— Աս ճիշտ Տրդատիս պզտիկութիւնն է, ճի՛շտ անորը, աղաղակեց։ Ան լաւ զգաց ինքզինքը մօրս գիրկը։ Քիչ մը նեղուած լռութենէն դուրս ելաւ և սկսաւ չորս կողմը զննել երբ մայրս կը համբուրէր զինք առատօրէն։

Որքան իմ, նոյնքան մօրս կեանքին համար Տրդատը դարձաւ անհրաժեշտ։ Յաճախ ես ինծի մեղադրեցի թէ ինչո՞ւ առաջին օրէն չէի մտցուցեր զայն մօրս զգացումներուն մէջ։ Անհաւատալի էր մօրս վերադարթնումը։ Ամէն ինչ

նորէն գոյն առաւ, նպատակ ստացաւ իրեն համար։

Ուզածին չափ կը համբուրէր, ուզածին պէս սրտին կը սղմէր։ Իսկ եղբօրս հետ ունեցած նմանութիւնը, դիմագծի, արտայայտութեան, ձայնի, շեշտի, գլխու շարժումի, անվերջանալի գիւտերու շարք մը ընելու վիճակին մէջ կը դնէր զայն։ Այն օրերը որ Երգեցիկ շատ տկար էր՝ ան ամբողջ օրը կ'անցնէր մօրս քով։ Յետոյ պատահեցաւ որ նոյնիսկ քանի մը օր շարունակաբար մնայ։ Երգեցիկին քունը անդարմանելիօրէն աւրուած էր։

— Կը մտածե՛մ, կը մտածե՛մ... երբ որ չեմ քնանար՝ կը մտածեմ, կը կրկնէր ինծի։ Այդ դրութիւնը տարիներ տեւելով՝ զինքը տարօրինակ արարած մը դարձուց։ Բնազդական խնամքներէ յետոյ որ զաւկին կուտար՝ կեանքի բոլոր մնացեալ մասը կօշմարի կամ գիշերաշրջիկային դրութեան մէջ կ'անցնէր։ Ոչ քուն էր, ոչ արթուն։ Ժամ մը մաքուր, խոր քուն անհնարին դարձած ըլլալով՝ ժամ մը կատարեալ զարթնում անհնարին դարձած էր։ Տեւական վիճակը՝ թմրած կամ կիսարթուն վիճակ էր ուր իր կարողութիւններուն վրայ կը մնար միշտ քանի մը քօղ փոշի։ Կը շարժէր, որպէս թէ օդը՝ ջուրի թանցրութիւն ունենար։ Իր սանձը երբեք իր ձեռքը չէր ալ։ Ռէֆլէքսներն էին տէրն ու տիրականը։ Իսկ երբ ուրիշ տկարութիւն մը կամ հիւանդութիւն մը գար պատուաստուելու եղածին վրայ՝ Տրդատը կը մնար իրմէ բոլորովին լքուած։

Եղբօրս կինը կը հանդպի, մեր տունը, փոքրիկին եւ ֆիզիքական նմանութեանէն ամէն ինչ ռոպէապէս կը կռահէ։ Բարեսիրտ շրջուն բարեկամներ չէ որ պակաս էին արդէն, ժամանակին, ամուսնութենէն իսկ առաջ, եղածն ու չեղածը լու մը գեղեցկազարդուած՝ պէտք եղած ականջներէն ներս հասցնելու։ Կատա՞կ կ'ընէք... Եղբօրս աներ պապան նո՞ր պիտի սորվի, լածներէն պէտք եղածը հասկնալու, պէտք չեղածը չհասկնալու՝ նոյն իսկ եթէ տաւուլ-զուռնայով պոռացուի։ Այն ժամանակ — նշանտուքի շրջանին — ո՛չ իսկ հետաքրքրութիւն մը այդ մասին...

Եղբօրս կինը կափ-կարմիր կը կտրի։ ...Հիմա կը հասկնայ, թէ ինչ ըսել է. «Ընտանիքին ուշադրութիւն դարձնելու է»ն։ Կ'ըսէին, կ'ըսէին՝ չէր հասկնար... Ինք տղան հաւներ էր՝ բոլոր մնացեալը աչքին չէր երեւնար... Եկուր տես որ, ուր տեղերէն կը դառնայ - կը դառնայ կուգայ՝ ո՛չ պատիւ, ո՛չ հպարտութիւն կը ձգէ։ Կրնա՞ս ա՛լ բարեկամի երես նայիլ... Համա՛ծ, համա՛ծ... Մեղա՛յ, մեղա՛յ...Մեղք պիտի գործէր։ Համած-նե-րը... տուն բերեն իբր թէ... Եղա՞ծ բան է ... Իր զաւակը սիրող մայրը, այսպէս, տղուն պատիւը փարա մը կ'ընէ՞... Չէ՛, անիկա մարսուելիք բան չէ։ Հիմա պիտի երթայ և ամէն ինչ հօրը պիտի պատմէ։ Եւ հայրը սանկ բաներու հետ կատակ չըներ... Ամբողջ հրապարակին վրայ տերեւի պէս կը դողան հօրը դէմ՝ պատիւի վերաբերեալ բան որ ըլլայ... Մեղք, հազա՛ր մեղք իր ճիգերուն... Ինք ուզեց որ Տէրտէրեան ընտանիքը՝ Մարտիրոս պէյ Դաւթեան ընտանիքի բարձրութեան հասցնէ։ Ամբողջ եմէկը պարապն է գացեր։ Դուն ուզածիդ չափ տղան

փոխէ՝ ընտանիքը քեզ նորէն ցեխերը կը թաղէ։ Մէկ խօսքով ղօնտուրաճին կը մնայ ղօնտուրաճի...

— Տղա՛ս, ալ բաւ, բաւ ու բաւ, սիրտը չպաղեցաւ, ա՛լ բաւ, բերնին տուաւ, նորէն բաւ յետոյ ալ դուռը զարկեց ու գնաց։

Խորքին մէջ, ձեւն էր որ մօրս ծանրին եկած էր և չափազանցուած մասը։ Չէր գիտեր թէ ինչու և ինչպէս. բայց կը հաւատար թէ խորապէս ցաւցուցած է զաւակը։ Ու կ'ափսոսար այն ազուոր օրերը ուր կը խորհէր աղջիկ մը գտած ըլլալ։ Հարազատ աղջիկ մը որ զինքը մօր պէս պիտի սիրէր, իր ձեռքէն կարն ու կարկտուքը պիտի առնէր։ — Դուն մինակ, սա պաշ fkoշkն պիտի նստիս։ Ան կը բաւէ մեզի, պիտի ըսէր։ Բայց ինք պիտի աշխատէր նորէն։ Իր երջանկութիւնը այդ խօսքերէն աւելին երբեք չէ երեւակայած։ Ո՞ւր է հապա այն աղջիկը, հրաշալի թուաշkթի մէջ, որ «լոսի» պէս յայտնուեցաւ, իջաւ վար, վաճրուզ վեր հանեց, վըզըռ վըզըռ կողին ու կռնակին փակցուց, կողն ու կkօվsկն ռաճհարցուց։ Ո՞ւր է ան աղջիկը որուն միակ փափաքն էր իր մօրը ապրիլ և մայր մը եւս ունենալ...

Ցաջորդ օրը իսկապէս, մայրս Մարտիրոս պէյին այցելութիւնը կ'ունենայ։ Այս երկրորդ անգամն էր։ Առաջինը՝ նշանտուքէն առաջ։ Այս անգամին ալ, դեղին կաշիէ մեծ, տափակ պայուսակը թեւին տակ և փոքր մատիտ մը միւս ձեռքին։

— Արսէնը հոս չէ՞, կը ձայնէ, մինչ, մայրս, քոլլի սենեակը, արագ մը, հողաթափերուն տեղ կօշիկ մը կը քաշէ ոտքին ու գոգնոցը մէկդի նետելէ յետոյ՝ ներս կը շտապէ։ Նա շատ լաւ գիտէր որ այդ ժամուն ես տուն չեմ ըլլար, այլ խանութս որուն տեղը նմանապէս լաւ գիտէ։ Անգամ մը առանց որ հասցէն տուած ըլլայի՝ գտած և եկած էր արդէն։ Ի դէպ, կը յիշեմ որ իր խոստացած թուականը չա-

տոնց անցած է և չէ վերադարձուցեր ինձմէ կատարած փոխառութիւնը։ Երբ մայրս ներս կը մտնէ՝ կանգնած կը մնայ մէջտեղի սեղանին մօտ որուն յառած է աչքերը։ Մատիտովը փայտին կը զարնէ, առանց մօրս նայելու.

— ... Ամէն ինչ՝ բայց ո՛չ այդ.. կը պոռայ խելառ աչքերով։ Մայրս կը կմկմայ։ Նա, յանկարծ, ութեակ մը աւելի բարձր ձայնով, մատիտը աւելի ուժգին սեղանին զարնելով և երեսը կարմիր.

— Ամէն ինչ՝ բայց ո՛չ այդ... կը կրկնէ։ Լռութենէ մը յետոյ.

— Այսքանը կ'ըսեմ իշsk, թող վերջինը ըլլայ... Ապա, ցած ձայնով, կը մրթմրթայ մինչև դուռը հասնիլը.

— Հասած փիճն ալ մարդ տունը կը բերէ՞... Մանաւանդ ազնուն անցեալը...

Ես կը կարծէի որ եղբօրս այցելութիւնն ալ կ'ունենանք, բայց սխալած էի։ Շաբաթ մը յետոյ մայրս չդիմացաւ։ Ելաւ գնաց զիրենք տեսնալու։ Սպասուհին, անպայման կը սպասէր ճիշտ այդ օրը, այդ րոպէին զինքը տեսնալու. «Խանըմս տկար է... ու յետոյ, մարդ չճնf ընդունիր»։

Մէկ քանի ամիս յետոյ, կարօտը սկսաւ լրջօրէն տանջել մայրս։ Ամէն գինով իր զաւակն ու թոռը կ'ուզէր տեսնալ։ Ցետոյ, սովորութիւն ըրի, շաբաթը մէկ երկու անգամ, մայրս առաջնորդել փոքրիկ սրճարան մը։ Զինկի բարձր, չուրջանակի սեղանին քով՝ նեղ սանդուխ մը կար որ կ'առաջնորդէր առաջին յարկը, փոքրիկ սալօն մը ուր հազուադէպօրէն մարդ կը գտնուէր։ Կը գրաւէինք միշտ միեւնոյն սեղանը՝ պատուհանին մօտ։ Երբ կառսօնը կաթով սուրճ մը մօրս, մեծ թաս մը գարեջուր ինծի սպասարկած էր և հեռացած՝ կամաց մը կխոմլին կը բարձրացնէի օսլայ-

ուած, կարծր վարագոյրը։ Մինչ մէկ կողմէն կը սպասէինք, մայրս սովորութիւն էր դարձուցեր, այդ ժամերուն, մեր կեանքը քննել։ Քննել պատճառները մեր չիրականացած յոյսերուն։ Մէկ հատիկ էր աներեւակայելի պատճառներ գտնելուն մէջ որոնք, շատ յաճախ, ոչ մէկ լրջութիւն կը ներկայացնէին ինծի համար։ Հակառակ ատոր, ես ալ կը հաճոյանայի այդ քննութիւններուն մէջ ուր մի՛շտ, ինք և ես պատասխանատու էինք։ Մեր բախտի սայթաքումներուն միակ պատճառը՝ մե՛նք։ Յետոյ, շատ նուրբօրէն, ափսոսանքի հոսանքը կ'ուղղուէր դէպի իմ պարագաս։ Ինչո՞ւ, ամէն գնով, չէի հաւանած բարձրագոյն ուսման հետեւիլ։ ...Մինակ ատ պակաս էր՝ կաղութիւն մըն ալ զաւակը փէյտա ըրեր էր... Ո՞ր մեղքին համար, Աստուա՛ծ, ո՞ր մեղքին համար... Տարիները կ'անցնէին... Կը կարծեմ թէ չի՞ տեսնար։ Շատ լաւ կը տեսնայ։ Ո՛չ առաջուայ ուժը ունիմ, ո՛չ առաջուայ եռանդը։ Ո՛ւր է—է—է՛ առաջուայ Արսէնը։ Տարիները կ'անցնէին... Մեծ մարդ չեղայ...

— Մա՛յր, սկսայ անգամ մը, ե՛ս ալ առաջ կը զգայի որ մեծ բաներ ունիմ իրականացնելիք... Բայց դարձուցի մտքիս հոսանքը։

— Երբե՛ք գոհ չես ... Ալ ի՞նչ կ'ուզենք։ Արհեստ քեզի վի՞շտ էր՝ հիմա կօշկակար չեմ ալ։ Իմ անձնական առուծախս ունիմ։ Երէկ նամակը տեսար՝ ժողովի հրաւիրած էին զաւակդ... Ալ ի՞նչ կ'ուզենք։ Բայց մայրս գոհ չէր. ո՛չ ինձմէ, ոչ եղբօրմէս։ Երբ ջախջախիչ փաստեր կը կուտակէի առջեւը՝ սատանայական փաստարկութիւններ կը գտնար եւ օրինակներ կը բերէր։ Ամերիկայի մէջ, մէկը գիւտ մըն է ըրեր. հայկական ծագում ունի։ Հռոմի ամենամեծ բժշկապետը՝ հայ է։ Թագաւորին անձնական բժիշկներէն մին։ Եւ դեռ բազմաթիւ ուրիշներ։ Ուրկէ՞ ալ կը գտնար, ո՞ւր

ալ կը կարդար... Մենք ինչո՞վ պակաս էինք։ Մենք ինչո՛ւ ատոնցմէ ետ պիտի մնայինք...

Ինչո՞ւ օր մը թոյլ տուի որ սրտմտութիւնը յաղթէ զիս։ Թէեւ տարիներէ ի վեր կուտակուած էր։ Մանաւանդ որ արժանապատուութիւն խթանելու, արթնելու մէջ մէկ հատիկ էր։ Կը բաւէր որ իր մօր փառասիրութեան առագաստները ուռէին դէպի ծովուն բացերը. Ոչ թէ իմ, այլ ի՛ր մեծ հայրը, Ակնի մէջ, մեծ պաշտօնատար եղած է և թէ՛ հայերէն, թէ՛ թուրքերէն երգեր յօրինած որոնք մինչեւ հիմա կ'երգուին. Վալին միշտ իր տունը կը հրաւիրէր զայն և մարդ խօսքէն չէր ելլար։ «Արեւելեան Մամուլ»ի առաջին թիւերուն մէջ ուսումնասիրութիւն կայ իր վրայ։ Երբ մայրս կը տաքնար՝ նոյնիսկ հայրս կը դառնար՝ առաքինութեան եւ հերոսութեան օրինակ։ Անոր խմելը տունը աւրեր էր միայն...

— Ինծի նայէ մա՛յր... Ի՞նչ կ'ուզես դուն մեզմէ... Ի՞նչ կը պահանջես դուն... Թէ չէ՝ իրա՛ւ կը հաւտաս քու ըսածներուդ։

Ո՞վ եմ ես. ի՞նչ են տուեր ինծի՝ որ ինչ տամ ես...

Ինձմէ յղի եղած ատենդ՝ թափած արցունքներուդ, փորիդ ստացած կիցերուդ ճիսն ու ճիսապը չկայ ... Ծոցուր՝ Թուրքէն ազատելու համար քանի՛ անգամ մառաններն ես պահուըտեր, քանի անգամ մահուան ես սպասեր... Ծնելէս յետոյ, հինգ տարի ամբողջ՝ ի՞նչ եմ ըրեր։ Գիշեր մը խաղաղ քունով լուսցուցե՞ր եմ։ Անդադրում, աչքէս կը վազէր, քթէս կը վազէր, ետեւէս կը վազէր, առջեւէս կը վազէր... Վատառողջ, լալկան, կեղտոտ աչք, կարմիր կոպ, դուրս ինկած ականջ... Փոր մըն էք տուեր՝ տի՛կ, ինչ փոր. առտուընէ մինչեւ իրիկուն՝ կուռթ—կուռթ, կուռթ—կուռթ։ Գլուխս չցաւած օրերը մատի վրայ կը հաշուուի։ Ձեռքս կը դողայ՝ գաւաթ մը բռնելուս։ Գիշեր չկայ որ, սարսափած՝

քունէս չցատքեմ ու անկողնիս տակ, ծակ ու ծուկ, գող չի փնտռեմ։ Մ՛ո քեզի Փիզիքականին մասը։ Ան ալ ամբողջ քո՛ւ ըսածներդ. ինքզինքս գիտնալէս ի վեր՝ ի՛մ քաշածներս։ Չեմ խօսիր մեր տունը անցած դարձածներուն մասին որ մանկութեանս սատացած միակ նուէրները եղան... Կատուի ձագի պէս, վզէս խածած՝ Սկնէն Պոլիս, Պոլսէն Էտիրնէ, Էտիրնէէն Սելանիկ, Սելանիկէն Իզմիր, Իզմիրէն Պոլիս, Պոլսէն Կովկաս, Կովկասէն Յունաստան, Յունաստանէն Ֆրանսա... Դուն ասոր կեա՞նք կ'ըսես, հա՞... Ոչ թէ պատանի մը, մարդ մը, այլ գոմէշ մը ենթարկէ այդ ռէժիմին և տես թէ ինչ յուզիչ մելամաղձոտութեան մէջ կորուստի կ'ենթարկուի, Աստծոյ այդ կենդանին։ Տեսած երկիրներուս, տեսած ուսուցիչներուս, տեսած լեզուներուս, տեսած դպրոցներուս, տեսած տուներուս գոյնե՛րը, հասա՛ն ու բարա՛կը, մեծն ու պզտի՛կը, թթուն ու լեղին... Ո՞ւր արմատ ձգէինք և ուրկէ հիւթ առնէինք հը՞, դուն ըսէ... Ասոր համար ալ ի՞նչ եմ ես. անանուն ախմար մը, չրջուն թշուառ մը... Քանի՞ անգամ պայպան բանտ են տարեր... Քանի՞ անգամ սենեակին մէկ անկիւնը ամքած՝ քիւրտին ու թուրքին ենք սպասեր... Քանի՞ տարեկան էի երբոր դրիք կամաւոր զրկեցիք զիս... Ես՛ որ թրքական բանակէն փախելուս բռնէին չան սատակ ընէին ինծի...

— Արսէ՛ն, Արսէ՛ն ... Զաւակս։

Գիտէի որ «դրիք զրկեցիք»ը, «չան սատակ ընէին»ը սարսափելի էին մօրս համար, բայց պարպուելու հեղեղը բաներ կը տանէր զիս։

— Չէ՛ մայր, ձգէ որ խօսիմ։ Գոնէ մէկ անգամ ակնոցդ քթէդ վար պիտի առնեմ։ Խօսինք նաև սա թուրքերէն և հայերէն երգեր յօրինող մեր ճախճեաց մասին... Վալինեբուն տունէն դուրս չելլող մեր նախնեաց մասին։ ...Գոնէ մէ՛կ անգամ պիտի ըսեմ՝ գինով, սարուկին մէկը... Մոր-

թը ազատելու համար՝ ճեզճեզ աղջիկը վալիին տակը չպառկեցո՞ւց... Խմեր է եղեր, խմեր է... Ըլթէ ոչ սիրտը բարի է... Թլփատուեցաւ ու ճամի չմտա՞ւ... Խմեր է եղեր... Դրացիներէն չատերը ազատեր ու մէկ քանի հոգիի համար Ռէժիմին մէջ գործ գտեր... Իրեն մեռնելէն յետոյ՝ թաղին խասասպ Հասանը եկաւ ու իր կինը տուն չտարա՞ւ... Կնիկը գնաց... Զաւակները ազատելու համար ու... մեռաւ ծերութեան բնական մահով... Մ՛ռ քեզի նախնեաց պատմութիւններէն։

— Արսէ՛ն, Արսէ՛ն...

— Հապա մի՞ս ճախճեացը։ Հայրիկիս հայրը՝ Ղույումճի Մկօն... Ասոր ոտը աւելի թkfık կերած է՝ քան թէ սա սալլայտակը՝ տարի մը ամբողջ, հարուած կը ստանայ ոտքերէ ... Բոլոր փաշաներուն, պէկերուն, էֆէնտիներուն, պիճապաշիկն մինչև ցավուշին կնիկներուն օղերը, պիչկզիկները, մատնիները, ժամացոյցերը ձրի պիտի չինէր, ձրի նորոգէր որ գային տանէին ու ինք՝ պիտի խնդար ...«Վա՛յ պէյ էֆէնտիմ... Ղույումճի Մկօ սիզին fkoչkնիq...»։ Երիկ մարդոց ժամացոյցները, մատնիները, թեւնոցի կոճակները ձրի պիտի չինէր, նորոգէր որ գային տանէին ու ինք՝ ...պիտի ժպտար. «Վա՛յ պkj kֆkնtիմ, Ղույումճի Մկօ սիզին fkoչkնիq»։ Ոսկիով, արծաթով, փղոսկրով, զարդեղէններով, գործիքներով բեռնաւորուած սեղանին՝ քըռա՛խ, ճզմէի հարուածը կ'իջնար, poqն ու տումանը երկինք կ'ելլար... Պիտի ժպտար։ Դուրս կ'ելլեն... —Պruf pk qarsաչ, Ղույումճի Մկօ qkնկին... փուշs օղլու փուշs... »։

— Արսէ՛ն, Արսէ՛ն, մեռած գացած մարդ է... Հանդարտիր զաւակս, հանդարտիր ճավրո՛ւս. տուն երթանք չերթանք ես պատէն վար կ'առնեմ անոնց պատկերները...

— Աս բոլորը պարապ կ'անցնին, հը՞... Աս բոլորը որ մեր կաթին հետ խմցուցիք։ Աս բոլորը՝ հպարտութիւն,

քաջութիւն կուտան հոգիին, հը՞, ... Աս բոլորը պարապը կ'անցնին...

— Արսէ՛ն, զաւակս, անոնց ինչ մեղքն է... Բարիքն ենք տեսեր...

— Բարի՛ք, բարի՛ք... Աղէ՛կ բարիք... Ստրկութիւնը արիւն ու ծուծ է դարձեր: Վատութիւնը մալարիայի պէս արիւնիս մէջ կը դառնայ: Օտար մը «Բարե՛ւ» որ ըսէ՝ ոտքը լիզելս կուգայ: ... Աղջիկ մը ունենայի՝ Թերեւս նախնեաց պէս աղջիկս տայի: Մէկու մը աչքին մէջ նայիլ չեմ կրնար: Աս բոլորը պարապը կ'անցնին հը՞... Լակոտ մը իսկ որ կամքը լարէ իմինիս դէմ՝ իմս կ'անճրկի, տեղի կուտայ ու դարձդարձիկ, խոնաւ ճամբան ձեռք կ'առնէ... Երեք ամիս աշխատիմ՝ չորրորդը պարապ պիտի անցնեմ: Մինչեւ որ հարիւր օխայի ցեխի մէջ չիյնամ՝ մէկ տրէխի տաքնութիւն ձեռք չեմ կրնար ձգել:

— Ինչո՞ւ դուն քեզ կ'անարգես, Արսէ՛ն, տղաս: Ինչո՞ւ...

— Ինչուն չկայ: Մեր նախնիքը, մեր նախնիքը օրինակ կը բերես: Մեր նախնիքը սարսափով կերեր, սարսափով խմեր, սարսափով զուգուեր, սարսափով տղայ բերեր, — չբերեր բարով — սարսափով աշխատեր: Իրենց համար եղեր է՝ ապրիլը գողնալ: Ես ալ որ հիմա կ'ապրիմ՝ կը կարծեմ որ կը գողնամ: Կը կարծեմ որ ես մարդ չեմ: Կը զարմանամ որ սա կառաօնը կը ծառայէ ինծի: Կը կարծեմ որ խնդիրը մէջտեղ պիտի ելլայ ու խայտառակուիմ: Ի՞նչ խնդիր ... Տուվա ըրէք, տուվա՛ որ ողջ ենք. մարդու կերպարանք ունինք... Հրաշք է որ այս բոպէիս, հոս նստած դեռ կրնամ խօսիլ ու տրամաբանել...

— Կը բաւէ, Տրդատ, զաւակս, կը բաւէ՛: Ինչո՞ւ ատպէս կ'ըսես:

— Ինչո՛ւ ատպէս կ'ըսես, ինչու ատպէս կ'ըսես...

Ճիշտ չէ՞: Այդպէս չէ՞... Ի՞նչ է իմ վիճակս, ի՞նչ է Տրդատինը, ի՛նչ է Արշակինը, ի՛նչ է Վաղինակինը... Շարե՞մ դեռ: Ընե՞մ անոնց պատմութիւնն ալ...

Մէկուն Թոքերը, միւսին սիրտը, միւսին արգանդը, միւսին երիկամունքը ու բոլորին, բոլորին, բոլորին ջիղերը: Առանց բացառութեան Թող բոլոր հայերը քննութենէ անցնին. բժիշկը բոլորն ալ դարմանատուն պիտի ղրկէ, ոմանք ժամանակի մը համար, ուրիշներ անորոշ ժամանակով... Վարակուած բոլոր ախտերով՝ կանխահաս ծերութիւնը եկեր, քանէն երեսուն տարեկաններուն՝ վաթսուն տարեկանի մաշուած գործարաններ տուեր... Երիտասարդ, երիտասարդ՝ մազերնին Թափած, ակռանին փտած, աչքերնին մարած, երեսնին փոսը ինկած...

Կամքի զսպանակնիս կոտրեր էք. եղած չեղած փափաք ու ձգտում պղծեր էք. մէջերնիս բոլոր հպարտութիւնները մեռցուցեր էք: Ուր որ դարձնես դէմքդ՝ նեխա՛ծ, նեխա՛ծ, հասարակական գործ, կուսակցական գործ, գրագէ՛տ, բանաստե՛ղծ, ապականա՛ծ, ապականա՛ծ... Ի՞նչ եղաւ իմ հիանալու, յարգելու, պաշտելու խոյանքս, ի՞նչ եղաւ... Ո՞ւր ուղղէինք, ո՞ւր կեդրոնացնէինք:

Շլացումի ծարաւի մեր ակնարկները որո՞ւ վրայ ձգէինք ... Նեխութի՛ւն, նեխութի՛ւն ... Աս բոլորը պարապը կ'անցնի, հը՛...

— Արսէն, զաւա՛կս, տուն երթանք-չերթանք ես վար կ'առնեմ ատ պատկերները: Անգամ մըն ալ ատոնց խօսքը չըլլար: Հանդարտի՛ր, եավրուս... անգամ մըն ալ ատոնց անունը բերանս չեմ առներ...

— Դարձուցեր էք ծո՛յլ, մոլի՛, խող՝ ու նախնիքս Թուրքերէն ու հայերէն երգեր կը չինէ եղեր: Հռոմի արքունական բժիշկը՝ հայ է եղեր... Եւ յետոյ՝ ճեճեւեր՛ աս բոլորը: Ո՛չ Թագաւորին բժիշկը ըլլալ կ'ուզեմ, ոչ ա՛լ մեր

նախնիքը... Վերջացաւ գնաց։

Բայց մայրս կուլար։ Կուլար տանջուելով։ Այդ դէմքը ինծի կը յիշեցնէր մեր տան դժխեմ տեսարանները։ «Ղուրպան Աստուա՛ծ, ո՞ր մեղքիս համար...»։ Իսկ հիմա, իր թրջուած ձայնովը որուն ետեւ վերջին ուժերը կ'երերային.

—...Անանկ ծանր են՝ անանկ ծանր՝ խօսքերդ, Սրբէ՛ն ...ըսած ամէն մէկ բառդ, կապարի պէս սառեղս կը մնայ ու ալ վար չիջնար։ Ամբողջ, բայց ձեռքովը, շնորհակալութենէ զուրկ շարժումով, սիրտը ցոյց տուաւ։

...Զայրոյթի, կարեկցութեան, մեղքնելու ու մեռնելու կատաղութեան խառնուրդ իր ծանր անիւներուն տակ կ'առնէր հոգիս...

— Զի չարժէ՛ս, մա՛յր... Սպանէ՛ ինծի...

Վար իջայ։ Լուացի դէմքս պաղ ջուրով և ելայ դուրս։ Քալեցի։ Հանդարտութեան խիստ յորդորներ ուղղեցի ինծի բարձրաձայն։ Գլուխս ո՞ր քարին տայի։ Ոչ թէ ուժեղ ըմբոստութիւն — ուրի՛շ, վատթա՛ր — երկար տխրութիւն մը՝ որուն մէջ կը փաթթուէի։ Տխրութիւն մը որուն զօտին կը պառկէր դարերու երկայնքին ու կուգար զիս առնելու իր մէջ՝ չանթին պէս վճռական։ ...Ի՛նչ իրաւունքով դատեցի հեռուի մարդիկ։ Հոգիս կը ցաւէր...

Բարձրացայ վեր։ Մայրս կը շարունակէր արտասուել։ Անմիջապէս տեսայ իր դէմքէն որ ինծի դէմ ոչինչ ունի։ Ընդհակառակը, փոթորիկով, արթնցեր է իր արդէն տարիներէ ի վեր առած-դրած այն զարհուրելի զգացումը որ ես զոհ եղած եմ։ Սրբեց կարմիր կոպերը, գլուխս մօտեցուց իրեն ու համբուրեց մազերս։ Քանի մը բոպէ վերջ, համակերպութեան անհուն մեղմութեամբ մը.

— Կը տեսնա՞ս, զաւակս, Աստուած պատժեց զիս։

Կ'ակնարկէր այդ տեսարանին որ մեր մէջ իրաւի բացառիկ էր։

— Ես երդում էի ըրեր... քանի՛, քանի՛ անգամ... Ղուրպան Աստուա՛ծ, զաւակներուս կեանքը քուրտէն ու թուրքէն ազատէ, թող տուր որ մեր ճակտին քրտինքովը չոր հաց մը ճարենք, խաղաղ սրտով ուտենք՝ ա՛լ բան չեմ ուզեր քեզմէ... Չոր հաց մը՝ Քեզմէ ալ բան չպիտի ուզեմ...

Այդ ցնցումը, աչքիս առջև ծերացուց զայն։ Զգացի իր մօտալուտ մահը։ Վիշտը իր մատասեղը խօթեց սիրտս... Ալ ես երբեք առիթը չպիտի ունենայի ուրախութիւն տալու իրեն։.. Ո՞վ էր զոհը... Ա՛խ եթէ այս անհագին տարիքս չըլլար՝ ինչպէ՛ս պիտի լայի ես։

Մայրս կը յանգէր այն եզրակացութեան որ ինք տարօրինակ կին է, չի գիտեր ըսածն ու չըսածը։ Իսկ ներքնապէս՝ բոլորի՛ն, բոլորի՛ն պատասխանատուն ինքն է միայն։

...Ու մայրս չէր գիտնար թէ ինչ աստիճան իր անբաւարարութիւնները իմս ալ էին։ Չէր գիտնար թէ ինչքան անորոշ էին անոնք իր մօտ՝ նոյնքան անորոշ էին իմ մօտ... Ես այդ օրը բարկացեր էի. ահա այդքան։ Այդ օրը ես յոգնած ըլլալու էի՝ ահա այդքան... Նա չէր գիտնար երբեք որ...

Բայց աս՝ մեր բոլորովին առաջին այցելութիւններուն, դէպի այդ անշուք սրճարանը։ Այդ խնդիրը հետզհետէ իսկապէս դադրեցաւ չարչարելէ զինք... Ինք ուրիշ բան ունէր ընելիք։ Նա այնքան կը սիրէր Տրդատը։ Մենք այնքա՛ն կը սիրէինք և՛ մեծը և՛ փոքրը։ Փոքրը՛, փոքրը՛... Աշխարհքը իր գոյնը փոխեց։ Իմ երեք բարեկամներս ինչքա՛ն կը սիրէին մայրս։ Երևանի «ուսանողուհիին» խօ՛սքը չէր ըլլար։ (Երկար պատմութիւն)։

— Ես յարգում եմ, ես պաշտում եմ ձեր մօրը, աւելի պիտի գտնար հաւատալու ան։ Իսկ սա օտար աղջի՛կը… Ի՛նչ արագ, ի՛նչ վերջնական յարգալից մտերմութիւն։

— Եթէ քիչ մը մարմինս առողջանայ, եթէ քիչ մը հոգիս առողջանայ, կ՚ըսէր Էլիզ, մինակ ձեր մայրիկը տեսնալու համար ես պիտի ուզէի ապրիլ…

Ես ուրիշ միջոց մըն ալ գտած էի ապացուցանելու մօրս որ նա կրնար սիրել ինծի միմիայն այնպէս ինչպէս որ էի, ինչպէս որ կը դառնայի։

— Կ՚ուզես որ Մարտիրոս պէյի՞ն պէս ըլլամ, թերեւս Ն—եան էֆէնտիի՞ն պէս մէկը դառնամ. թէ ոչ Ս—եան էֆէնտիին նմանիմ, կը հարցնէի։ Կը ժպտա՛ր, երկա՛ր, անո՛ւշ…

Երեկոներ կար, բարեկամներ կուգային՝ մենք այնքան զուարթ ըլլալ կը յաջողէինք։ Բայց սրճարանի այս սպասման մենակեաց սրահին մէջ՝ միշտ տրտում էինք։ Երբեմն անմիջապէս, երբեմն տասը րոպէէն, երբեմն կէս ժամէն — օրը գիտէր — յանկարծ իրար կը սեղմուէինք. Դիմացի տան, գրասենեակին ապակիին ետեւ, եղբօրս ռազմական կիսադէմը կը ցցուէր։ Ու պարբերաբար, յարափոփոխ երկարութեամբ պատուհանը կը նուիրէր մեզի անոր տեսքը որ մայրս տառացիօրէն կը ծծէր։ Երբեմն — բայց այս հազուադէպ էր — երբեք չէր յայտնուեր։ Այն ժամանակ յոյսերնիս մեկնումի մէկ երկու րոպէն էր, երբ դուրս կ՚ելլէր տունէն և կ՚անհետանար փողոցին անկիւնը։ Այն օրը երկար ատեն մնացինք։ Հակառակ բազմաթիւ անգամ ապակիին ետեւ երեւցած ըլլալուն՝ սպասեցինք՝ մեկնումն ալ տեսնալու։

Փողոցին մէջ լուռ, քալելով ուղղուեցանք դէպի մեր տունը։

— Իրիկուայ համար թանապուր կայ ու պատլիճանով հորթու միս եմ եփեր։ Տօմաթէսով աղուոր աղցան մը կ՚ընեմ. մնացածն ալ սիրտդ ինչ որ կ՚ուզէ՝ առ ու եկուր։

Ձեռքի պայուսակը որ մեքենաբար բացեր էր, ուր մեքենաբար բան մը կը փնտռէր խօսելու ատեն՝ գոցեց, օտարոտի ակնարկ մը ձգեց դէմքիս ու հեռացաւ։ Ինծի թըւեցաւ որ տեղի ունեցաւ, այս աշխարհի մեր վերջին հանդիպումը։

…Տարինե՛ր, տարինե՛ր «եփեր» է, տանջուեր է. տանջուեր է, եփեր է։ Ու… միշտ ի՛նքը յանցաւոր, միշտ ի՛նքը պատասխանատու ամէն ինչի, բոլոր չարիքներուն… Որպէսզի, օր մը, իր մէկ թոռը կամ թոռան զաւակը գայ ու լուտանք նետէ իր վրայ…։

Սանդուխներէն վազելով ելայ վեր և նախ՝ խոհանոց խուժեցի։

— Բան մը չառի՞ր, ըսել է։ Ի՞նչ ըրիր հապա այսքան ատեն։ Ի՞նչ ունիս, Արշէ՛ն… Դեղի-դեղին ես կտրեր։

Փա՛ռք քեզ Աստուած… Այս աշխարհի մեր վերջին տեսակցութիւնը չէ դեռ։

Յանկարծ, քովի սենեակէն, պոռացի.

— Ի՞նչ ես ըրեր պատկերները։ Չըսի՞ քեզի որ ձեռք չտաս անոնց։ Բե՛ր, անմիջապէս բե՛ր, կը լսե՞ս, մա՛յր. անմիջապէս կ՚ուզեմ։

Լսեցի իր արտորանքի աղմուկները և միեւնոյն ժամանակ անագորոյն զարմացում մը սղմեց սիրտս։ Ես խօսեցայ, պոռացի այնպէս ինչպէս թէ յաւիտենականութիւն մը ունենայինք դեռ առջեւնիս, միասին ապրելու… Դուռը բացաւ, զգուշութեամբ դրաւ պատկերները սեղանին վրայ ու անշշուկ հեռացաւ։ Լուսանկարներուն հորիզոնական դիրքը,

լոյսերուն ցոլացումը ապակիներուն վրայ տարօրինակ այլակերպութիւններ գրեր էին մեր նախնեաց դէմքերուն։ Նախ՝ այդպէս պառկած կտրուած գլուխներ էին, աւելի անզօր քան ոչխարի անձայն գլուխները, որոնց հետ հետադայ սերունդները ուզածնուն պէս կրնան խաղալ։ Ինչո՞ւ չէ․․․ Կտրուած, անլեզու գլուխներ․․․ Ոսկերիչ մեծ հօրս ժպիտը՝ այն ժպիտը որ ամբողջ կեանքին մէջ ստիպուեցաւ գործածել՝ մութ անդունդ մը դարձեր էր դէմքին վրայ։ Լոյսի խաղերը ստուերի մէջ առեր էին կիսադէմը ու մնացեալ մասին տուեր ամբահար կզակներու տեսք։ Անհնարին էր չյիշել միւս մեծ հօրս ճակատին արտակարգ մեծութենէն ու գմբէթին փառքէն, որուն կրանիթին վրայէն արեւը կը բոցարձակէր, վերջալոյս գրկած պատուհաններու խարոյկին պէս։

Մուրճի ձայն առնելով՝ մայրս ներս եկաւ։

— Արսէ՛ն, արեւիդ սիրուն, ինծի՞ համար կ՚ընես՝ թէ քեզի համար։ Եթէ ինծի համար կ՚ընե՛ս․․․

— Ինծի՛ համար, ինծի՛։ ․․․Աս մէկուն շրջանակն ալ քիչ մը շատ փոած կ՚երեւայ աչքիս։ Պէտք է որ վաղը ուրիշ մը jarnargleal…

Առեն մը մնաց հող, չեմքին, ուսը պատին կռթնցուցած։ Երբ աչքերը բոլորովին լեցուեցան նորէն, «ամէն չարիքի պատասխանատուն» անչչուկ հեռացաւ։

Ուրիշ անգամ մը, նոյն սրճարանին նեղ ու ցից սանդուխէն աղջիկ մը բարձրացաւ։ Քսանըմէկ-քսաներկու տարեկան, ոչ շատ չպարուած բայց աչքերուն ու շրթներուն վրայ այն մասնաւոր, անվերլուծելի բանը որ հանրային կինը կը մատնէ՝ որքան ալ խնամուած ըլլայ ան։ Հեւ ի հեւ բարձրանալով, անոր ետեւէն, յանկարծ ցցուեցաւ տարիքոտ մարդ մը։ Երկուստեք մեծ զարմացում։ Քալօն։ Բարեւեց մեղ, բայց իր աղմկոտ զուարթութիւնը երկար չտեւեց։ Դժուար էր մօրս դէմքին դիմաց՝ այդպիսի զուարթութիւն պահել։ Նաեւ դարձաւ և աղջկան ուղղուած․ «Ալէ՛, հօ՛փ․․․» ըրաւ, ձեռքի մեծ շարժումով մը։ Մայրս աւելի լացաւ քան թէ խօսեցաւ։ Բայց խօսեցաւ ալ։ Անչուշտ գաղտնի յոյս մը ունէր որ սիրտը այդքան մըն ալ բացաւ։ Ինք որ իր կեանքին անհամար տառապանքները մինակը կրած էր, առանց ոչ ոքի հետ բաժնելու։

Քալօ՝ անկեղծօրէն զգածուած, մտիկ ըրաւ։

Աս գործերը յաւիտենապէս իր առաքելութեան կը պատկանին։ Անկէ զատ՝ Քալօ երբեք չէ կրցած սիրտը պաղչտկել Մարտիրոս պէյէն։ Գործի վերաբերեալ խնդիրներէն զատ՝ կար նաեւ այն՝ որ Տրդատը իր գործերով վերջնականապէս չէր զբաղեր։ Իսկ այդ՝ նա ամբողջովին «ծեբուկ բորենի»ին կը վերագրէր։ Իրարու հետ կը տեսնուէին միշտ, բայց իր գործնականութեան ամբողջ հրեաանին չէր կրցած ոչնչացնել իր ընտանեկան հակակրանքը միւսին հանդէպ։

— Թող բերանս բանալ չտան հա-ա-ա՛... Ես անոր, Ֆօպուրկ Մօնմարթրի քէօշկն փոքր ուտելը գիտեմ... Խեղճ եղբայրը կողոպտեց անանկ ձեւերով որ մարդ թշնամիին չընէր... Ան ալ օշուխ-ջօճուխի տէր, պատուական մարդ... Փո՛ւշտ... Մեղա՜յ, մեղա՜յ...

Ձուր չէր որ մայրս յոյս մը ունեցած էր։ Երեկոյ մը, Պիւռոյէն յետոյ, տուն երթալէ առաջ, մեզի կը հանդիպի։ Ի՜նչքա՜ն ատեն է, ինչքա՜ն, որ այստեղ ոտք չէ դրեր... Երբեք մտքէն չի անցներ որ աս տեղ ծեր մայր մը ունի, որ քանի մը տարի ալ կ՚ապրի չապրիր, որ ո՞վ ունի, ի՞նչ ունի աշխարհիս մէջ... Մինակ երեսնին տեսնայ, գիտնայ որ առողջ են՝ ինք ուրիշ բան չուզեր...

Եղբայրս կակուղցած է...

— Տէ՜ գիտես ինչ է մամա՛, ամէն օր բան մը կ՚ըլլայ։ Տուն տեղ. Հայկանը հիւանդ էր. քիչ մը կոկորդը ուռեցաւ։ Անկէ յետոյ Մարին հիւանդցաւ։ Տաքութիւն, փիշաճ-փաշրի: Այս միջոցիս՝ շատ աշխատանք, քիչ շահ ...Արսէնը ինչպէ՞ս է, գործ կա՞յ քիչ մը... Մեր զոքանչին ալ փորը կ՚ուռենայ. ամէն օր քիչ մը աւելի կ՚ուռենայ... Հինգ օր է դուրս չել-լար... Ինչ դեղ կ՚առնէ, ինչ կ՚ընէ՝ ճար չկայ... Շիրինկա առնելով վէրք է բացեր... Աս տօքթօռ է՝ աս ռատիօկրաֆի է՝ գնա առ. աս անէմիք է — տեսակ տեսակ անէմիք — գնա բեր... Ես պիտի երթամ որ հարցնեմ, տեղեկանամ ու որոշում առնենք... Ամէն օր որոշում կայ առնելիք, Աստծու օրը... Աս տարի ձմրան ափոռս իսկ հարամ եղաւ...

Այսպէս սիրտը բանալուն՝ մայրս երազային զմայլանքի մէջ է։ Ամուսնանալէն առաջ իսկ քիչ կը պատահէր։ ...Վերջապէս ծրագիրը կը գործադրէ... կը մօտենայ, կը գրկէ գլուխը փետացած թեւերուն մէջ, կը համբուրէ։ Եղբայրս սակայն նեղութեան մէջ է։ Լեզուին տակ բան մը կայ որ դժուարին կուգայ ըսել... Մայրս կ՚ուզէ խօսք առնել որ աս-

կէ յետոյ յաճախ պիտի գայ...

— Շո՛ւտ-շո՛ւտ գամ, շուտ-շուտ գամ, կը կրկնէ։ Ատ աղջկան օձիքէն չէք ձգեր... Տղան ալ տուներնիդ կը բերէք... Կը զարմանամ շիտակը Արսէնին վրայ... Անքան խելացի պիտի ըլլայ։ Բայց մը մտածէ, մամա՛... Եթէ ամէն ծնողք իրենց տղուն ամէն մէկ տեսած աղջկան ետեւէն առնէ անցնի՝ ինչ կ՚ըլլայ աշխարհքը... Նախանձո՞ղ, թշնամի՞ կը պակսի։ Անոնց ուզածն ալ ատ է արդէն։ Շուտ-շուտ եկո՜ւր...

— Ա՛խ, եավրուս, օր մը տեսնաս՝ աստանկ չպիտի խօսիս, կը սկսի մայրս ու արագ արագ կը շարունակէ։ Ծի՛շտ քու ջօճուխութիւնդ, ճի՛շտ... Երբեմն որ աչքերը ինծի կը դարձնէ՝ չի կա՞յ, գլուխը տեղ մը դարնելը, կարմրիլն ու առանց լալու ձեռքը ճակտին տանելը՝ չի կա՞յ, նստիլն ու խաղալիքներով զբաղուիլը՝ չի կա՞յ, գիտեմ թէ ճիփ-ճիշտ քու պզտիկութիւնդ է որ նորէն կը սկսի... Ի՞նչ կ՚ուզէք արդար ջօճուխն, օղուլ... Զգեցէք որ ան ալ ապրի։

Եղբայրս լուռ է։ Կը մտմտայ։ Ապա աղաչական շեշտով.

— Մամա՛, գոնէ քիչ մը ծածուկ... Վերջապէս պէտք չկայ տանիքներուն վրայ տաւուլ զարնելու... Պատիւնիս ալ նկատի առէք... Հայկանը երէկ կ՚ըսէր որ. «Մեր ծանօթներէն երկու հոգի տեսնամ որ ցած ձայնով կը խօսին՝ գիտեմ թէ մեր մասին է։ Այդ բանին վրայ...»։ Մեղք է աղջիկը... Աներս ալ չափազանց թիթիզ է այդ կէտին վրայ։ Վա՛յ որ մէկուն բերնէն պզտիկ բաց խօսք մը ելլայ տանը մէջ։ Անցեալ օր Զղայինին ձեռքէն Ֆոլի Պեռժեռի ալպոմը քաշելն ու պատռելը մէկ եղաւ... Հայկանը մինչեւ հիմա, հօրը վախէն, տէքօլթէ չի հագուիր։ Ամէն տարի չենք գիտեր ինչ տեսակ սուտեր հնարել որ պլաժին վրայ արեւի պէն առնելը ծածկենք... Ատ մէկ կէտին վրայ՝ սոսկալի է։ Քիչ մը ծածուկ, ճանը՛մ... Ատ ալ դժուար բան չէ եա՞...

Ժամանակ մը յետոյ, ժամացոյցը նայելով.

— Արուէնը չեկաւ։ Ես երթամ ալ։

Ինչպէ՞ս թէ. այսքան ատեն է երեսը չէ տեսեր։ Ճիշդ ալ այսօր համով բաներ ունի։ Պաղլիճան, տոմաթէս, խոտ-թով տոլմա է չիներ։ Առաջ անքան կը սիրէր... Աս դրպա-նին անկիւնը ինչո՞ւ է քակուեր... Հա՛, չղթային տեղը ըլլալու է... Կեցիր որ կարէ. առանկ դուրս չպիտի ելլայ. կեցիր որ կարէ... Ընը՛, սա թելը յարմար է...

Դրան ձայնը կ'առնէ, ոտքի կ'ելլայ և ինծի կուգայ։ Ժպտալով իրարու ձեռք սեղմեցինք։

— Վա՞յ...

= Վա՞յ...

— Հիւանդ ես եղեր. ծա՞նր էր, հարցուց։

= Ո՞վ ըսաւ։

— Բալո՛ն։

= Չէ՛, ոչինչ բան։ Երկու օր պառկեցայ։ Չի գիտցայ նոյնիսկ թէ ի՞նչ էր։ Դո՞ւն ինչպէս ես։ Աս տարի ափողը ինչպէ՞ս անցաւ։

— Շատ լաւ կրնար անցնիլ։ Առատ ձիւն եկաւ։ Մինչեւ եօթանասունըհինգ սանթիմէթր բարձրացաւ։ Բայց հարամ եղաւ, աղբա՛ր...

= Ինչո՞ւ։

— Ջօքանչիս փորը կ'ուռի։ Ամէն օր քիչ մը աւելի... աւելցուց խոժոռ դէմքով բայց քիչ մը իր պատանեկան, ծիծաղաշարժ արտայայտութեամբը։

= Է՛ թող երթայ ուռի...

Երկուքս ալ սկսանք սրտանց խնդալ։ Մայրս աչքերը կը սրբէր։ Ձուքովը մածուն պատրաստած է. ծեծած ալ խա-շած։ Ուզէ՛ մածուն, ուզէ՛ ապուր, ուզէ՛ թան... Ամէն ուտելուն փորէն արիւն կ'երթայ...

Եղբայրս չէր կրնար մնալ։ Լուռ չէր տուած՝ կը սպա-սէին իրեն։ Հայկանին ալ քիթը ծուռ էր այսօր քիչ մը։

Մեկնումէն յետոյ՝ մայրս ինկաւ մահացու տխրութեան մէջ։

Տիկին Մարտիրոս պէյ ուշաթափեցաւ և հակառակ ոտ-քով դագաղին ընկերանալու իր որոշումին՝ ուշքի գալէ յե-տոյ, ստիպուեցաւ կառքին մէջ տեղ առնել։

— Ճանը՛մ սա սև թիւլերը քիչ մը երեսէն քաշեցէ՛ք. կնիկը պիտի խեղդուի. օդ չի կայ, պոռաց մէկը։

Մեր հարսն ալ սևերու մէջ կորսուած է։ Մարտիրոս պէյ լուռ է և միշտ գետին կը նայի։ Եղբայրս սև փողկապ և թևին՝ լայն, սև ժապաւէն ունի։ Այսանկ բաներ չի սի-րեր։ Մայրս ընտանիքի անդամներու խումբին մէջ է։ Ի՛նչ ալ տաք է... Վերջի անգամին ինծի համերգային երեկոյթի մը տարաւ։ Զօրս յայտնի երաժիշտ Պէթովէնի քուարթէթնե-րը նուագեցին միայն։ Վարժութիւն չունենալով շատ հա-ճոյք չառի։ Խեղճ աղջիկը՝ ի՛նքն ալ կարծեմ։ Թէև անոնցմէ մէկուն մէջ, ֆա մինեօռը, (op. 95), մաս մը ունէր որ յաճախ կրկնուեցաւ ու վերստեղծուեցաւ անհամար փոփո-խակներու մէջ, ինչպէս միևնոյն ճառագայթին անթիւ փո-խակերպումները բնութեան անթիւ ընդունարաններուն մէջ։ Այդ մասը միայն արտակարգ կերպով տպաւորեց զիս... Allegro assai vivace ma serioso... Թերևս անոր համար որ ճա-կատագրէն պատուհասուած այդ գէր աղջկան դրացնութիւ-նը, իր տագնապալից խռովքը, կը հակէին զիս դէպի եղե-րերգական տրամադրութիւն։ ...Որպիսի ողբերգութիւն թաւալեր է այդ Մեծ Խուլին ջղերու ցանցին վրայ՝ այդպիսի հնչիւնի վերածել կարենալու համար մարդկային անդնդա-պար թռամփլին խաղերը։ Ես որոշեր եմ ժամանակ գտնալ ու մօտէն ծանօթանալ անոր։

Ան՝ մասնաւոր ստիպումով մը տարած էր զիս հոն որով-

Ետեւ այդ մասին շատ կը գրուէր ու խօսուէր։ Ինք ալ ուզեց խառնուիլ հոսանքին։ Ինքզինքը խենթութեան կուտար...

Ինչո՞ւ շատ աւելի չբարեկամացայ ես անոր հետ... Անմխիթար մնացած էր, մեր առաջին այցելութեանը, իր ելոյթին։ Կը դառնար, կը դառնար՝ հոս կուգար։ Ի՞նչ կը մտածեմ իր մասին։ Նա յաճախ պիտի գար մեզի, բայց տուներն արգիլեր էին, գիտէի։ Ո՞վ կրնար խորհիլ այսքան արագ անհետացում։ Չկրցաւ ամբողջովին ինքզինքը խենթութեան տալ... Հաշիւը տեսնուած էր։ «Անիկա չպիտի ամուսնանայ» կ՚ըսէին։ Ինչո՞ւ։ Միակ ուզածը ապրիլ էր, առանց ուրիշին նեղութիւն տալու։ Եթէ պզտիկ ածու մը բացուէր քրոջն ու քեռորդւոյն սրտին մէջ, եթէ թոյլ տրուէր իրեն ոռոգել զայն իր սէրերուն յորձանքներով՝ թերեւս յաջողէր հաշտուիլ կեանքին հետ։ Ելք չկար։ Իր միակ ուզածն էր ուրիշին նեղութիւն չտալ։ «Կը փոխուէր», «ինչո՞ւ կը փոխուէր...»։ — Ըսէք խնդրեմ, ինչո՞ւ պիտի փոխուի, օրինակ, ժամ մը յետոյ՝ ինչո՞ւ պիտի փոխուի... Մտիկ չէք ըներ, պարոն Արսէ՛ն...

Ծանօթ-անծանօթ իրար են խառնուած։ Անընդհատ թաշկինակներ ճակատներու վրայ կ՚երթան ու կուգան եւ խսիր գլխարկներ վար կ՚առնուին։ Բառլօն լուրջ է եւ յուզուած։ Գունդստապլի դեր կը կատարէ։ Ատոր պէս քոյր սիրող աղջկայ՝ երբե՛ք չէ հանդիպած... Դէմքը խորհրդաւոր է։ Երկար բացատրութիւններու առնելը չէ... Ինք գիտէ միայն թէ ինչ անցեր դարձեր է... Բաներ կան որ ինք գիտէ միայն...

— Ինչ քոյր սիրող, ճանըմ, ըսաւ մէկը ցած ձայնով, ետեւ նայելէ յետոյ։ Սինիրլի, հեմեն շատ ալ չար էր։

— Ան ամուսնութեան խնդրէն յետոյ պօզմիշ եղաւ, ճանը՛մ, կը հաստատէ մէկը որուն կարեկցութիւնը դառն

դեղի նման, ճմռթկուած քթէն բերնէն դուրս կ՚ելլայ։ Գլխէն զարնուածի պէս՝ ալ անգամ մըն ալ ինքզինքը չգտաւ։ Փիս բան մը դարձաւ։ Մխերը փքուեցան, աչքերը դուրս ինկան։ Գազի պիւր, կեցած տեղը բան մը կ՚ըսէր ու կը խնդար... Եթէ ոչ աղուո՛ր էր պէ՛, շատ շատ աղուո՛ր...

— Ճանըմ, ինտո՞ր մեռաւ աս աղջիկը։

— Կիրակի օրը դեռ ողջ առողջ էր։ Չորս—հինգ ընտանիք Թիֆ Լիֆի գացած էինք։ Կը խնդար, կը խօսէր։ Առաստա պիւր, քովէն անցած ատենս, գիտես ֆի ոտանաւոր մը, բան մը կ՚ըսէր։ Աչքերը քիչ մը փայլուն էին, այսքան։

— Յետո՞յ։

— Յետոյ՝ յետո՛յ։ Իրիկուայ կողմ միջատ մը երեսը կճեց։ Ոչինչ բան։ Երեքշաբթի իմացայ որ մեռնելու վրայ է։ Այսօր ձեզի չորեքշաբթի... Գնա տէ հասկցիր։

Մարտիրոս պէյ գետինը կը նայէր։ Երբեմն միայն, աջ-ձախ, չեզակի, արագ ակնարկ մը։ Յուղարկաւորութեան բոլոր պաշտօնեաները, իրենց անհամար հրամանները կը ստանային միայն Բառլոյէն։ Յանկարծ պզտիկ իրարանցում մը։ Խումբ խումբ գլուխներ զգուշութեամբ կը դառնային դէպի քառասունի մօտ, միջահասակ, ոչ շատ գէր մարդ մը։ Տափակցած երեսի մը վրայ՝ ցցուած սուր քիթ մը։ Պղտոր աչքերը այն դերձակին արտայայտութիւնը ունէին որ չի համարձակիր առնելիքը ուզել մեկնող յաճախորդէն եւ կը տագնապի։ Կեղտոտ շագանակագոյն մազերու չերտ մը միւսներուն չէր փակէր ու կը շարժէր ճակտին վրայ։ Ուրիշի մը հետ, գլխաբաց կը քալէր։ Ճաշարան բանեցնողի թիփ։ Նշանածն է՝ ըսին։

Բոլորին ալ երեսը կ՚ըսէր որ ժամ առաջ վերջանայ «աւելորդ բերնին» համար կատարուած սա տարապարհակը։ Իսկ ան՝ ինչքան կ՚ուզէր ապրիլ առանց ուրիշին նեղութիւն տալու։ Այս ձանձրոյթը, ալ տարակոյս չկար, իր պատճառածներուն վերջինն էր։

...Աս չընէ, ան չընէ, տէ՛ ըսէք՝ ի՞նչ ընէ։ Առտուընէ մինչև իրիկուն սիրտը կը ճաթի։ Սրտակից մէկը չկայ որ երթայ ջուխտ մը խօսք ընէ։ Ա՛խ, ո՞ւր է... Տիկին Մաքրուհին հօս իրեն դրացի ըլլար, կամ Կիւլիւզար հանըմը՝ ալ բա՞ն կ'ուզէր... Մինա՛կ, մինա՛կ, մինա՛կ։ Առտուընէ մինչև իրիկուն սիրտը կը ճաթի։ Ի՞նչ ընէ, ո՞ւր երթայ։ Բրչակ երկիր... Ինչո՞ւ է եկեր, ինչո՞ւ կ'ապրի... Մինակ ատ ձագուկը կար, քիչ մը մոմոուքները մոռցեր էր, առաւօտուն աչքերը ուրախութեամբ կը բանար՝ հիմա ան ալ պէտք չէ որ տեսնայ... Բրչակ երկիր... Աս ալ իր ճակտին գիրն է. ի՞նչ պիտի ըսես։

Մէկ երկու ամիս, մայրս՝ գաղտնի, կէս կլաատ, ձեռք ձգելէ յետոյ Թոռը՝ Տրդատը, օր մը մեզ մօտ, օր մը մօրը տունը, ամէն ինչ մոռցաւ և առաջուընէ աւելի պահեց զայն քովը։ Գլխուն մէջ ծրագիր կը դառնար՝ նոյնիսկ որ հազիւ ինծի իսկ քօղարկուած կերպով կը յայտնէր։ Գիտէի... կ'ուզէր բոլորովին միասին ապրիլ։ Ի՞նչ պիտի ըլլար այդ զավալլը մեռումին վիճակն ալ... Գիտէի որ հոգիով ամբողջովին Երզնցիկին ալ կապուած է։ Սիրտը կտոր կտոր կ'ըլլայ, ամէն տեսնալուն։ Ատ ինչ երես է, ատ ինչ աչք է ... Հողին տուեր՝ գաղտուկ կ'ապրի...

Անգամ մը Մատին փողոցը մեծ մօրը կը հանդիպի և առանց մօտենալու կը քալէ։ Ի՞նչ են ըսեր, ի՞նչ են ըրեր...

Տրդատին ամուսնութեան առաջին օրերուն, յետոյ ալ, երբ բարգաւաճ գիրք մը գրաւեց ան՝ ամէն անգամին որ շնորհաւորութիւններ կը ներկայացնեն մեր զոքանչ մօրը՝

շնորհակալութիւններ կը յայտնէ, երկար, տժգոյն դէմքը ազնուական ժպիտ մը կ'առնէ և աւելի աչք ունքով ու քմուրտուելով քան թէ խօսքով՝ կը հասկցնէ թէ ընտանիքները բոլորովին համապատասխան չեն։ Որքան ալ ըլլայ՝ Տէրտէրեան ընտանիքը ո՛ւ—ո՛ւր, Դաւթեան պէյ ընտանիքը ո՛ւր... Որքան ալ ըլլայ... վերջապէս... փիճեճի... այսինքն փեսային ըսելիք չունի...

Ազնիւ բարեկամներ դեռ ինչեր չէին ձգեր մօրս ականջը։ Բայց մեր զոքանչ մայրը ելքը գտած է։ Տղան լաւ է. տղուն ըսելիք չկայ... Ընտանիքն ալ... Տէ՛ ի՞նչ քնեն... Արդէն, բնականօրէն, ամէն մարդ իր տեղը կը գտնայ...

Օր մը մեր հարսնցուն կ'ընդվզի։ Նոյնիսկ հիւրերու ներկայութեան։ Զոքանչ մայրերնիս գլուխը կը շարժէ. իր ամիրայական ժպիտն ու հազը ունի՝ հէօ՛—հէօ՛—հէօ՛... Ամբողջովին ազնուութեան թրթռացում...

— Ի՞նչ ըսենք, խանմըքնիս աս է եղեր... աչքերը մելամաղձոտ՝ պահելով հանդերձ ժպիտը։ Տէրտէրեան ընտանիքը ու—ո՛ւր, Դաւթեան պէյ ընտանիքը ո՛ւր... Ի՞նչ ըսեմ՝ դուք կը հասկնաք, հէօ՛—հէօ՛—հէօ՛...

Մեր հարսը ոտքի կը ցատքէ ու լացակած.

— Ինծի նայէ մամա՛, անգամ մ'ալ որ աս խօսքը լսեմ՝ ալ ոտք չեմ դներ հոս... կը հասկնա՞ս... Ո՛չ ես, ո՛չ Տրդատը, ալ ոտք չենք դներ հոս։

Դէմքը ձեռքերուն մէջ՝ արագ, դուրս կ'ելլայ։

Չորս տարեկանին, Մատին մանուկներու անհատական վարժարան մը կը յաճախէր։ Մայրս սովորութիւն ըրեր էր երեկոները, ժամը չորսուկէսին, երթալ սպասել դրան առջեւները։

— Օղուլ, ձգեցէք որ մէյ մը պագնեմ մուրազս առնեմ...

— Մէկ հատ մը ունիս չի՞ բաւեր... Աս մէկն ալ լաւ կ'ըլլայ որ հանգիստ ձգէք... Փողոցին մէջ ծաղր ու ծանակ ես դարձուցեր մեզ, կը պատասխանէ երիտասարդ աղջիկ մը։ Կարմիր փիստաճ, վրան կանաչ բուրդ, ձեռքին պայուսակ եւ ճերմակի վրայ դեղին, մեծ թիթեռնիկներով շղարշ մը որ կը շարժէ անընդհատ... Երեսնե՜րը, աչք ո՜ւնքը՝ քեմ՜ր, քեմ՜ր ... Օղո՜ւլ, չիտակ մեր Զաչի բոզերը... Խօսելու տարօրինակ ձեւ։ Դիմացը չի նայիր։ Գլուխը մէկ աջ, մէկ ձախ կը դարձնէ։ Աչքերը դէպի հորիզոնները...

Մանուկներու խումբին մէջէն յանկարծ կը բռնէ մէկուն ձեռքը և արագօրէն կը հեռանայ։ Պզտիկ մը՝ ետեւէն իր մանր քայլերովը կը վազէ ու գլուխը ետեւ՝ հետաքրքիր, մանուկի զարմացած աչքերով կը նայի ծեր կնոջ մը... «Աստուա՜ծ, ո՞ր մեղքիս համար է...»։ Մայրս գլխիկոր, ուռեցած կարմիր կոպերով տուն կուգայ։ Այդ փորձերն ալ, յետոյ, կը դադրեցնէ՝ որովհետեւ փողոցին մէջ սկսեր են ճանչնալ զինքը։ Բաներ մը կը փսփսան։ Մանուկներուն արձակուելէն առաջ, անգամ մը մէկը, անգամ մը ուրիշ մը, արագ կուգայ, ծիծղուն աչքերով վերի պատուհանէն կը քննէ փողոցը, կը հեռանայ։ Յանկարծ երկու գլուխ մէկէն կը յայտնուին, կը խնդան, կը հեռանան։ Երեք օր, վրայէ

վրայ, սպասե՜ց, սպասե՜ց, աչքերովը փնտռե՜ց, փնտռեց՝ մարդ չտեսաւ։

Տրդատը, երկու տարիէ ի վեր, Շամոնիէն, մեզի քարթ ալ չի ղրկեր։ Թէեւ երկու երեք բառ հազիւ կ'ըլլար վրան՝ բայց երբ առաջին տարին մայրս իմացաւ որ վերադարձեր է արդէն ան, և ինք իր քարթը չէ ստացած՝ երեք չորս օր անմխիթարօրէն արտասուեց։ Այս տարի, կաղանդի՛ն ալ չեկաւ։ Ատիկա մայրս ընդունեց որպէս մեծ դժբախտութիւն մը։ Աչքիս առջեւ քիչ մը եւս թառամեցաւ։ Դարձաւ շատ աւելի լռակեաց։ Աչքերուն մէջ տեսակ մը փայլուն ու սուր զարմացում նստաւ։ Փոստով ստացաւ այն գումարը որ ան սովորութիւն ունէր ամէն տարի գալուն մօրս բարձին տակ դնելու։

Վեց տարեկան էր երբ Տրդատը բոլորովին մեր տունը փոխադրեցինք։ Անհնարին էր մօրը քով ձգել։ Մայրը բացարձակապէս չէր կրնար զբաղուիլ անով։ Ամսուան մէջ հազիւ չորս հինգ օր ոտքի կ'ելլար։ Անընդհատ բան մը ունէր։ Երբեմն մէկը չանցած՝ ուրիշ մը կուգար առաջինին վրայ պատուաստուելու։ Գլխու ցաւն ու պնդութիւնը՝ շատոնց դադրած էին մտահոգութեան առարկայ ըլլալէ։ Ատոնք կը մնային վերջնական, մակաբոյծ հիւրեր որոնց դէմ ոչ ինք և ոչ ոք կը պայքարէր ալ արդէն։ Անգամ մը յօդացաւ, անգամ մը կոխի, պարբերաբար կոկորդի ցաւ, անգամ մը սիաթիք, վառիս տեւականապէս, անընդհատ մսուք ու սրսփուք։ Ախորժակը չքացած։ Կերած պատառ մը բանը յաճախ ետ տալ, ամէնօրեայ պատմութիւններն էին։ Ո՞րն ըսել... Խօսակցութիւնն ալ միայն ատոնց վրայ կը դառնար։ Ամէն մէկ նոր հիւանդութիւն տարօրինակ համակերպութեամբ մը կ'ընդունուէր՝ անմիջապէս որ բժիշկը անուն մը դրած էր։ «Երբոր իմ թարաքիֆօիտս ունեցայ՝ Տրդատս կուգար... Աղիքի կոխիս ունենալու վրայ էի երբ... Օ՜հ, ինչպէ՜ս չեմ յի-

չեր, ախաթիս առնելուս երկրորդ օրն էր...»:

Իսկ երբ, ամիսը, երկու ամիսը անգամ մը, երկու երեք օր լաւ ըլլար՝ ուրախութիւնը կ'ողողէր զինք ոտքէն մինչև գլուխը, դուրս կը պոռէր իր երերուն ու քաղցր ձայնէն, ժպիտէն, շարժումներէն: Առաւօտուն կը հագուէր եւ տօնական մեծ օրուայ բերկրանքով կը զարդարուէր ու մեզի կուգար: Այդ փոքրիկ ճիգերը բաւական կ'ըլլային շատ աւելի ծիւրած դէմք մը տալու իրեն քան երբ հիւանդ՝ անկողին պառկած կ'ըլլար: Ատ ինչպէ՛ս սենեակէն ներս կը մտնար, ատ ինչպէ՛ս կը համբուրէր մայրս, ատ ինչպէ՛ս Տրդատը կը սեղմէր կուրծքին, ատ ինչ դէմք կ'առնէր, ինչ աչք, ինչ փայլ...

Քանի անգամ ալ զոհ գացած է սուտ լաւատեսութեան: Առաւօտուն աչքը կը բանար որ շատ լաւ է: Մարմնին մէջ եռանդ կայ և հոգիին մէջ կարօտ: Ա՜խ, երթա՛յ, շո՛ւտ, շուտ, տեսնայ Տրդատը, մանան, շո՛ւտ, շո՛ւտ... Շտապով կ'ելլար ոտքի ու կը հագուէր: ... Բայց կամաց կամաց դէմքին արևը կը խաւարէր: Սիրտը մեծ մեծ հարուածներ կուտար: Դէմքը կը տժգունէր: Աչքերուն տակի սեւութիւնը աւելի կը սեւնար: Սիրտը կը խառնուէր: Թունաւորուածի լայնցած բիբեր: Մազերը դեռ չի չտկած՝ կ'իյնար անկողնին վրայ: Երեկոյեան, այդպէս, տօնական հագուստով անկողնին վրայ երկարած կը գտնայի զինք:

Հոգեկանը՝ բոլոր մնացեալին պէս արդէն ամբողջովին ջուրին էր տուած: Երկար ատեն հեգնանքի քօղ մը պահեց ինծի հետ: Տարօրինակ բացատրութիւններով, կոչականներով կ'ուղղուէր ինծի: Անհաճելի ժպիտ մը կը խեղդէր դէմքի ծալքերուն մէջ ու յաճախ կը կրկնէր տափակ սա դարձուածքը. «Դուք՝ տղամարդիկդ...»: Եւ կամ, նոյն տենդագին աչքերով. «Սիրելի բարեկամ...»: Վերջի կոչականը «Երիտասա՛րդ»—ն էր: Հեգնանքը չուշացաւ անգթութիւն դառնալ: Դիմացինը չարչարելու չարչարանք: Գլխաւոր նիւթը Տրդատն էր: Երբ որ մեռնի՝ անպաշտպան պիտի մնայ: Ես միամտօրէն, ոտքով գլխով կը սկսէի համոզել՝ որ ո՛չ: Ան կը հեգնէր խոստումը, երդումը, առաքինութիւնը: Ամէն երեկոյ կը սկսէր միևնոյն անագորոյն խաղը: Ամէն երեկոյ ալ, ես՝ կ'իյնայի թակարդին մէջ: Զինքը համոզելու նոր նոր փաստեր կը գտնայի:

Երբ խնդիրը գործելու կուգար՝ կ'արգիլէր:

— Ի՞նչ կարևորութիւն ունին ատոնք, կ'ըսէր այս անգամ: Ես շատ չանցած պիտի մեռնիմ: Դուն ալ երկար չպիտի ապրիս: Ի՞նչ կ'ուզէք որ ընէ զաւակս՝ մատ մը տղայ քու խանութովդ ու դրամովդ:

Գլուխս կը զարնէի աւետարանական խօսքերու ու հազարումէկ փաստերու: Ցաւը հոն էր որ իմ ալ տկար կէտս հոն էր: Հակառակ տրամաբանութեան բոլոր լոյսերուն՝ ես ալ կը տարակուսէի այդ մասին ենթադրութիւններովը: Եղբօրս այնքան պաշտպանուած պատանեկութիւնը ինծի հակառակ եզրակացութեան կը բերէր յաճախ: Ամերիկեան վարուելակերպին մէջ իմաստուն մտքեր կը գտնէի յաճախ: Թէև

անմիջապէս որ քիչ մը աւելի երկար կը մտածէի՝ ամէն ինչ կը պղտորուէր և ոչինչի կողմնակից կ'ըլլայի։ Կ'ապրէինք տեսակ մը վարակուած մթնոլորտի մէջ։ Գոց կաղթայի մը մէջ ուր ո՛չ մաքուր օդ կուգար, ո՛չ կենսարար արև։ Մէկուս դրութիւնը կը մերժէր միւսը նոր փլատակումի մէջ։ Եւ այսպէս անվերջօրէն։ Օրեր կար, այնպէ՛ս յոգնած կը զգայի։ Սիրտս կը զարնէր, կը կենար, կը վերսկսէր... Ի՞նչ պիտի ըլլայ այս տղան, կը խորհէի, ու մակխարական անձկութիւններ, մութին մէջ, լայն ալիքներով վրաս կուգային... Ես կ'ուզէի ապրիլ, բայց մահէն չէի վախնար։ Մահուան ցուրտ թևերը, աննախանձելիօրէն կը զարնուէին իրար չորս կողմս, կը թափահարէին չուրջս։ Անձկութիւնը կ'ոլորէր պողպատէ մատները վզիս որոնց վրայ գլուխս կը շարժէր կիսամեռ թռչունի գլխուն պէս։ ... Էլիզ կ'ըսէր որ ես տարօրինակ մարդ էի։ Ես ոչ մէկ հող ունէի։ Այդ բոլորը, ինք գիտէր, իմ հոգս չէր։ Արդէն իր խօսելը աւելորդ է... Յիմարութիւնը իրն է... Գիտէ որ զղջացած եմ իրմով զբաղուելուս։ Հաշիւներս ի դերև ելած են... Յանցանքը իրը չէ՛... Յանցանքը ի՞րն է որ այսպէս հիւանդ, տգեղ, խորշանք պատճառող աղջիկ մը դարձեր է... Հաշիւներս ի դերև ելած են... Եթէ առաջուայ պէս մնա—ա՛—ր... Մինչդեռ հիմա վստահ է՝ խորշանք կը պատճառէ ինծի...

— Էլի՛զ, Էլի՛զ...

Թո՛ղ ըսեմ, թո՛ղ պատասխանեմ եթէ ճիշդ չէ ըսածը... Յետոյ, ինչ ինքզինքը կը յոգնեցնէ արդէն... Ես իմ բերնովս խոստովանած եմ... Դեռ երէկ բերնովս խոստովանեցայ... Ամէն րոպէ ալ ինքզինքս կը մատնեմ...

Այն որ Էլիզ «խոստովանեցար» կ'ըսէր՝ բոլորովին ուրիշ բան էր։ Արդեօք իրա՞ւ չէր հասկցած ինծի։ Արդեօք թաքրի պակաս էր իմ այդ միտքը յայտնած ըլլալս։ Ես կ'ըսէի որ,

ճիշդ է, կեանքերնիս լեցուն եղած է փորձութիւնով եւ տխրութիւնով, բայց երբ խորօրէն ու անկեղծօրէն կը հարցաքննեմ ինծի՝ կը գտնամ որ նորէն գոհ եմ։ Տարօրինակ է, չա՛տ տարօրինակ։ Մանաւանդ ո՛ր... իմ մանկութի՛ւնս... իմ պատանեկութիւնս ու մնացեա՛լը... Եւ սակայն այդպէս էր։ Աւելի գէշը կար։ Համոզուած էի որ ամէն մարդ պարտ էր այդպէս զգալ։ Տառապիլ, պայքարիլ, նուիրուիլ, գոհանալ։ Ու երկար ատեն կը խօսէի։

— Ի՞նչ որ ալ պատահի, կը հարցնէր։

— Ի՛նչ որ ալ պատահի։

— Լա՞ւ է որ... որ... ոտքդ կարճ մը—մը—նայ։

— Լա՛ւ էր, պատասխանեցի կտրուկ չեշտով՝ աչքերուն մէջ նայելով։

— Լա՞ւ էր որ... այդ բոլորը... Զգացի որ Տրդատին հետ պատահածներուն՝ ինչպէս և մօրս կրած տառապանքներուն կ'ակնարկէ։ Առանց ձգելու որ ամբողջացնէ.

— Լա՛ւ էր։

— Լա՞ւ էր որ ես այսպէս դարձայ՝ գօսացած. մարմնով ու հոգւով հաշմանդամ։

— Լա՛ւ է, եթէ դուք ինքներդ ալ զգաք որ լաւ է...

— Լա՞ւ է որ ես... (Անմիջապէս փոխելով) որ Տրդատը այսպէս... որ մեռնի, օրինակ...

— ...

Տեսաւ սակայն որ այդ հարցումն ալ, անզօր՝ կ'ըլլար այն ներքին ճշմարտութեանը առջին, որ այնքան ուժգնօրէն կը զգայի ես, որ այնքան պայծառ էր ինծի համար։

Յանկարծ մութ ու ապառաժային անկիւններ կը տեսնար իմ մէջս և լարուած ջիղերը կը պայթէին։ ... Լաւ էր որ ես տուն երթայի։ Իմ միակ հաճոյքս զինքը չարչարել է։ Հասցնել զինքը յուսահատութեան վերջին աստիճանին։ Տես

Թէ խօսք մը կ՚ըսէի՞, բառ մը կ՚ըսէի, մեղմացնելու, հանդարտեցնելու․․․ Այո՛, լաւ է որ ես տուն երթամ, տո՛ւն, որքան շուտ այնքան լաւ։ Այդ օրուան համար բաւական մը տեսաւ իմ սատանեկան դէմքս․․․

Լուռ, առի գլխարկս ու գաւազանս՝ ու մեկնեցայ։ Փողոցին մէջ միայն զգացի որ՝ իր խօսքերը զիս անարգելէ աւելի՝ իմ կողմէս մեղմութիւն մը, իր ճաշակովը սիրալիրութիւն մը դիւրացնելու կը ծառայէին։

Պատուհանը բացուեցաւ խելահեղօրէն․

— Արսէ՜ն, վեր եկէք, վեր եկէ՛ք կ՚ըսեմ․․․ րոպէով մը վեր բարձրացէք։

Լեղապատառ դէմք։

Արտասուք․ ինքնադատապարտում․ Թողութեան աղերսանք․․․ Նորէն առաջուան պէս էինք, այնպէս չէ՞․․․ Բան չէր փոխուած՝ այնպէս չէ՞․․․ Բոլորովին, բոլորովին, բոլորովի՛ն առաջուան պէս․․․

Դաշունահար ժպիտ՝ ահաբեկուած դէմքին վրայ։

Վաղը պիտի գայի՝ այն ժամանակ։ Կը խոստանայի՞, այո՞, այո՞։ Թող ըսեմ որ «այո» է։ Բոլորովին, բոլորովին ապահո՞վ․․․ Ըսել է վաղը, ամէն օրուայ պէս պիտի գայի․․․ Անպայմա՛ն, անպայմա՛ն․․․

Բայց աւելորդ էր այդ ամբողջ հրայրքը որով կը ճգնէի փոխանցել իրեն․․․ Նա շատ էր դիւրաբեկ, շատ էր հիւծուած այդպիսի ճշմարտութեան համար։ Ու ես միեւնոյն անագորոյն դժուարութեանը առջեւ կը զգայի ինքզինքս, ինչպէս այն երեկոն ուր Տրդատին հետ դուրս ելայ, մօրս հաւաստիքներ տալէ յետոյ։ Գաւաթ մը ջուր խմելու պէս ․․․ Ո՛չ, ես շատ լաւ գիտէի հիմա․ անոր ոչ ճշմարտութիւն,

ոչ խօսք, ոչ դեղ ու դարման էր պէտք։ Անոր՝ պճեղ մը գորովանք միայն։ Պէտք էր որ նա ունենար, թէեւ այնքան մարդկային, բայց կատարեալ այն երջանկութեան վերադարձը, ինչպէս Մարսիլիա․․․ Որ իր շրջանակէն մարդիկ գորովանքով յարգէին զինք։ Յարգէին ոչ թէ իրեն համար, այլ որովհետեւ ինք Տրդատինն էր։ Ինք ալ ըլլար բոլոր մարդոց պէս եւ ո՛չ օրէնքէ դուրս։ Ունենար ազգ-ազգական։ Ունենար կեսուր ու կեսրայր, հօրաքոյրներ ու մօրաքոյրներ, տեգրեր ու զարմիկներ՝ հոգ չէ թէ պահանջկոտ, հոգ չէ թէ խստապահանջ, հոգ չէ թէ իր սիրածին արիւնէն․․․

Իր զաւկին քով՝ իրեն ալ «Տիկին» ըսէին եւ ըսողները տեսնային իր «ամուսինը»․․․ Ի՞նչ է հիմա ինք, ո՞ւր է, ի՞նչ կը ներկայացնէ․․․ Ո՛չ, ոչ, ես շատ լաւ գիտէի թէ ի՞նչ կը պակսէր անոր․ Թող գիտնար որ կայ մէկը իր մօտ, որ ունի անսպառելի աղապատանքի շտեմարան իրեն համար․ Թող գիտնար որ կրնայ գործածել եւ նոյնիսկ իր քմայքներուն համար փճացնել մաս մը։ Թող ան գիտնար որ իր ճակտին կնիք չկայ եւ ինք ալ բոլոր հասարակ մահկանացուներուն պէս է՝ կ՚երդուըննամ, կ՚երդուըննամ՝ ամիս չանցած կ՚աղէկնար։ Սի՛րտն ալ, աչքերն ալ, մկաններն ալ, թոքերն ալ, բոլորը, բոլորը կը վերակենդանանային։ Ու շատ չանցած, իր տրամադրութեան տակ դրուած այդ գանձը՝ նա չէր փճացներ, նա չէր շռայլեր։ Ան մարդու վրայ բեռ չէր ըլլար։ Ան կը դառնար կայտառ․ կարճ ժամանակէն իր սիրտը կը ներէր, եւ յետոյ ինք կ՚երկարէր իր նուրբ մատները՝ ուրիշին որպէս սպեղանի․ Իր կեանքը կը դառնար գորովանք ու կը հոսէր իր վճիտ, ուրախ աղբիւրը։ Ուրիշ բան պէտք չէր իրեն, ես լաւ գիտէի հիմա այդ։ Անոր պէտք էր բարի աչքեր ուր տեւականապէս անձնուիրումի երդումը կարդար ան․ Անոր պէտք էր սէր՝ մայրականին պէս անհաշիւ։ ․․․ Ահա առաւօտուն, այդ Մայրը,

մատը շրթներուն, «սո՛ւ—ս—ս», կը պատուիրէ վաճառորդին որ բարձր կը խօսի։ — Իմ հրեշտակս կը քնանայ...։ Կէս արթուն է՝ կը զգայ այն տեսարանը որ տեղի կ'ունենայ իր սենեակին քովիկը։ Սիրտը կը տաքնայ։ Շատ կ'անցնի, քիչ կ'անցնի, այդ Մայրը ոտքերուն ծայրովը մօտեցեր է դրան ու ականջ է դրեր... Ինք ետեւն է, արդէն ոտքի։ Կը ժպտայ ու կը բանայ դուռը։ Մայրը կը մտնայ ներս ու հակառակ միւսին ժպիտին՝ խիստ աչքով կը քննէ անոր դէմքը։ — Լաւ չե՞ս քնացեր նորէն, հը՞, ըսէ՛, ըսէ՛, իմ ձագուկս, լաւ չես քնացեր նորէն։ Դէմքդ գէշ չէ՝ բայց քիչ մը տժգոյն. աչքերդ առաջին օրուան պէս աղուո՛ր — աչուկներդ ուռեր ես — բայց քիչ մը կրակոտ։ Լաւ չես քնացեր, հը՞, ըսէ՛... իմ աղուորս, իմ հրեշտակս... Մազերը կը շոյէ. կը համբուրէ ճակատը, կը համբուրէ այտերը։ Ներքնակը պիտի դարձնէ այսօր ու լաւ մը պիտի կակուղցնէ։ Դռնապանին պատուիրեր է արդէն որ աղբի տուփերը կամաց շարժէ ու մինչեւ ինը՝ մա՛րդ դրան զանգակը չզարնէ։ Բայց պէտք է որ անկողին մնայ նորէն։ Կաթը եփած տաք տաք է դեռ։ Հացիկը օճախին քով է դրեր որ չպաղի։ Կարագը մոռցեր է, բայց հիմա, ըհը՛ հիմա, իջնալն ու ելլալը մէկ կ'ըլլայ։ ...Չէ՛, չէ՛, ճար չկայ... ինք պիտի իջնայ, ի՛նք պիտի բերէ կարագը... Ինք բան մըն ալ չըլլար, եօթը հոգի ունի... Թող ինքը իր ձագուկին քիթը կախ չտեսնայ՝ իրեն ուրիշ բան պէտք չէ։ Անոր մէկ մազին որ դպչին՝ իր սիրտը կը փլի...

...Հիմա թող աշխարհի ամբողջ մնացեալ մասը իրեն դէմ ելլայ, «աղուոր հրեշտակին» դէմ։ Ան բոլորին ալ դիմագրաւելու ուժը ունի։ Ուրիշ բան պէտք չէր իրեն, եւ լաւ գիտէի այդ։

Իսկ ամէնէն վերջի շրջանին — որովհետեւ Տրդատը եօթը տարեկան և քանի մը ամսու էր երբ ան մեռաւ — ամէնէն վերջի շրջանին, ինկաւ սանթիմանթալ, անտանելի տրամադրութեան մէջ։ Զգայնիկ տրամադրութիւն մը որ կը տեւէր, որ տեւեց բազմաթիւ ամիսներ, հետզհետէ աւելի աճելով և ստանալով զանազան երանգներ։ Հեգնանքի և գիտակցաբար անիրաւութեան մէջ հաճոյանալու հակումները ջնջուած էին։ Միայն, մածուցիկ, քաղցր, սիրտ առնող սանթիմանթալ նոպաներ։ Ամէն անգամին, ներս մտնելէ առաջ, տհաճ վախ մը կ'ունենայի։ Գիտէի որ դժնդակութեան մը մէջ պիտի իյնայի։ Որպէս նախամուտ՝ զիս կ'ընդունէր մեղրոտ ժպիտով մը, ծեքծեքուն շարժումներով եւ ձայնով մը որ կ'երգէր, որ նոր էր և անբնական։ Որոշ բառերու վերջին վանկին վրայ կը ծանրանար ու կ'երկարէր։ Այդ բոլորը առողջ չէր։ Իմ ճիգերս, ուրիշ նիւթի մը խողովակին մէջ քշելու ու այդպէսով կայտառացնելու փակչող քաղցրութիւնը՝ ապարդիւն կ'անցնէին։ Անթափանց կը մնար ամէն ուրիշ հակումի։ Կորսուած էր նաև իր վրայ հսկելու բնազդական կարողութիւնը որ զինքը կը պահէր միշտ ամօթխած պատշաճութեան մէջ։ ...Ինչպէս այն օրը, Տրդատին հետ իր ունեցած «բացատրութեան» օրը... Հերոսական էր։

Ամբողջ յարկաբաժինը՝ աւերա՛կ, նահա՛նջ, լքո՛ւմ, ախտաւոր միայնութիւն։ Երբեմն ալ խօսելու, պատմելու անզիմադրելի նոպայ... Երբ փոքր էր՝ շաքարեղէնի համար

կը խենթենար։ Քանի՜ ժամ անցուցեր է ուրիշներուն պարտականութիւնները կատարելու, ինչ է՛ անոնց կարկանդակի բաժինը ինք պիտի առնէ։ Օր մը մայրը, հինգ ֆրանքնոց մը կուտայ որ դպրոցէն ելլելուն բան մը — հիմա չի յիշեր թէ ինչ — գնէ և հետը տանէ։ Մինչդեռ ինք ուղիղ կ'երթայ և հինգ ֆրանքի շաքար կ'առնէ։ Զբօսանքին՝ կեր որ չես կերեր, և՛ ինք, և՛ բոլոր ընկերուհիները։ Տուփը չի պարպուիր։ Դասը սկսելուն՝ վարժուհին կը տեսնայ որ բոլորին ալ բերանը կը շարժի։ Ա՞ս ինչ է ... Հարցաքննութիւն։ Տուփը մէջտեղ կ'ելլէ։ Ամէն ինչ կը խոստովանի։ Պատիժ։ Մութ սենեակին մէջ, կէս ժամ բանտարկութիւն։ Ինչքան վախցեր է, ի՜նչքան... Լա՜լ, պոռա՜լ, դուռը ոտքով ծեծել։ Պզտիկ աղջիկ էր. մազերու հիւսուած հաստ խուրձ մը կռնակը և սրունքները բաց։ Վերջապէս կէս ժամը հինգ րոպէի կ'իջնայ։ Ինչքան վախցեր է, ի՛նչքան... Սև կենդանիներ կան, կ'ըսէին, այդ սենեակին մէջ, առանց աչքի ու բարակ, երկար ոտքերով...

Եւ կամ, «պիտի ուզէի»ներու անվերջանալի շարք մը։ Ատ արտասանելուն, միշտ, աչքերը վար, սեղանի սփռոցին մէկ ծայրը կը ոլորէր ու կը բանար։ «Պիտի ուզէի երկար ճամբորդութիւն մը ընել։ Այցելել Սպանիա... Չէ՛, Սպանիա չէ՛, աւելի հեռու, Հարաւային Ամերիկա, կամ աւելի ճիշտ՝ Ափրիկէ...»

Ա՜խ, ինչքան պիտի ուզէր շատ դրամ ունենալ, բայց շա՜տ... Կը վստահացնէ ինծի, չափազանց շիք կրնայ հագուիլ... կրնայ իսկապէս ամէնէն վայելուչը ըլլալ... Միայն թէ, առնուազն, երկու-երեք հարիւր հազար մը պէտք է տարեկան։ Միայն իր հագուստ կապուստին...

Պիտի ուզէր, ա՜խ, ինչքան պիտի ուզէր ամուսնական ճերմակ շրջազգեստ մը հագնիլ, երկար տուտով, բայց շա՜տ երկար... Նարինջենիի ծաղիկը շատ նուրբ կ'ուզէ. բարակ

նարօտ մը։ Բոլորի՜ն, բոլորին պիտի ուզէր իր ձեռքովը բաժնել ծաղիկներէն։

... Իսկ եթէ մեռնի՝ հիմակուընէ կ'ըսէ, շա՜տ, շատ ծաղիկ կ'ուզէ, և «առաջին կարգի» թաղում մը։ ...Ընենք «առաջին կարգի»ն քիչ մը շատ սուղ կրնայ նստիլ... Բայց իր դրամէն մաս մը անպայման կը մնայ։ Վստահ է որ ամբողջը չսպառած պիտի մեռնի։ Հա—ա՜...հապա Տրդա՛տը... Չէ՛, կը նախընտրէ չորրորդ, հինգերորդ կարգի թաղում մը, բայց քիչ մը աւելի բան կարողանայ ձգել ետեւը... Կը խոստանա՞մ որ մեռնելէն յետոյ իր մասին յաճախ պիտի խօսիմ Տրդատին։ Կը խոստանա՞մ...

Եւ այսպէ՛ս, ժամերով, անվերջանալիօրէն, ջիղերուս վրայ ժազ պանտի մը պէս։

Պիտի ուզէր նաև հեռախօս մը ունենալ քովը։ Ա՜խ, ինչքան պիտի ուզէր հեռախօս մը ունենալ... Ալօ՛, ալօ՛...

— Վերջապէ՛ս, պոռացի, ճամբորդելը կը հասկնամ, առողջանալը կը հասկնամ, հագուստ կապուստը կը հասկնամ՝ սա հեռախօ՞սը ինչ պիտի ըլլայ...

— Ատոր համար չէր, Արսէ՛ն... արտորաց ըսել անձկութեամբ, պրկուող դիմագիծերուն մէջէն։ Եթէ օր մը շատ դէշ զգայ ինքզինքը՝ կարողանայ մէկու մը իմացնել։

Ձայնէս անհամբերութիւն պոռթկաց։ Մէկ կողմէն, ինձմէն երբեք խստութեան վարժուած չըլլալով, միւս կողմէն, սրտին ստացած արտակարգ փխրունութեան պատճառով՝ այդ կոպտութիւնը կոտրեց հոգին։ Ինկաւ կենդանական տագնապի մը մէջ։

... Այդ էր որ կար։ Ձանձրացած էի ալ... Նոր չէ որ պիտի կռահէ... Անպայման զինքն ալ, պզտիկն ալ պիտի լքէի...

Աչքերը արցունք լեցուեցան։ Ոտքերուն առջև ընկճու-

մի անյատակ վիհ մը բացուեցաւ ու գլորեցաւ մէջը: Ինկաւ ոտքերուս: Համբուրեց կրունկներս, տափտս, կատաղութեամբ մը որ դժուար եղաւ զսպել: Ես իրեն բարերարն էի, իրմէ գէշ աղջիկ չկար որ իր բարերարը կ'անարգէր: Բայց ես մեծ մարդ էի, շատ մեծ մարդ, այս անգամ ալ պիտի ներէի իրեն... Իրեն ինչ կ'ուզէի թող ան ընէի... Թող նոյն իսկ լքէի զինք, եթէ կ'ուզէի, բայց Տրդատին, Տրդատին չլքէի...

Փայփայանք մը վարսերուն, գլխուն սեղմումը կուրծքիս, իմ բոլոր խենթ հաւատումներս՝ չհանդարտեցուցին զինքը: Չհալեցուցին անձկութիւնը՝ հակառակ որ առաջին անգամն էր ուր գորովանքը այդ շօշափելի արտայայտութիւնը կ'առնէր իմ կողմէս՝ իրեն:

Ծնկաչոքի տեսարանէն ի վեր՝ աչքերուն մէջ վախ մը եկաւ նստաւ: Քունէն ընդոստ արթնցած աչքերուն սարսափը: ...Իր վերջին ապաւէնը, — մեծ ապաւէն որմէ ոչ մէկ առնելիք ունէր — վերջին ապաւէնն ալ՝ իր ձեռքովը մեռցուց... «Այդ ապաւէնը» ուզածին չափ թող հակառակը պնդէր: Իր հալածուած երեւակայութեան իրականութիւնը ուրիշ էր: Եւ ան էր որ կը տիրապետէր:

Դուրսը՝ ինքնաշարժի անիւի պայթիւն մը, գինովի պոռոց մը, ներսը՝ ջրի խողովակային յանկարծական աղմուկ մը, փայտէ դրան մէկ կռինչը՝ վրայ կը հանէր որպէս դժբաղդութիւն մը: Կը լաէր յանկարծ: Կոպերը մեծ բացուած՝ կը կենային անշարժ: Կուրծքին վրայ, մետաքսը կ'ելլար կ'իջնար, սրտին ուժգին զարկերուն համընթեր:

Լաեց միայն իր վերջին օրը: Հիմա, առեն կայ որ խղճի խայթէս կուլամ: Ինչո՞ւ, կ'ըսեմ, չկրցայ քաջութիւնը ձեռք ձգել, համբերութեամբ ու ժպտագին մտիկ ընելու իր բոլոր պատմութիւնները: Թո՛ղ երթար սանձարձակ ըլլար: Ի՞նչ անմարդկային զգացում էր որմէ չկրցայ դուրս հանել ինքզինքս, խորհելով որ Կամելիազարդ Տիկին կը խաղայ:

Այդ պատմութիւնները դադրեցան իր վերջին օրը միայն ուր լուռ մնաց անկողնին մէջ: Ճերմակ սաւանին տակ, քունքերուն տեղը խոռոչներ կազմուեր էր: Չոր նշխարհքի պէս ականջները աւելի հեռացեր գլխէն: Երեք օր է որ կը հսկէինք քովը: Գիտէինք: Բժիշկը ըսած էր արդէն: Տաք օր մըն էր: Կէսօրէն յետոյ, ժամը երեքը կար չկար, օդը յղփացաւ ջրաշոգիով և ելեքտրականութեամբ: Փոթորիկ ու անձրեւ պիտի ըլլար՝ չէր ըլլար: Արեւը լուսինի պէս մեծ, անթափանց դարձեր էր ու մօտիկ եկեր: Հաստ ամպի կոյտերուն մէջէն խոնաւ տաքութիւն մը կը մաղուէր: Երբեմն ալ տեղ տեղ, հաւկիթի դեղինով լոյսի սփռոց մը: Մօտակայ պարտէզին ծառերը արգասաւորութեան նոպայէ մը բռնուած՝ կը ձգէին որ օդին մէջ տարածուի՝ փոքրիկ, բամպակի կտորներ: Անսահման մթնոլորտին մէջ, բարձր տուներու երկայնքովը, պատուհաններն ու ցուլիքները շոյելով, կը լողային ու կը շարժուէին անոնք: Դէպք մըն էր ինչպէս մորեխներու հակայական բանակի մը արշաւանքը: Կը շարժուէին՝ ճերմակ, միլիոնաւոր թիթեռնիկներու պէս, խորհրդաւոր ու նազանքոտ երթի մը մէջ: Պատուհաններէն, դռներէն, ճեղքերէն կը մտնային ներս, ետեւէ ետեւ, անընդհատ, առանց աղմուկի, տարերային: Կը քսուէին դէմքիդ, կը մնային թար-

Թիկներէդ կախ, կը մնային ականջներուդ մէջ ու մազերուդ արանքը։

Հետաքրքիր է, նստած անկողնին մօտ, կը մտածէի։ Բուսաբանութեան դասերէս մէկը, կարծեմ, այսպիսի նիւթ մը շօշափեց։ Պէտք է որ, նորէն մանրամասնօրէն տեղեկանամ բուսական սեռայնութեան այս երեւոյթի մասին։ Լոյսը աստիճան մը եւս նուազեցաւ։ Հաստ վարագոյր մը եւս իջաւ արդէն անտեսանելի արեւին դիմաց։ Տե՛ս, տե՛ս, ըսի իւրովին, ինչ տեղի կ'ունենայ քովս եւ միտքս ուր տեղերը կը թափառի...

Երգեցիկ ուզեց բարձրանալ անկողնին մէջ.

— Հարկա՛ւ, այսպէս աւելի լաւ պիտի ըլլաք։ Ես ալ եմ քրտնած։ Մարդ կը խեղդուի։ Անձրեւ պիտի գայ եւ չի գար։

Րոպէ մը յետոյ գլուխը քիչ մը ինծի դարձուց։ Պարտասած ժպիտ մը եկաւ ու գնաց աչքերէն։ Աննկատ չանցաւ ինձմէ։ Պահ մը յետոյ, չեմ գիտեր ինչ փոփոխութեամբ, աստիճանաբար դէմքը պղտորեցաւ։ Երեւի կաթին հետ՝ սուրճի սեւ խառնուեցաւ։

— Արդէն, շշնջաց, Տրդատը բեր, Տրդատը։ Լաւ չեմ զգար։

Ինչպէ՞ս չէի մտածած...

Խուժեցի վար։ Յետոյ նորէն վազեցի վեր եւ քովի սենեակը՝ սպասուհիին.

— Գնա՛ մօտը... Չէ՛, աւելի լաւ է... բժիշկին ետեւէն վազէ... Չէ՛, չէ՛, մնա քովը... ես կը հեռախօսեմ։

Վարը, դռնապանուհին արագ մը դուրս հանեց գլուխը պատուհանէն եւ հարցուց.

— Լաւ չէ՞...

Գլխու շարժում մը ըրի ու վազեցի։ Այդ կինը խօսելու մէկ կերպ ունէր՝ խորհրդաւոր ու գաղտնի։ Տարին ամբողջ.

ամենասովորական դէպքերը՝ վարձակալի մը մեկնումը, նորի մը գալուստը, մէկուն վարձքին յաւելումը, միւսին ստացած մէկ թերթը, միւսին նամակը, տանտիրոջ անսպասելի այցելութիւնը, անսպասելի՜...կը հաղորդէր իր «մտերիմներուն» փսփսալով, պարբերաբար չորս կողմը նայելով ու դաւադրական դէմքով։ Երգեցիկին մօտալուտ մահուան լուրէն ի վեր՝ այդ դէմքին խառնուած էր նաեւ քստմնելի տարրեր։ Օր մը կրնայի ես անոր գլխուն վտանգ մը բերել... Ով որ քիչ մը ակար ըլլար՝ ճանճեր ունէր. կը փսփսար խորհրդաւորօրէն։

Յանկարծ ետ դարձայ։ Սպասուհին կը պոռար պատուհանէն եւ ձեռքովը զիս կը կանչէր։ Վազեցի վեր։ Քրտինքը կը հոսէր դէմքէն ու շապիկը զզուելիօրէն փակած էր մէջքին։ Երգեցիկ չկրցաւ խօսիլ։ Եղունգները կապոյտ էին ու մատները ապակիէ բարակ ձողեր։ Չյաջողեցայ զսպուիլ։ Դէմքս խորտակուեցաւ չոր ոտքերուն վրայ, երկու ձեռքը ափիններուս մէջ։ Սրունքները, ձեռքերը թեթեւ մը շարժեցան։ Գլուխս վեր առի։

— Արդէ՛ն, վստահութիւն ունիմ... Սիրտս հանգիստ է...

Բաներ մը կ'ուզէր ճչալ։ Մէկ ձեռքով փոքր շարժում մը ըրաւ եւ նայեցաւ աչքերուս։ Ի՞նչ... Կը խորհէր որ կրնայի չգիտնա՞լ։ Թերեւս կ'ուզէր վստահ ըլլալ որ հասկցած էի։

Զգուշութեամբ թեւերս ցնցեցի, եղունգներս մխրճեցի բուռերուս մէջ։ Ես սովորութիւն ըրած էի այս բաները ընել եւ երբ կարելի էր՝ սթափումի խօսքեր ուղղել ինծի բարձրաձայն։ Պատուհանին քովէն վերադարձայ եւ.

— Ես այն ժամանակ ալ գիտէի, ըսի, որ վստահութիւն ունիս իմ վրաս։ Ես երբեք չեմ տարակուսած այդ մասին։

Քանի մը րոպէ վերջ, անսպասելիօրէն, ուժ մը եկաւ

վրան։ Թէև ցած ձայնով բայց բառերը դուրս ելան նուազ դժնդակութեամբ։

— Չեմ ուզեր որ անիկա զաւկիս երեսը տեսնայ... Ո՛չ մէկ անգամ...

Աչքերուն մէջ տանջալից չարութիւն մը տարածուեցաւ, դէմքը նմանցնելով, գիշատիչ, ոժգոյն, կօշմարային այն պատկերին, ջուրերուն տակ, դեղին նունուֆարներու պատկով մը որ տեղ մը տեսած էր։

— Մեռնողի մը փափաքը սրբուած է. կատարել, շարունակեց ընդհատումէ մը վերջ, բոլորովին օտար, գրեթէ թշնամի դարձած ու դեռ չհանդչած կատաղութիւնով մը որ կորսուող ձայնը կը մերժէր ամբողջութեամբ արտաբերել։

Զարհուրելի մտածում մը ուղեղէն անցած էր...

Իր ողջութեանը իր կամքը սանթիմի արժէք չունեցաւ՝ ուր մնաց մեռնելէն յետոյ։

Ցոդնութեան մեծ ալիք մը եկաւ ու փակեց կոպերը։

Հինգ րոպէ չանցած, անարեկուած բացուեցան անոնք ու ակնարկները գլխ փնտռեցին։ Ճանչնալէ յետոյ, վախը տակաւ տեղի տուաւ սուր անձկութեան մը։ Ձիէն վար իջնող սուրհանդակի արտորանքով, մեծ արցունք մը կազմուեցաւ, կոպէն վար իջաւ, գլտորեցաւ բարձին վրայ։

— Զաւկիս երեսը տեսնալ ուզո՞ղն ով է արդէն... Ինչպէս որ կ'ուզես՝ նորէն այնպէս ըրէ... մրմնջեց, զոհելով վերջին զայրոյթը Տրդատին թէական մէկ չահին։

Ցետոյ, դէմքը, դանակի պէս հատու քիթը, աչքերուն արտայայտութիւնը այլայլեցան։ Հեռաւոր նմանութիւն մը, երբ Տրդատը, մեծ մայրը վախցնելու համար, երկու ձեռքերովը կոպերը վար կը քաշէ ու «խօ՛—խօ՛—խօ՛» կը պոռայ։

— Լաւ չեմ զգար։ Տրդատը, չո՛ւ ա, կրկնեց նորէն։ Հեռացող հնչիւնը որ ալ տէրը չէր իր ըղձանքին՝ — ինծի այնպէս թուեցաւ — արդէն, կիսախաւար գիտակցութիւնով էր։

Երբ տուն հասայ, անսպասելիօրէն յայտնուած, մեր հարսը՝ ջղագրգիռ վիճակի մէջ, մազձ կը թափէր մօրս վրայ։

... Չէր բաւեր որ մենք վարնոց մարդոց հետ կը տեսնուէինք՝ հիմա, փողոցի տղայ մը, առօք-փառօք բերեր տուներնիս ենք տեղաւորեր։ ... Ի՞նչ կը մտածեն բոլոր իրենց ծանօթները, հը՞, ի՞նչ կը մտածեն... Մարդու մէջ ելլալ չի համարձակիր ալ...

Բարկութեան կրքէն, արցունք կուգար աչքերէն եւ այդ աւելի կը սաստկացնէր իր վիրաւորուած անձնասիրութիւնը։

... Մեղք որ այսքան տարի է Փարիզ ենք և չենք ճանչցեր դեռ այստեղի աղջիկներուն բարքը։ Եւ ո և է բողի մը, ո՛վ գիտէ ո՛ր անկիւնը չահած տղան՝ առեր բերեր ենք տուն ու կը մեծցնենք...

— Բո՞զ... Դո՛ւրս կորիր սատեղէն, պոռացի։ Դուն ան բողին մէկ եղո՛ւնգը չես արժեր...

Ցանկարծ վերադարձայ իրականութեան։ Երկվայրկեանի կորուստը կրնար անդարմանելի ըլլալ։ Բռնեցի Տրդատին ձեռքէն և սկսայ վազել։ Առինք առաջին հանդիպած կառքը։ Քառասուն սոք չէր յառաջացեր՝ որ կանգ առնել տուի և իջանք ինքնաշարժէն վար։ Անհամբերութենէս կարելի էր խելագարիլ։ Սկսայ վազել, ետեւէս քաշելով Տրդատը որ լուռ, ահարեկած՝ կը զարնուէր, կ'իյնար, կ'ելլար, կը վազէր։ Զորս կողմէն մարդիկ, կիներ, կանգ կ'առնէին, մեզի կը դիտէին։ Երբեմն անձկութեան նո՛ր խթան մը, նոր հանգոյց մը որ կը սեղմուէր կոկորդիս չուրջ։ Ճար չկար։ Գրկեցի

Տրդատը և սկսայ վազել։

— Աւելորդ է... ըսաւ բժիշկը՝ ցուցամատը օդին մէջ ու դէպի մեզ գալով։ Մարդ չի ճանչնար ալ։

...Ո՞վ գիտէ, մտածեցի։ Վերցուցի Տրդատը և երկար ատեն պահեցի այտը՝ մօրը այտին փակած։

Երբ վար դրի՝ ինծի սկսաւ նայիլ։ Այտերը, քիթը, շրթները դէպի վար քաշուեցան։ Մանուկի դժոխային անձկութիւն մը պատեցաւ դէմքին, և սկսաւ հեկեկալ։

Կէս ժամ չէր անցեր՝ բժիշկը համոզուած՝ մեկնեցաւ։

Վարը, բազմաթիւ վարձակալներ, դռնապանի սենեակին առջեւ կը փսփսային։ Բոլորը մէկ, յանկարծ կը լռէին և աչքերնին կ՚ուղղէին սանդուխէն վար իջնողի մը վրայ։ Առաջին, մեծ դերի հեշտանքին մէջ՝ դռնապանուհին էր։

Մայրս հասկցած էր անդարմանելին։ Նոր բան մը պատահելուն՝ մորթը աւելի կը հիննար. ծալքերը աւելի կը շատնային։ Ծալքեր վզին վրայ, ծալքեր կզակին տակ, շրթներուն կողքին։ Պզտիկը սեղմեց կրծքին ինչպէս հրացանի գնդակը կը մնայ փայտին մէջ։ Շաբաթ մը բաւական եղած էր, բազմաթիւ գիշերներ էլիզին մօտ հսկելով, որ մահուան դուռը հասնի։ Եւ հիմա, ուրիշ յուզումներ ալ... Իմ խօսքերս՝ մեր հարսը կը հասցնեն ցասման բարձր աստիճանի։ Կը մեկնի՝ սպառնալով։ Կը պատրաստուէի վերադառնալ, երբ մայրս աչքերը մեծ բացաւ. Տրդատը որ գիրկն էր՝ մեքենականօրէն հրեց մէկդի և վազեց դէպի դուռը։ Ե՛ս ալ անմիջապէս ճանչցայ եղբօրս զանգահարումի եղանակը։ Քանի՛ տարի, ամէն կիրակի և տօն օր, սպասեր ենք այդ զանգահարումի երեք առոյգ հարուածներուն։ Պատանի՝ շիսկեն կը վերադառնար... Կը համբուրէինք իր պաղ այտերը, կը քննէինք դէմքն ու հասակը... Շատ չանցած իր նորութիւններու տոպրակը կը բանար։ Նախ կը սկսէր վաճառականական ձեռնարկութիւններու մանրամասնութիւններովը։

Իր հին փուրպօլը ծախեր է, ատ դրամովը չեմ գիտեր ինչ գներ, անկէ յետոյ չեմ գիտեր ինչ գործողութիւններ կատարեր և ի վերջոյ յանգեր, փառաւոր նոր գնդակի մը գնումին։ Իր խումբին իբր առաջին խաղացողը՝ զանազան առաւելութիւններէ կ՚օգտուէր։ Հապա՞, Փայլուն աչքերով, ցոյց կուտար խաղի վարտիքը, շապիկը, կօշիկները որ ձրի ստացած է։ Ի՛նչ ազգէ աշակերտ ըսես չկայ իր դասարանը։ Ահա թէ ինչպէս իրենց չինացի ընկերը կը պարէ... հու—հու—հու՛, հու—հու—հու՛... Զուարթութիւնը աչքերու երկնքին մէջ արտոյտի պէս կը թեւածէ։ Սուլած ատենը շրթները կը կլորնան ու երբեմն քթին ծայրը կը սօթթուի։ Ուրախութեան ալիք մը կը տարածուի ամէն ինչի վրայ։ Կը ծփար ան կեանքի այն գօտիին մէջ ուր ամէն ինչ հեշտանք է և յոյս։ Անգամ մը ես կը յարձակէինք վրան։ Մայրս կուռ-կուշտ կը համբուրէր։ Ես կը քղուէի...

Լսեցի մօրս աղաղակը։ Ոտնաձայն։ Խուժում։

— Տրդա՛տ, ոտքդ պագնեմ, Տրդա՛տ... կեցիր օր ըսեմ... ինծի՛ համար, մօրդ՛ համար...

= Զգէ՛ ինծի... Ո՞ւր է անիկա... լսեցի միջանցքէն, շնչահատ, կտրտուած ձայնով։

— Ո՞ւր է անիկա կ՚ըսեմ... Այլ միեւնոյն ատեն՝ տեսայ իր մլորած աչքերը, ճերմակ շրթունքները։

— Դուք իմ կինս բո՛զ չինէք... դուք իմ կինս բո՛զ չինէք, հա՞...

— Տրդա՛տ, զաւա՛կս, երկնից անէն վախցիր...

Իմ փոքրիկս՝ յանկարծ երկնքէն ինկած, տեսայ որ կը ճչայ։ Իր ձեռք մը մարմինը աղեղի պէս պրկած, բոլոր ուժովը Տրդատին քղանցքէն կը քաշէ։ Մանուկի իր բնազդը ոտքի է կեցեր՝ սպանութեան հոտ առած։ Դարերու մէջէն, տեսակին իրեն տուած բնազդը՝ այնքան աւելի հզօր, որքան իր մարմինը՝ փոքր։ Ամէն ինչ տարօրինակ էր։ Ես երբեք

չէի տեսած անոր պզտիկ իրանը այդքան շարժուն՝ ու աչքերը այդքան տագնապալից։ Ի՞նչ կ՚ը—ս—է՛—ք... Գայլ մը, յանկարծ ոչխարներու հօտին մէջ։

Տրդատ թօթուըւեցաւ։ Պզտիկը կռնակին վրայ եռ-եռ գնաց ու զարնուեցաւ պատին։

Ամուր ձեռք մը իջաւ երեսիս։ Մայրս՝ խենթեցած, թեւերը օդին մէջ, նետեց մարմինը վրաս։ Պզտիկը առանց ակնթարթ մը կորսնցնելու՝ գրոհ տուաւ և ոտքերուն տակ ինկած, Տրդատին սրունքները կը խածնէր։ Ապտակէն յետոյ՝ յանկարծ փոխեց թաքթիքը, վազեց ինծի և սկսաւ թեւէս քաշել։ Այսպէս բան երբեք իրեն չէր պատահած, կարծես չի կրնար շնչել։

— Զա՛րկ, բաբա՛, զա՛րկ, յանկարծ շունչը տեղը եկաւ և բոլոր ուժովը սկսաւ պոռալ։

Տեսնալով որ տեղէս չեմ շարժիր՝ սկսաւ ոտքերը գետին զարնել ու պոռալ՝ լալով միասին.

— Ծեծէ՛ աս մարդը, բաբա՛, ծեծէ՛...

Ես՝ բաղկաթոռին մէջ, մնացած էի նստած։ Դէմքս յանկարծ պզտիկցաւ ու ճմռթկուեցաւ։ Ծովէն նոր դուրս ելած, լաւ չչորցած մէկու մը պէս կծկտած էի ես իմ վրաս և կը դողայի։

Մայրս ինծի նայեցաւ, չդիմացաւ՝ ուղղուեցաւ դէպի դուռը։ Փոքրիկը պրծաւ թեւիս մէջէն ու վազեց մեծ մօրը ետեւէն։ Հոն՝ յուսահատական նոր պոռթկումով.

— Ծեծեցէ՛ք աս մարդը, մամա՛, կ՚ուզե—ե՛մ... ծեծեցէ՛ք աս մարդը։

Քայլ մը հեռուն, տժգոյն, հեւասպառ՝ եղբայրս կեցեր էր անշարժ։ Սպասեց։ Կարգ ու սարքի մը օրէնքին համաձայն՝ կը սպասէր հակահարուածը ստանալու։

— Մա՛յր, աս պզտիկը ու մեզի առանձին ձգէ, ըսի մեղմութեամբ։

Ստնգանքի բարձունքէն, հեշտին՝ այլ դժոխային, սիրտս՝ անվերջանալիօրէն սկսաւ գլխիվայր թաւալիլ...

— Տրդա՛տ, ըսի, ես կը դարմանեմ ատիկա... բայց դո՛ւն, դո՛ւն... ի՞նչ ըրիր քու կեանքդ... ի՞նչ ըրիր ուրիշներուն... կէս ժամ չկայ՝ Երգեցիկը մեռաւ...

Եղբօրս արդէն մեծ աչքերը՝ քիչ մը աւելի մեծցան։ Դէմքը քիչ մը աւելի տժգունեցաւ։ Գլուխը վեր առաւ ու սարսափած ինծի նայեցաւ։

— Ի՞նչ... Երգեցի՞կը... Էլիզը մեռա՞ւ... հարցուց ուրիշ ձայնով մը։ Մնաց պահ մը գլխահակ՝ կարեւոր բան մը յիշելու ցաւագին ճիգով։ Յետոյ.

— Մա՛յր, մա՛յր... աղաղակեց խռպոտ ձայնով մը որ չճանչցայ, և ուղղուեցաւ խոհանոց ուր մայրս, դէմքը կտաւէ հաստ գոգնոցին մէջ՝ կուլար գլխու մեծ ցնցումներով։

Ես ելայ և գացի փոքրիկը փնտռելու։ Փախեր էր քովի սենեակը։ Մեծ, թաւիշէ թիկնաթոռին ետև, պատերու անկիւնին մէջ, ծունկի վրայ, դէմքը ձեռքերուն՝ կուլար։ Բռնեցի թեւէն և դուրս հանեցի։

— Մնացիր ատեղ, իմ աղա-տղաս։ Չշարժիս տեղէդ. քովի սենեակն ալ չերթաս. հասկցա՞ր։ Նա՛, առ աս գիրքը ու պատկերները նայէ... Քովի սենեակն ալ չերթաս։ Ես չեմ ուշանար. կուգամ շուտով։ Պիտի երթամ Սամուէլը տեսնամ։ Կարեւոր բաներ կայ՝ անհնար է յետաձգել։ Հասկցա՞ր։ Չեմ ուշանար. կուգամ շուտով։

Վարի շրթունքը պրկուեցաւ, ոլորուեցաւ. նոր անձկութեան մը ամէնէն սուր տեսակը խածաւ իր մանրիկ սիրտը և արցունքի նոր տեղատարափ մը սկսաւ։

— Ո՞ւր կ՚երթա—ա՛ս... ես ալ կուգա—ա—ա՛մ... մամաս կ՚ուզե—ե—ե՛մ...

Ես յաջողեցայ հանդարտեցնել զայն։ Ըսի որ պէտք է մեղքնայ ինծի.

Շտապեցի՝ մեռեալին տէր կանգնելու: Միջանցքէն անցնելուս, տեսայ եղբայրս՝ դեղնած: Տաք-տաք հարցումներ կուտար մօրս, պղտորուած ձայնով:

Էլիզին մահէն յետոյ եղբայրս առաջարկեց Տրդատը զրկել հեռաւոր գիւղ մը, դիեցումի գործով զբաղուող կնոջ մը մօտ: Մինչեւ իր չափահասութեան տարիքը կը խոստանար՝ տարին քանի մըն ալ ինք վճարել: Մայրս ուզեց համոզել զայն.

— Ի՞նչ կ'ըլլայ, Տրդա՛տ, զաւա՛կս, ինծի համար ըրէ... ի՞նչ կ'ըլլայ, ձգեցէք որ ան ալ ապրի... Մեսուն-ը որո՞ւ ձեռս կուտայ... Ան ալ ձեռքէս առնէք՝ ե՞ս ինչ ընեմ, ե՞ս ինչու ապրիմ ալ...

— Հարկա՛ւ... օտարը աւելի անուշ է քան քու իսկական Թոռդ...

— Երկուքն ալ աչքիս լոյսն են. ինչո՞ւ ատպէս կ'ըսես. մ'ը մէկուն մազին դպչին՝ իմ սիրտս կ'արիւնի: Աս որբուկը ճի՛չ մէկը չունի... Առտուընէ մինչեւ իրիկուն քովս է... Գիտեմ թէ հրաշքով նորէն պզտիկցեր ես ու նորէն կը մեծցընեմ... Արդար չճնուխը, հեռուները, օտարներուն քով... ի՞նչպէս ձեռքերնիդ վրայ կ'երթայ... Չէ՛ նը՛ ինծի ալ հետը մեռցուցէք՝ լմննայ...

Որովհետեւ ես կը լսէի՝ եղբայրս չէչտակի ինծի ուղղուեցաւ.

— Չե՞նք կրնար ֆօնպին մը գտնել, հարցուց: Օրինակ,

մամման քանի մը ամիս կրնայ երթալ. տարին անգամ մը, երկու... Ո՞վ ինչ կրնայ հասկնալ... Օդափոխութիւն...

— Մայրիկն ալ ուզէ, պատասխանեցի, ես՝ բոպէ մը քովէս չպիտի հեռացնեմ անիկա...

Եղբայրս կարմիր կտրեցաւ: Յետոյ դեղնեցաւ եւ շրթունքները սկսան շարժիլ:

...Ըսել է, այդքան թեթեւութեամբ կը խաղայինք իր պատուին հետ... Այն ժամանակ, գիտցած ըլլանք՝ ինք ո՛չ իմ եղբայրս է, ոչ ալ մօրս զաւակը...

Ես մինչեւ հիմա ալ համոզուած եմ որ առանց Տրդատին՝ մօրս կեանքը բազմաթիւ տարիներով կը կրճատուէր: Թէեւ իր միւս թոռան եւ փոքր զաւկին կարօտէն ալ շատ կը չարչարուէր: Նոր դժբախտութիւն մը եղաւ երբ եղբայրս գրասենեակները փոխեց: Նոյն փողոցին մէջ, տասնեակ մը քայլ աւելի վեր: Նոր գրասենեակին ճիշտ դիմացը ուրիշ տուն մըն է հիմա: Ամէնէն յարմար վայրը՝ նորէն նոյն սրճարանն էր ուր կ'երթայինք արդէն: Բայց պատուհանէն ոչինչ կ'երեւար: Եղբօրս նախորդ գրասենեակները դարձած են կնոջ եւ այր մարդու մազերու սալոն: Մեզի միակ միջոցը մնացած է չփախցնել մեկնումի պահը եւ բոպէ մը դիտել զինք մինչեւ որ կորսուի ամբոխին մէջ, որովհետեւ գրեթէ միշտ, դուրս կ'ելլայ կը յառաջանայ մեր սրճարանին ուղղութեամբ եւ կ'անցնի առջեւէն: Երբեմն սխալուած ենք ժամ մը, երբեմն երկու

ժամ սպասել, իր զուրս ելլալու բոպէն փոփոխական ըլլալով։ Ամէնէն առաջ արտաքին փոփոխութիւն մը կը զարնուի մեր աչքին։ Սեւ գծերով, գորշ վերարկու մը որ երբեք չէինք տեսած։ Կապոյտ, փայլուն, լայն փողկապ մը՝ ճերմակ, բանուած փոքրիկ օղակներով որ առաջին անգամ կը տեսնայինք։ Միակ փողկապ մը իր ետեւէն կը քաշէր ամբողջ շարք մը յիշատակներու։ Փողկապը՝ թէեւ ոչ շատ փափկաճաշակ՝ բայց նորաձեւութեանը մօտէն հետեւող էր։ Ու մայրս յստակօրէն կը վերապրէր այն օրը կամ միւսը՝ ուր այսպէս կամ այնպէս եղաւ, ուր այս կամ այն ըսաւ, ուր դէմքը այսպէս էր կամ այնպէս, ուր տրամադրութիւնը զուարթ էր կամ խոժոռ։ Երբեմն ընկերացած կ'ըլլայ մարդու մը որ երբեք չէինք տեսած։ Սրտերնիս կը սղմուէր. մենք մեզի շատ աւելի օտարացած կը զգայինք այդ անծանօթ ընկերակցին պատճառով՝ քան նոր փողկապին կամ մեզի անծանօթ վերարկուին համար։ Կը խօսին եւ շարժումներ կ'ընեն որ երբեք չէինք տեսած։ Խօսելու եղանակնին եւ շարժումնին, տարօրինակ կերպով, սուր անձկութեան կը մատնէ մեզ։ Ինչո՞ւ։ Մեզի կը թուի որ անոր օրերը կը հոլովուին անմերձենալի կեանքի մը մէջ։ Անոնք այնպիսի երկրի մը մէջ էին՝ ուր ոչ թէ մտնալը՝ այլ հասկնալը իսկ անկարելի էր մեզի։ Երբեմն ճիշդ այն գիշատիչ եւ աներեւ ակնարկներովը որ ես լաւ գիտէի, ռունգերը թեթեւօրէն լայնցած, կ'ողողէր վայելչակազմ աղջիկ մը որ իր դիմացը կը յառաջանար։ Երբեմն ալ կը խնդար լիահագագ, գլուխը ետեւ ձգած։ Մենք կը վերագտնէինք մեր եղբայրը եւ զաւակը՝ ու մայրս կը փղձկէր.

— Ա՜խ, եավրո՛ւս, եավրո՛ւս...

Տրտմութիւն մը իր գիշերին մէջ կ'առնէ մեզ։ Երբ բոլորովին առանձին կը մնայինք, մայրս սրբելով աչքերը որ անմիջապէս կը թացնային նորէն, բազմաթիւ անգամ մը կրկնէր.

— Ինչո՞ւ ասպէս պիտի ըլլար, հը՞... Ինչո՞ւ ասպէս պիտի ըլլար...

Թէեւ եղբայրս բացարձակապէս պէտք չունէր մեզի, բայց մօրս խորագոյն զգացումն էր որ ի՛նք է լքած զայն։ Կամ թերեւս՝ պարագաները այսպէս բերեր են։ Եւ անփոփոխելի պարագաներու կոյր ու վերջնական հրամանին առջեւ՝ կ'արտասուէր։ Նա այդ ոչ բաժանում կը նկատէր, ոչ ալ իբր բաժանում կը զգար։ Վերլուծման չենթարկուած, բառի չվերածուած, ներքին զգացում մըն էր որուն համեմատ ինք անհրաժեշտ էր իր զաւկին մինչեւ իր վերջին շունչը։

Շատ անգամ, տունը առանձին չձգելու համար, Տրդատն ալ հետերնիս կ'առնէինք։ Մեր քով նստած ընդհանրապէս դաս պատրաստելով կը զբաղուի։ Անխուսափելիօրէն, սակայն, իրարանցումի պահէն ինքն ալ կը վարակուի։ Իր մանուկի գլուխը հետաքրքրութեամբ կը խառնէ մերինին, դէպի պատուհանը։ Բաներ մը գիտէ արդէն... Ե՛ս, որ որոշած էի թոյլ չտալ երբեք մանուկի մը որ տեսնայ այն ինչ որ իմ մանկութիւնս տեսած էր, իր ընտանիքին մէջ ու իր միջավայրէն... Ես՝ որ այնպէս պաշտպանած էի եղբայրս այդ բոլորէն... Եւ ահա արդէն երկու երեք թուական, երկու երեք պատկեր որոնք վերջնականապէս նետած են իրենց հունտերը մանուկի իր հոգիին մէջ։ Արդէն կը պատրաստուին ով գիտէ ինչ աճումներ, ինչ աղէտներ... Մեր այցերը դէպի սրճարա՛նը... Իր մօրը մա՛հը... Մեր այցերը դէպի գերեզմանատուն... Ծեծեցէ՛ք, ծեծեցէ՛ք, կ'ուզե՛մ...

Իր մանուկի թեւերը, հօրը, կամ մօրը, կամ քրոջ մը վզին փաթթուելէ առաջ՝ կը գրկեն ծաղիկներու հաստ փունջեր, գերեզմանաքարի մը վրայ դնելու համար։ Հէքեաթներուն հետ որոնք մայրս, ես ալ, կը պատմենք իրեն՝ երեւակայութիւնը կը ստանայ աչքիս առջեւ կանխահաս աճում-

ներ, անըմնական սեւեռումներ... Ես ինքս ալ յաճախ կը տեսնամ դէպքը որուն կեանքը սկիզբ և վերջ չունի։ Փրթեր եկեր է ան անցած միլիոնաւոր տարիներու մութ ընդերքէն, մտեր է պահ մը այս կամ այն կեանքին մութ փապուղիին մէջ, յետոյ դուրս ելեր անկէ՝ մտնալու համար այս մանուկի հոգիին մէջ, գերեզմանաքարի մը, սրճարանի մը, անկենդան աղջկան մը պատկերին մէջ՝ փոխակերպուելու համար դեռ ով գիտէ ինչ երեւոյթներու ու ապա ուրեմն, շարունակելու համար ուրիշ միլիոնաւոր տարիներու չհասնող ողնաշարին վրայէն...

Անցած գիշեր, Տրդատը այնքան ճնճնաց որ անհնարին եղաւ քնանալ։

Վառեցի լամբարը և մօտեցայ մահճակալին։ Վերմակը տարածեցի վրան, բարձը շտկեցի որ կիսարթուն վիճակէ մը յետոյ՝ հանդարտ քուն մը սկսի։ Շնչառութիւնը անկանոն էր և փոքրիկ դէմքին մկանները պրկուած։ Ոտքը որ ծալուած էր, յանկարծ բացուեցաւ այնպիսի ուժգնութեամբ որմէ ամբողջ մարմինը ցնցուեցաւ։

— Տրդա՛տ, իմ փոքրիկս. քնացի՛ր, քնացի՛ր, ես հոս եմ, տե՛ս։

Մեղմութեամբ ճակատը շոյեցի առանց ամբողջովին արթնցնել ուզելու։ Տակաւ շնչառութիւնը կանոնաւորուեցաւ և բաղդատաբար, հանդարտ քուն մը սկսաւ։ Անկողնիս մէջ

հազիւ էջ մը կարդացեր էի որ պզտիկ բռունցքը վերմակէն դուրս հանեց և սկսաւ շարժել.

— Ծեծեցէ՛ք, ծեծեցէ՛ք, կ'ուզե—ե՛մ...

Նորէն ելայ, թեւիկը դրի վերմակին տակ և մեղմութեամբ շարունակեցի փայփայել ճակատն ու մազերը։ Իմ փոքրութենէս գիտէի որ մեծ մօրս ձեռքը, այսպիսի րոպէներու, բարերար, գրեթէ մոգական ազդեցութիւն կը գործէր. հրաշքով, իմ ամէն կարգի, մանկական խռովքներս կը վանէր։ Այս անգամ ես նոյն արդիւնքը չկրցայ ձեռք ձգել։ Տրդատը, երկու անգամ, նորէն իր անձկութեան մեծ ճիչը արձակեց։ Այն ժամանակ առի պզտիկ մարմինը թեւերուս մէջ.

— Տրդա՛տ, Տրդա՛տ, իմ պզտիկ մանչս, իմ աղա-աղաս, արթնցի՛ր. տե՛ս, ես հոս եմ. ե՛ս եմ։

Թաթիկները, սրունքները կը շարունակէին կոշմարին սարսուռով դողալ գրկիս մէջ։ Դէմքը կը պահէր միշտ վիրաւորուած ու զարհուրած կզաքիսի կծկումները։ Վերջապէս կոպերը բարձրացան։ Ահաւոր էր աչքերուն արտայայտութիւնը։ Անդրմոլորակային։ Կայուն բիբերուն լոյսը սառած էր. Սա պզտիկ մարմնին մէջ, աստուածային մեքենայի բնական կարգուսարքը՝ խանգարուած։ Ճանաչողութիւնը՝ ինկած մեծ գիտակցութեան գիրկը, թերեւս կը ծածանէր աստեղային տարածութիւններու միջեւ։ Իսկ պատեհ՝ մղձաւանջին դժնէտեսիլ վհուկները, ծամածռութեան վիհեր կը բանային։

— Տրդա՛տ, Տրդա՛տ, արթնցի՛ր։

Սկսայ համբուրել այդ աչքերը, այտերը, ճակատը, խռնուած մազերը։ Դէմքին յարձակողական պրկումը, աստիճանաբար, հալեցաւ։ Ցաւի ու սարսափի արտայայտութիւնը — այս անգամ մարդկային եզրերու մէջ — կծկեց իր մանուկի դէմքը։

— ... Խորունկ սակառին մէջ պիտի նետէր նորէն ... Թեզի, երկաթ թելերով կապեր էին ծառին... Հեռուէն մարդ տեսայ՝ սկսայ պոռալ... Ինծի չէին լսեր...

— Հանդարտէ՛ր, տղա՛ս, հանդարտիր. երազ է։ Տե՛ս, ոչ հնավաճառ կայ, ոչ մարդ, ես եմ։ Գիտես որ երազները սուտ բաներ են։

Քանի մը ամիսէ ի վեր, միշտ միևնոյն հնավաճառը, գրեթէ կանոնաւորապէս ամէն օր, իր երազները կը յաճախէր։

— ... Խորունկ սակառին մէջ պիտի նետէր զիս։

— Այսօր պիտի ձգեմ որ անկողինս պառկիս. իմ քովս։ Կը խոստանա՞ս որ պիտի քնանաս։

Թռչունի պէս կծկուեցաւ կուրծքիս։ Սրունքներուն, զիստերուն, թեւերուն մատղաշ միսերէն տաքութիւն կը ծորէր։ Արդէն քնաթաթախ աչքերը, շատ չանցած, փակուեցան։ Բայց ճնշուած շնչառութենէն, դէմքին կծկուած վիճակէն զգացի որ այս անգամ ալ, դեռ մանուկի անուշ քունը չէր։ Իրաւ ալ, ընդոստ շարժումէ մը յետոյ, բացաւ աչքերը։

— Նորէն պիտի գար՝ փախչեցայ... Սակառը որ տեսնամ՝ գիտեմ որ սեւ մօրուքով մարդն ալ ետեւէն դուրս պիտի ելլայ...

— Սեւ մօրուքով մարդը կուգայ՝ որովհետեւ կը վախնաս։ Քանի անգամ ըսեր եմ. եթէ բարի ու քաջ սրտով քնանաս՝ ոչ ոք կուգայ երազդ։ Լա՛ւ. մի՛ քնանար անմիջապէս։ Գիրքիդ պատկերները դիտէ. ա՛ռ։

— Քնանալէս առաջ չեմ վախնար, բաբա՛։ Յետո՛յ ... սակառը խորունկ, լաթով լեցուն է...

— Ես հոս չե՞մ։ Իմ վրաս ալ վստահութիւն չունիս։

— Թեզի միշտ ծառին կը կապեն. կամ հեռուէն կը վազե՛ս, կը վազե՛ս, չես հասնիր...

Անհնարին կ'ըլլար անցեալ օրուայ դէպքը մոռցնել տալ։

ժանգոտած գամի պէս մխուեր էր սիրտը։ Մէկ քանի անգամ, կատակով անդրադարձայ այդ դէպքին և ծաղրեցի իր յուզումը։ Խնդալով ու իր իրարանցումը կեղծելով.

— Ծեծեցէ—է՜ք, ծեծեցէ—է՜ք... Ամօթ չէ՞... Կ'ուզես որ հօրեղբայրդ ծեծեն։

— Ի՛նք ինչու...

— Ըսել է, դուն քու բաբադ հարուած մը ստանալու չա՞փ ալ ուժով չես կարծեր։

Ինչպէս միշտ, մտիկ ըրաւ աչքերը մեծ բացած և ոչ շատ բաւարարուած։ Ալ չխօսեցաւ։ Րոպէ մը վերջ, կրօնագիտութեան գիրքը — որուն պատկերները բոլոր միւսներէն կը նախընտրէր — կեցուց կուրծքին և սկսաւ թերթել։ Էջերը, մէկը միւսին ետեւէն, տենդագինօրէն կը դարձնէր։

— Բոլորն ալ դժոխք պիտի երթան իշտէ, բոլո՛րն ալ ... պոռթկաց յանկարծ, կատղած բայց արցունքոտ ձայնով։

...Անպիտա՛ն, անպիտա՛ն պզտիկ։ Ի՞նչ ընէի որ մոռնար... Հազար անգամ համբուրեր էր արդէն, այտին վրայ միշտ միևնոյն տեղը, նոյն նշանակալից տեղը... Իբր թէ առանց գիտակցութեան։ Իմ ընդունած անզօրութիւնս կը չարչրկէր զինք, մանաւանդ կամովին ըլլալուն հանգամանքովը. Իր համակերպումի ուժերէն վեր էր այդ։ Ինք համոզուած է որ այդ մութերը կրակի վրայ պիտի նստեցնեն բոլորս. բոլորիս պիտի մեռցնեն այնպէս ինչպէս երբ գայլը, գամբռի տեղ, փարախը կը մտնայ. մեծ մօրը պատմած հէքեաթին պէս։ Ամէնէն մեծ ցաւը հոն է որ իր պզտիկ բայց ամբողջ բնազդական էութիւնը կը զգայ այդ և ես՝ ո՛չ։ Ոչինչ աւելի յարմար կերպով ստեղծուած է զոհ երթալու չարիքի ու դաւաճանութեան, որքան ես։ Ինք գիտէ, ինք կը զգայ այդ բոլորը և ես՝ ո՛չ։ Ես եղած եմ միայն ծառին կապուելու համար, կամ հեռուէն կրնամ վազել անընդհատ, և երբեք չհասնիլ պէտք եղած տեղն ու ժամանակին։

Ինք այս բոլորը ինչպէ՛ս, ինչպիսի՛ սուր կերպով կը զգայ։ Լեզու չունի, բան չունի... Ինչպէս հասկցնէ այդ մեծ վտանգը ինծի, հը՞, ինչպէ՞ս հասկցնէ... Ահա առաջին անգամ, էժտահար Բարիին կռնակէն, ջղաւաճան Զարը կը դաշունահարէ... Ու մանուկի կարմիր երեւակայութիւնը, կոյս բնազդներու պայթումին վրայ, խոյանքներ ունի որ մինչեւ երկինք կը հասնին... Ինչպէ՞ս հասկցնէ, հը՞, ինչպէ՞ս...

Հիմա համոզուած էի որ անդարմանելիօրէն անհաշտ պիտի մնար այդ զգացումին։ Այդ խնդրին հետ կապակով վերաբերումը ոչ միայն ոչինչ կը մեղմացնէր, այլ պարզապէս անհանդուրժելի էր իրեն։

— Վստա՞հ ես ատ բանիդ։

— Բոլո՛րն ալ դժոխք պիտի երթան, կրկնեց այն բացարձակ հաւատքի վճիռով որ մանուկները գիտեն ունենալ։

— Լա՛ւ... կը տեսնա՞ս ինչ չար մանչուկ ես։ Անոնք ամբողջ դժոխքը ունին, և չես ուզեր որ ես մէկ հատ հարուած տանեմ։ Ա՛լ չեմ սիրեր քեզի...

— Ուզածի՞դ պէս պիտի ըլլամ, բաբա՛. քաջ պիտի ըլլամ ասկէ յետոյ։

— Ատիկա չի՛ բաւեր ալ։ Ուժեղ ըլլաս որ ի՞նչ պիտի ընեմ...

Երկար լռութիւն։ Կը մտածէ։

— Ուրիշ ի՞նչ պէտք է ընեմ...

Ուռեցած ձայնը տագնապ կը հատի։

— Կը տեսնա՞ս, երկու պայման ևս կայ որպէսզի չա՛տ, չա՛տ սիրեմ քեզի։ Նախ՝ միտքդ պիտի դնես որ երբ ուժեղ ըլլաս՝ մէկ բանի համար է՝ ուրիշներէն եկած հարուածը տանելու համար միայն։

— Չեմ ուզե՛ր, չեմ ուզե՛ր... պայթեցաւ լալով։ — Քեզի՞ զարնեն, մամայի՞ս զարնեն... Ե՛ս ալ պիտի զարնեմ ... ե՛ս ալ պիտի զարնեմ, թեքմէ պիտի տամ,

խոհանոցին դանակը փորերնին պիտի խոթեմ ... (Յանկարծ ողբը նոր սաստկութիւն առաւ)։ Մամաս կ'ուզե-՛մ, մամաս կ'ուզե-՛մ...

Չհասկցայ թէ, «Մամայի՞ս զարնեն»ը ո՞ր մամային համար էր, մե՞ծ մամային, թէ... Երկու թաթիկներով, միեւնոյն ատեն, ձեռքս իրեն կը քաշէր։ Արցունքէն պղտորած բիբերը կը պահանջէին, կը պաղատէին. «Թէ՛ վրէժառու պիտի ըլլամ, եւ թէ՛ պիտի սիրես ինծի»։

— Լա՛ւ, լա՛ւ... խե՛նթ. ես կատակի համար ըսի։ Հըլէ թող մէկը ինծի դպնայ, մամայիդ դպնայ... ես անոնց խե՛րը կ'անիծեմ։ Չտեսա՞ր որ կատակի համար ըսի, հը՞, չտեսա՞ր... խե՛նթ։ Տէ՛ քնացիր հիմա, մինակ թէ քնացիր հիմա ալ։ Քու պատճառովդ ես ալ չեմ քնանար. վաղն ալ յոգնած պիտի ըլլամ։

— Կը քնանամ, նա, կը քնանամ... (Արագ մը գոցեց կոպերը ամփոփուած դէմքին վրայ ու չարունակեց, հեկեկանքէ դեռ ցնցուող ձայնով)։ Առաջուան պէս պիտի սիրե՞ս, բաբա՛, իրա՛ւ...

Ժառանգական սա սարսափը՝ բաւականին չսիրուելու, եղած սէրը կորսնցնելու։ Արդէ՛ն, արդէ՛ն։

Աչքերուն տակ երկու մութ սեւցեր էր և փոքրիկ դէմքը կը կրէր ցնցումին ամբողջ աւերը։ ...Ի՞նչ դժուար բան է առիւծ կորիւնը... Այս աշխարհիս մէջ՝ ես զբաղում չունիմ... Մէկ հատ միայն. ջնջել այդ աչքերուն սեւը, ջնջել այդ դալուկը...

Յանկարծ տեսայ որ կոպերը բացուեր են։

— Չե՞ս քնանար հապա։

— Գիրքս ինծի տուր, բաբա՛։

— Արաէ-է՛ն... Ի՞նչ կայ... Ի՞նչ եղաւ ջաղա-ա-ա՛ն...

Լսեցի, այս անգամ, քովի սենեակէն, մօրս ձայնը։ Ներս մտաւ խուժումով ու կորսուած ակնարկներով։ Քայքայուած տուն որ պզտիկ հով մը կրնայ աւերակի վերածել։

— Ան մարդը, մուրճախ, նորէն ջաղացին երազը եկեր է։ Բռնամ ես։ Ինծի կուգայ թէ ժամեր կայ որ կ'ուզեմ արթըննալ՝ չեմ կրնար։ Ցօղնութիւնը՝ կոկորդիս նստե՛ր կը խեղդէր։ Վա՛խ, մամաց քոռնար քու չըլլիդ ծուռ չտեսնար։ Աղջիկդ սատկիմ։ Եկուր իմ ծոցս, իմ ասլան տղաս, իմ սե-ւո՛ւլ եավրուս։ Եկուր օր մինչեւ առաւօտ ես հէքեաթ ըսեմ քեզի. ատ մունետիկ մարդը ճեսս ունի նը՝ թող նորէն երազդ գայ տեսնամ։

Մայրս երազի այդ հնափաճառին կ'ատէր իր ամբողջ հոգիովը։ Անոր համար, կենդանի ու չորս կողմը թափառող չարագործ արարած մըն էր։ Խելագարի թափով, սեղմեց Տրդատը կրծքին ու դեղեւուն քայլերով տարաւ իր սենեակը։ Ինչպէս յաճախ, փէտացած մատները սկսաւ տանիլ ու բերել մեղմութեամբ թոռանը մազերուն մէջ։ Պզտիկ ձայնով մը, հորի մէջէն դուրս եկած, ընկճումի անյատակ հորին մէջէն, աչքերը տաժանքով բարձրացուց մեծ մօրը։

— Նո՛ր մը պատմէ, մամա՛, կ'ըլլա՞յ։

— Հա՛ եավրուս, հա՛, նոր մը։ Աս մէկը երբե՛ք չեմ պատմած. հիմա՛ պիտի պատմեմ որ աղւոր պէս քնանաս, իմ սրտի՛ կտորս, իմ սեւուկ ձագուկս, ես քոռնա՛մ, քոռնա՛մ ես։

Կար՝ չի կար, կար՝ չի կար, արեւի պէս թագաւոր մը կար։ Բոլորը՝ մեծ ու պզտիկ կը սիրէին զինքը։ Պզտիկները անոր անունը աղօթելու առեն կ'ըսէին, իսկ մեծերը՝ գինի խմելու առեն։ Բայց թագաւորը ինքը՝ գինի չէր խմեր, եւ պալատականները երբ կը խօսէին անոր հետ՝ մարդ չէր գիտնար թէ ո՛ր մէկն է թագաւորը։ Ան՝ քիչ խօսող թագաւոր էր. երբ իրեն բան մը ըսէին՝ աչքերը վար կ'առնէր, երբեմն ալ կը կարմրէր։ Զգիտցողները կրնային խաբուիլ՝ փայլուն համազգեստով ու բարձր խօսող պալատական մը՝ թագաւորին տեղը առնել։ Ատ թագաւորը ծպտուած կը

պտտէր, երկու հետեւորդի հետ, քաղաքին ու գիւղերուն մէջ։ Սիրտին ուզած առենը, նշան կ'ընէր վեզիրներուն եւ առր կամ անոր դրամ բաշխել կուտար։ Օր մը, երբ շատ մը ջրկիրներու, բեռնակիրներու, գիւղացիներու հետ խօսած էր, ամբողջ օրը թափառելէ յետոյ չափազանց յոգնած՝ որոշեց գիշերը հեռու խանի մը մէջ անցնել։ Պառկելէ առաջ, խնդրեց հետեւորդներէն որ երթան խանին տէրը առջեւը բերեն։

— Ինծի լա՛ւ մտիկ ըրէ, եղբա՛յր, ըսաւ թագաւորը կոլուածատէրին որ սարսափած կեցած էր շեմքին, ճակատը մինչեւ ծունկին ղպած։ Հա՛, աս մէկ թագաւորը ատպէս էր. բոլոր իր նմաններուն «եղբայր» կ'ըսէր։

— Ինծի լա՛ւ մտիկ ըրէ։ Աս գիշեր քու խանիդ մէջ պիտի քնանամ, բայց չեմ ուզեր որ ինձմէ մեծ մարդ գտնուի հոն։

— Թագաւորը ապրա՛ծ կենա, պատասխանեց շուարած տանտէրը, ո՞ր գետնին տակը անցնելիքն է որ Ձերդ Բարձրութենէն աւելի բարձր կրնայ ըլլալ։

— Աւքանը կ'ըսեմ բժիշկ, չափազանց յոգնած եմ և քնանալ կ'ուզեմ. չըլլայ որ ինձմէ մեծ մարդ գտնուի։

Տանտէրը չփոթած դուրս կ'ելլայ. թագաւորին երկու հետեւորդները եռեւէն։ Ինչ որ յայտնի մարդ կայ խանին մէջ դուրս կը վռնտեն։ Անոնց մէջ՝ հեռու երկրէ եկած օտար շատ մեծ մարդ մը, գիւղերու ու քէրվաններու տէր մեծահարուստ մը, ազդեցիկ պաշտօնեայ մը և շատ մը ուրիշներ։

Թագաւորը հազիւ երկու ժամ աչքը կը գոցէ, կ'ուզե՞ս որ պզտիկ մը, մէկ ձանի վրայ, սկսի լալ ու պոռալ։ Ինչ կ'ընեն՝ ձայնը չի կտրեր։ Թագաւորը կ'արթննայ, կը պատրաստուի մեկնիլ և կանչել կուտայ խանին տէրը։ Առատ առատ պարտքն ու պաղշիշը վճարել տալէ յետոյ.

— Ես քեզի չըսի՞ որ ինձմէ մեծ մարդ չգտնուի հոս, կը

դառնայ ու կ'ըսէ տան տիրոջը։

Ապա կը հրամայէ որ իր սենեակը յատկացնեն լացող պզտիկին։ Մանուկը կը բերեն և կը պառկեցնեն այդ սենեակին ու անկողնին մէջ որ — ի՜նչ խօսք կ'ուզէ — խանին ամէնէն լաւն էր։ Թագաւորը աչքովը կը տեսնայ ու կը մեկնի իր երկու հետեւորդներուն հետ։

Տղատը շատոնց քնացած էր, բայց մայրս, վախէն, մէկ հէքեաթը լրացնելէն յետոյ՝ անմիջապէս կը յարձակէր յաջորդին վրայ։ Փէտացած մատները, մեղմութեամբ, կ'երթային ու կուգային թոռանը մազերուն վրայ՝ մինչ կը փնտռէր ուրիշ մը։

— Կար՝ չի կար, կար՝ չի կար...

Սուր ցաւ մը կը կծկէ սիրտս։ Յանցաւոր էի ես որ չէի պաշտպաներ եղբայրս։ Ի՞նչ բանի դէմ, ի՞նչ բանի համար... Ես ալ չէի գիտեր։ Ատ միտք չէր արդէն, այլ զգացում։ Սպառման այդ սրտոր արդէն, հաշիշի ներարկութեան մը պէս, իմ մէջ յառաջ կը բերէր գոռովանքի եռապան։ Կրնամ ըսել թէ հոգեթափութեանս բոլոր պաշտպանիչները կորսուած էին, բացի այդ մէկէն։ Այդ մէկը միւսներուն սահմանէն դուրս կ'ելլար արդէն։ Ամէն անգամին, նորէ նոր, կը վերարծարծէի այն բոլորը որ կը վերաբերէր եղբօրս։ Ամէն անգամին ալ ինծի կը թուէր որ քիչ մը աւելի լաւ կը հասկընամ երեւոյթները, քիչ մը աւելի յստակ։ Անվերջանալիօրէն կը բացատրէի, կը պատճառաբանէի, կը հակաճառէի։ Փաստ մը, խօսք մը, յանկարծ կը յայտնուէր, երկար ատեն կը մնար մտքիս մէջ...

Ինչո՞ւ, կը հարցնէի ինծի, եղբայրս իր մօրն ու մեծ եղբօրը ձգեց իր ամուսնութեան բացարձակ տնօրինումը։ Ինչո՞ւ, իր կեանքին բոլոր խնդիրներուն մէջ, ինք մաս չունեցաւ։ Առաջին օրէն հոգեկան անբացատրելի մեքենականութեամբ մը, չզբաղեցաւ այդ խնդրով։ Մօրս խանդավառութիւնը որոշեց ամէն ինչ։ Նոյն դիւրութեամբ կրնար որեւէ ուրիշ ընտրութիւն մը տեղի ունենալ։ Ինք, իշխանը այդ երիտասարդ աղջիկներուն որոնք, ուզած ատենը, թիով կը ժողվէր, ուռկանով իր նաւը կը լեցնէր... Ինչո՞ւ այդ մանկական հնազանդութիւնը...

Ինչպէ՞ս, անպաշտպան, անամրոց մնացեր էր իր անձնաւորութեան ամէնէն կարեւոր դիրքերէն մէկը՝ ուրկէ կայր

դիպուածը, ուզած ատենը, սուլելով կրնար ներս մտնալ... Սիրտս կը կծկուէր կարեկցութեամբ, և գորովանքի ամեհի հեղեղներ կ'անցնէին հոգիէս, զոհուելու, մեռնելու աղու տենչանքներով։

Երբեմն կը պատահէր որ կը զրկէի Տրդատը մօրս հետ և ես երկար ատեն կը մնայի դեռ հոն։ Ինծի կը թուէր որ ապրուած րոպէն կեանքի ամէնէն աղօտ մասը եղած է, ինչպէս ուտելը՝ մարսել չէր։ Ոչինչ կրնար արգիլել զիս, անցեալի ապրուած ժամերը մարսելու դիւթանքէն։ Դիւթանքի մութ անքերը, այդ շրջանին, մէկ երկու հատ էին. միշտ միևնոյնները...

Եղբայրս լիսէէն ետ բերինք։ Ցետոյ ի՞նչ... Այդ՝ մնացած էր իմ մօտ որպէս հսկայական դէպք։ Երկու տող գրեցի և ան՝ յաջորդ օրը ձգեց դպրոցը և եկաւ տուն։ Երկու տող գրեցի՝ եկաւ տուն... Հակառակ հասարակ մահկանացուի իմ միակ տիտղոսիս՝ ես տեւականապէս զգացումը ունիմ հզօրագոյն ազատութեան մը տիրելու։ Հետևապէս՝ գերագոյն պատասխանատուն ամէն ինչի։ Միտքս երկվայրկեան մը իսկ չի յամենար ուսում առնելու, դադրեցնելու, զինքը գործի դնել-հանելու մտմտուքներուն մէջ։ Այդ դէպքերէն իմ կրած հակազդեցութիւններս գլխովին հակառակ են մօրս կրածներէն։ Մակերեսային տրամաբանութիւնն իսկ ցոյց կուտար որ ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ և մենք բոլորս՝ դէպքերը ընդունելու ու համակերպելու վիճակին մէջ էինք միայն։ Գրեցի՝ եկաւ... Բացուեցաւ նոր գլուխ։ Ինչ ալ խորհիմ, ինչ ալ տրամաբանեմ՝ ես միայն մէկ կերպ կը զգամ։ Քանի որ անոր ճակատագրին ուղղութիւնը կը փոխուէր այնքան դիւրին որքան հողմացոյցին շարժումները՝ ան ոեւէ ինչի պատասխանատու չէ։ ...Ձեռքերուն վրայ մելանի բիծեր լեցուն։ Դէմքը փոշոտ, մազերը երկար։ Համազգեստ մը վրան, դեղին կոճակներով։ Ֆրանսական հա-

մազգեստ մը... կարճ տափատ։ Պայուսակը, մէկ քանի առարկաներով ու ճերմակեղէնով լեցուն՝ դրաւ մէկդի, փայտէ եռանկիւնաչափային գործիքներուն հետ։ ...Այո՛, հիւանդ էի... Ոչի՛նչ, քանի մը օրէն պիտի անցնէր... Մայրի՞կը... Ան ալ լաւ է... Անծանօթէն, օդին մէջէն, մռայլը սկսաւ բանիլ արդէն իր վրայ։

— Ալ դպրոց չպիտի՞ երթամ։

...Չէ՛, ալ չպիտի երթայ։

Բացուած՝ ինչպէս լուսանկարի մը մէջ, մնացած է նաև յիշողութեանս վրայ, աչքերուն փայլը, երբ այն օրը. «Գէ՛շ աղայ ես, գէ՛շ...» ըսի իրեն։ Բարկութենէն աւելի — հետզհետէ աւելի յստակ կը դառնայ ինծի — գայթակղութեան արտայայտութիւնն էր։ Ճշմարտապէս անիրաւ հարուած մը կրելու... Ահա թէ ուր էին հասեր խնդիրները։ Ինչպէ՛ս, գոնէ մակերեսայնօրէն, գոնէ թեյլօրէն չէր պաշտպանուած այդ խոցելի կէտն ալ։ Եւ ան Աքիլլէսին գարշապարին վրայ չէր որ կը գտնուէր...

Կ'ուզէի գիտնալ նաև թէ ինչ են ներքին ափիները իր անձնական այս նոր գործին։ Ինչպէս նկատի կ'առնէ կամ կը դիմագրաւէ «առնեղու» զանազան կարելիութիւնները որ վխտալու էին հոն։ Ինչպէս կ'անդրադառնան հիմա իր վրայ գող լորտ-մէրիներու, գող նախագահներու, կանկսթերներու, Ալ Բափոններու պատմութիւնները։ Ինչպէս կը վերաբերի նաև Ցօլակիմին — ժամանակին ուսուցիչ եղած — թուեալից պատմութիւններուն հանդէպ, հայ կուսակցական գործիչներու ու դրագէտներու անպարտկելի դրամաշորթութիւններուն մասին։

Հապա «պօն պեզեօզ»նե՞րը... Ի՞նչ տաքինութիւններ պէտք է որ ունենան անոնք հիմա և ո՞ւր տեղերը փնտռելու են...

Երբեմն ալ կը պատահի որ — հազուադէպօրէն — ընկերացած մէկու մը, քանի մը բայլ կը նստի դիմացի սրճարանին դրսեմասը:

Եթէ կառսոնը փութայ՝ գիտեմ որ հատու չեչտով. «Սպասեցէք վայրկեան մը որ նախ նստիմ» կ'ըսէ: Կառսոնին միակ ուզածը քնանիլ է արդէն: Ինչո՞ւ ուրեմն: Չէ՛, նորէն պէտք է ընդգծել: Կառսոնը զաղտնի ու արագ ակնարկ մը կը նետէ անոր վրայ: Ամբողջութենէն դրամ և ուժ կ'արտաբուրէ որուն առջև տկարները կը ծռեն իրենց գլուխը արդէն: Չէ՛, բայց նորէն պէտք է ոտքը գլխուն վրայ դնել: Ցամպարէ դեղին, բաւականին հաստ ու երկար, առաջին տեսակէն ծխափողը՝ ցցուած է ձախ կողքէն, փոքր աղօրիներուն միջև: Ապտուլլահին ծուխը, գալար-գալար կը բարձրանայ, երբեմն խափանելով, երբեմն թոյլ տալով որ փայլին, իր անուան երկու սկզբնատառերը որոնք ադնիւ ոսկիով պատկած են ծխափողին դեղին լանջքին: Երկու մատնի կը կրէ միայն: Ամուսնականէն զատ՝ պարզ ու հաստ օղակի մը երկու թեւերը կուզան ու կը գրկեն մեծ, անբիծ ադամանդ մը: Կառսոնը վարժ է. մէկ ակնարկով կը տեսնայ այդ բոլորը: Քիթը գիտէ զանազանել այն թեթև, այր մարդու անուշահոտութիւնը: Գիտէ որ սուղնոց տեսակէն է: Իր ուզածը միայն քնանիլ է: ...Բայց չէ՛, նորէն լաւ է դնել ոտքը խոնարհած գլխուն:

Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ... Ինչո՞ւ այս անհեղեթայրական, համայնատարած թրթռացումը...

Եւ ե՛ս, եւ ե՛ս, դեռ կը կարծեմ որ, մօրս հետ, այս հզօր չափահասը մեզի պէտք ունի, մինչև մեր վերջին չունչը...

Տրդատին գործը բարգաւաճման մէջ է: Զարմանալու բան չկայ: Ինք կատարելապէս կ'իւրացնէ արհեստը և կը ղեկավարէ գործը իր երիտասարդ եռանդին ու խիստ նկարագրին ուժովը: Իսկ իր անհրօջ խորհուրդները՝ յաճախ անակնկալ մուտքեր իրականացնել կուտան: Ատոր համար ալ եղբայրս աչք կը գոցէ. ձգեր է չորս դրամօժիտի մուրհակներէն երեքը, գդրոցի մը խորը: Մարտիրոս պէյ առաջինը վճարեց միայն: Ճանը՛մ բոլոր ունեցածն ալ անորը չէ՞...

Այն որ քիչ մը վախ կը պատճառէ՝ սա է որ, երբեմն, իրենց հարստութեան և ուժին բուրգը, յանկարծ, հիմքէն կը սկսի երերալ: ...Խելքս չի հասնիր այդ անդնդային չարժումներուն: Մինչև հիմա, մեր աներ պապային, երկու անգամ պատահեցաւ արդէն: Միշտ ալ, սակայն, կատուներուն պէս չորս թաթի վրայ կ'իյնայ: Երկու, առ առաւելն երեք օր կը տևէ իրարանցումը՝ ահաւոր ճգնաժամը: Մազէ մը կախուած կ'ըլլայ մեծ հարստութեան և դիրքի ընկղմումը: Ցետոյ, ամէն ինչ իր բնականոն ընթացքը կը գտնէ: Տրդատը, բարեբախտաբար չո՛ւտ խելքի ինկաւ: Ինքզինքը լաւ եա քաշեց:

Ի՛նչ պաղարիւնութիւն, նկարագրի ինչ ճարպիկ ուժ կը գործադրէ ան այդ օրերուն... Մարտիրոս պէյ Դաւթեանը: Պարզապէս կը հիանամ: Մա՛րդ, ո՛չ մէկ օտար, մազաչափ չի օգտուիր՝ գլխակորոյս իրարանցումի այդ դրութենէն: Մօտիկ կամ հեռաւոր ծանօթ՝ իր մէկ անձկագին ակնարկն իսկ չի կրնար որսալ: Չի կրնար անկշիռ ու դուզնաքեայ բաւարարութիւն մը չահելով՝ հին ու կուտակուած ոխեր, անիրաւութիւններ հովացնել: Բոլոր չարժումները՝ դիմում,

առաջարկ, գործառնութիւն, գիր, թուղթ, ստորագրութիւն՝ կը կատարուէին ընդհանրական խնայողութեամբ մը որ ամե- նաճշգրիտ իրենց ադամանդի կշիռն իսկ աւելի լաւ չպիտի կրնար չափել։

Այսպէս էր որ անգամ մը, շատ տարօրինակ ձեւով, Բալոյին գրասենեակը հրաւիրուեցայ ուր ինձմէ պարզա- պէս դրամ փոխ պիտի ուզուէր և ուր սակայն ինծի ցու- ցադրուեցաւ գաղտ վերապահութիւն մը որպէս թէ գումար մը տալու համար ըլլար։

Քիչ մը զարմանալի էր։ Գիտէի որ մեր աներ պապան և Բալոն աւրուած են։ Պարսկական գորգի խնդրի մը մէջ Բալօ խաղի եկած էր։ Բալօ այդ բանը չի սիրեր։ Բաւա- կանին մեծ գումար մը կորսնցուցած էր այդ առթիւ։ Թէև գիտէի որ իր բուն թշնամութիւնը Մարտիրոս Պէյին դէմ անկէ առաջ կուգար որ, հրապարակին վրայ, գիտցուած էր խնդիրը։ Բալօ տօլապի եկեր է... Կարելի չէր եղած ծա- ծուկ պահել։

Գորգին խնդրէն քիչ յետոյ, լուր եկաւ որ Մարտիրոս պէյ վռնտեր է իրենց քնարերգակ սպասուհին։ Ըսողներ ալ կային որ հայրենակարօտ քերթողուհին ինքը դուրս ելած է։ Մէկ խօսքով, Բալօ իր քով առած է զայն։ Ասի- կա՝ կիները նկատած էին որպէս բացէ ի բաց դաւաճանու- թիւն և երկու ընտանիքներուն պաղութիւնը վերածուեր էր խզումի։ Ուրիշ վարկածի մը համեմատ, Կիւմիւշեան փաս- տաբանը՝ կարևոր նոյն իսկ կարևորագոյն դերը խաղացած է այս խնդիրներուն մէջ։ Դեռ Մարտիրոս պէյենց տունէն չե- լած՝ Մառիին ներշնչումները, իր հագուստներուն զեղխ գոյներուն պէս, կը ստանան որոշ դիւցազնաշունչ երանգ։

Այս բոլոր փոփոխութիւններուն՝ Կիւմիւշեանի արդա- րատենչ սիրտը անծանօթ չէ։ Նոր խօսքի հերոսին հետ աւե-

լի, ո՛չ աւելի, լրիւ հաղորդութեան մը համար է որ, ըն- կերուհի Մառի՝ կը լքէ կեղտոտ դրամատէրի մը ստրկական յարկը։ Կեանքը չուշանար սակայն, զինքն ալ խաղտացնող խմորումներու ենթարկելու... Տարփավառուած գիշերներ, ծարաւ հոգիներու բաղխում, ինչքի ու սրտի գերագոյն մի- ութիւն, խոյանք դէպի վեր, աւելի վեր... Դրամի մասին խօսի՞լն ինչ է... Ընկերուհի Մառիին խնայողութիւնը ատ տեղ, գզրոցին մէջ է։ Կիւմիւշեան շուտով մեծ դատ մը պի- տի շահի... Մինչ այդ՝ ինչքի հաւասարութիւն... Անակըն- կալ յղութիւն, վիժում, վեներական վարակում, հիւանդա- նոց՝ առանց սանթիմի... Կիւմիւշեան համակ մարդկային բարձր խնդիրներուն մէջ կորսուած՝ չի կրնար զբաղուիլ մանրէական կեղտերով. իր ճակատագիր ը նշան կ'ընէ իրեն... Ինք կը խոյանայ... Մառիին դէմքին հետ հոգին ալ դեղ- ներ է... Ա՜յ թէ ինչ ըսել է այդքան դեղին լուսինը սիրել... «Սը-րի-կան խաբեց զիս...»։ Մառի կը խորհի որ կեղտոտ դրամատէրերու ստրկութեան մէջ կան բաներ որ, ինչ մեղ- քը պահէ, ստիպուած է նախընտրել։ Կը դիմէ Բալոյին։

Կիւմիւշեան՝ կեանքին մէջ այդ անունով աղջիկ չէ ճանչ- ցած։ Ինք ո՜ւր, աղջկայ խնդիրները ո՜ւր... Իր միտքն ալ, սիրտն ալ, հոգին ալ լեցուած են միայն ամբողջ մարդկու- թեան հոգերովը, ինչպէս և անդրկովկասեան ներածութիւննե- րու, արտածութիւններու, մաուքի, եղքի անհամար թի- ւերովը։ Հըզի՛ թող մէկը լրջօրէն համարձակի իրեն այդ մասին խօսի՛լ, ըլկուած աղջնեկի մը մասին... Թերթ ունի իր ձեռքերուն տակ ու բեմ՝ ոտքերուն...

Մառիէն քաղելով, Բառլօ՝ հաստատացուցած էր իր պաշարը և զանազան տեսակի լուրեր տարածեր Մարտիրոս պէյ ընտանիքին շուրջ։ Պէտք է ըսել որ մէկ հատիկ էր այդ լուրերը պճնազարդելուն մէջ։

Մեր աներ պապան, ձեռքերը գրպանը, ոտքի, ուսերն ու գլուխը պատին կռթնցուցած, լուռ, անքակտելի դէմքով կեցած էր։ Երկար, շատ երկար ատեն կար որ չէինք հանդիպած իրարու։ Բարեւեց իր ձեւովը։ Ուժգին՝ բայց հպումի երկու գծի վրայ, ձեռքս սեղմեց ու մօրս որպիսութիւնը հարցուց։ Բառլօ Նատարան մը առաջարկեց և, մեծին լըռջութեամբ, շարունակեց բաներ մը գրել, բաներ մը կշռել։ Շատ չանցած Տրդատը եկաւ և գրեթէ իր ետեւէն, մեր հարսն ու զուքանչ մայրը։ Եղբայրս ձեռքս սեղմեց և անմիջապէս. — Մաման ի՞նչպէս է, հարցուց։

Մեր հարսն ու զուքանչ մայրը շատ սիրալիր եղան և ամէն տեսակ հարցումներ ըրին։Նրբացած վերապահումներու ի՛նչ գերագոյն արտայայտութիւն...

Տրդատը երկարօրէն համբուրեց իր կինը, կրծքին սեղմած։ Մեր հարսը ճամբորդութենէ կուգար. ժամ մը հազիւ կար։ Ուժգին անհամբերութիւն մը եկեր է վրան և յանկարծ պայուսակները պատրաստել տուեր ու մեկներ է դէպի Փարիզ։ Գրասենեակէն ըսեր էին որ պարոն Բառլոյին մօտ է... կը հասկնա՞մ... կրնա՞ր աւելի սպասել... Տրդատը հաստատեց որ երկար չպիտի տեւէ և յետոյ միասին դուրս

պիտի ելլեն։ Երբ յայտնեցի որ մօրս առողջութիւնը բաւաբար է՝ մեր հարսն ու մայրը, միաձայնաբար, երկու անգամ.

— Թա՛ն միkօ, թա՛ն միkօ, կրկնեցին։ Մեր աներ պապային երեսին վրայ բան մը սողոսկեցաւ որ ենթադրեցի թէ ժպիտ մը ըլլալու է։ Ինծի դարձաւ և,

— Իլ ֆօ fոնդինիւk, յարեց, մօրս առողջութեան բաւարար վիճակին ակնարկելով։

Ի՛նչ ճարպիկօրէն, կին, աղջիկ, փեսայ՝ գործի լծեր է։ Եւ... մատին ծայրովն իսկ բանի չի դպնար։

Ինձմէ երկու տեսակ բան կը սպասուէր։ Առաջին՝ Բառլօ պահանջած էր որ ես ալ, Տրդատէն անկախաբար, երաշխաւոր ըլլամ փոխառութեանը որ Մարտիրոս պէյ եկեր էր կատարելու իրմէն։

— Կ՛ուզեմ fի ան ալ աւաշիզk ընէ...

Երկրորդ՝ երեսուն հազար ֆրանքով մը, ես ամբողջացընեմ փոխառութիւնը որուն մեր աներ պապան անհրաժեշտ և շուտափոյթ պահանջը ունէր։

Յանկարծ զողունի ակնարկը հագներդու սպասուհիին, դրան ճեղքէն։ Անհետանալէն քանի մը րոպէ վերջ, Տիկին Բառլօ պատահմամբ վար իջաւ։ Այնպէ՛ս... Տեսնայ քիչ մը թէ Բառլօն ինչ կ՛ընէ... Երբեմն սանդուխ վար կ՛իջնայ... Փորին ու կուրծքին աճումը զարկեր էր կանակի կորնթարդին որ զգալապէս խորացեր էր։ Գլուխը սէզօրէն, ուղիղ, գրեթէ քիչ մը ետեւ։ Ամէն մարդ գետնին հետ ուղիղ անկիւն մը կը կազմէ։ Տիկին Բառլօ՝ բութ անկիւն։

— Բան մը կերած չունիմ... Ապա Տիկին Մարտիրոս պէյին դառնալով. Հիչ պիր շէյ պէ, ւասաւս, հիչ պիր շէյ. Տիկին Նոյեմիս...

— Սո՛ւտ է, սո՛ւտ. մի՛ հաւտաք։ Ինծի ալ պիտի ուտէ որ բան կերած ըլլայ, վրայ բերաւ ամուսինը, հակառակ իր սկզբնական լռութեամբն ու զբաղուած վիճակովը՝ հեղի-

նակութիւն սատնալու փափաքին։ Յետոյ նորէն շարունակեց գրել—չգել։ Մարտիրոս պէյը խաղի պիտի բերէ՛ր, խօսք չուզեր։ Աս անգամին, ձեռքը ինկեր է ա՛ր... Կոկորդէն խածեր է՝ ուղէ անոր բերա՛նը... Աստուա՛ծ գիտող։ Ընը՛, դուրս ելլան—չելլան, ամբողջ Փարիզը պիտի գիտնայ թէ ինչ տեսակ փայիզով փարա կոխեր է անոր...

— Առտուընէ մինչև իրկուն կը թխմուի, չկրցաւ համբերել ու դարձեալ նետեց։

— Հատէ՛ դուն ալ, զէվզէ՛կ, պոռաց կինը որուն բարկութիւնը հազիւ կարելի էր չեչաէն գուշակել։ Դէմքին վրայ անհնարին էր... Ան միայն ծիծաղաշարժ կրնար ըլլալ։ Բայց արդէն այդ ամբողջ շրջանակը գիտէր։ Տիկին Բաղոյին պէս ուտո՛ղ...

— Թող տասը տարի պակաս ապրիմ... խերն ալ անիծեմ։ Ջեմ զիմանար իշտէ... օր մը բերնէն փախցուցեր է, ընդունելութեան մը։ Առաւօտուն արթննայ չարթննայ՝ կ'ուտէ։ Կակուղ, փորով հացիկներ, տաստ կարագ ու անուշ, զուտ կաթ, չորս կտոր շաքարով գաւաթին մէջ։ Կէսօրէն առաջ Կալըրի կամ Լուվր երթայ՝ նախ՝ շաքարեղէնի և ուտեստեղէնի բաժինը... Բանի անգամ տեսեր էին։ Ոտքի կեցած՝ պնակն ու պատառաքաղը ձեռքը, կաթօ մը առէ, կաթօ մը անէ. մէկ երկու հատ մեծ՝ հետը տանելու։ Բուն գնումները կատարած ատեն՝ բերանը կը շարժի։ Ֆրեշրխով շոֆոչայի համար կը խենթենայ... Հինգ մեծ կտոր Թոպլէռ ալ հետը տանելու։ Ֆեշխ-փաշխները ամբողջ պէտք է որ ըլլան մէջը։ Ինչ ընէ... Կը խենթնայ իշտէ... Աստուած վկայ, երիտասարդ ըլլար՝ կուսութիւնը կուտար՝ քէֆի փեշխ փաշխով սանկ աղուոր, մեծկակ կաթօ մը... Մայրն ալ իրեն պէս ըլլալուն, միշտ կ'ըսէ եղեր դստրիկին.

— Աղջի՛, որուն որ պողացը թող ըլլայ՝ վարտիկն ալ թող կ'ըլլայ, հը՛...

Տուն չհասած՝ ծարաւ մը կը բռնէ որ՝ Աստուած մի արասցէ... Սէնի ջուրը բաւական չպիտի գայ։ Ամէնէն յարմարը Նաբոլիթէնն է։ Տէ՛ ջուրը առանձին չուզուիր... Փլոմպիէռ մը ու ֆարաֆ մը ջուր... «Վա՛յ ալչքս քոռնա՛յ, փաշխով ալ կայ եղեր...»։ Փիսթաշ մը ու մեծ ֆարաֆ մը ջուր, կարա՛ն...

Կէսօրին ես ըսեմ մէկ, դուն ըսէ՛ երկու հատ կտոր միս, փիւռէ, լուբիա՝ ձիթախեղով, պահածոյ տօլմա և բոլոր մնացեալը... Կարմիր գինի՝ սկսելուն, ճերմակ՝ վերջացնելուն։ Խե՛րն ալ անիծէ... Տասը տարի թող պակաս ապրի, վայակշամ... Կէսօրէն յետոյ, կաթօներն ու շոքոլաները, թէյով կաթ։ Երբեմն միսքին վրայ կը մնայ... Այն ժամանակ մէկ երկու գաւաթ «Յառւիթ Սօլս» և ամէն ինչ վար կ'իջնայ։ Ընթրիքէն առաջ, հում սոխպղին, ապխտներուն միջուկները և յաճախ քիչ մը հում միս սոխով ու աղաաքեղով։ Ընթրիքին ճաշացուցակը դո՛ւք չինեցէք... Գիշերը ժամը երկուքի, երեքի ատենները՝ «սիրտը կը ճանկռթուի»։ Ֆեշխով շոքոլան քովն է։ Երբեմն պաղ ռոզպիֆ, հատ չերտ մը հացով, կամ պահածոյ թոնի բարքին մը։ Վրայէն պաղ ջուր. սպանիական հողէ փարչին ծուծը բերնին։ Մասնաւոր ատոր համար առեր է։ Խե՛րն ալ անիծէ... Պիթի կիթի... Ըթէ պատահի որ օր մը, բացառիկ պատճառով, ապակեդարաններուն առջեւէն անցնելուն, չկարողանայ բաւարարութիւն տալ ստամոքսային անձկութեան՝ իրեն կը թուի որ կեանքը կիսատ անցաւ։ Սիրտը կը մխրի, հոգին կը խաւարի... Ինչպէս ալքոլամոլները արճարան փոխելու՝ ան կը խենթնայ որ դուրսը ճաշէ և ճաշարան փոխէ։ Իսկ ճաշարանէն դուրս՝ բան մը աստեղ, բան մը անտեղ, կարկանդակը ոտքի վրայ, հացիկ մը շոքոլայով՝ Շան զ'Էլիզէ, զէնէի մը առջեւ. տեղ մը երթալէ առաջ, միջանցքին մէջ, պրագ մը դէպի բերանը՝ քանի մը փիթի ֆուր։ Պենէն առաջ որ սիր-

տը չմարի, պենի ընթացքին՝ որ սիրտը չնեղանայ, պենէն յետոյ՝ որովհետեւ ախորժակը բացուած է: Տեւական անձկութիւնն է՝ օր մը մեռնիլ առանց բաւական կերած ըլլալու: Բայց Բաղոյին աղջիկ չի ընդունիր որ շատ կ՚ուտէ: Կարելի չէ ըսել որ սիրտ չունի... Սիրտը կորսուած է ճարպերու մէջ: Երբ մայրը մեռաւ՝ ուտելու գիլթանքը, երկու օր չանցած, մոռցուց իրեն այդ սուգը: Երբ Բաղօ անգամ մը մահուան դուռն էր՝ իր կինը ցասում մը չկրցաւ զսպել եւ յորդորեց զայն՝ արագօրէն առողջանալ:

Երբ Բաղոյին վրայ քիչ մը ուժ եկաւ, առաջին ոտքի ելած օրը, բարկութիւնը կնոջը գլխուն պայթեցուց, առաջին առիթով.

— Վա՛յ սենին պողազընա ճենճեմ օսուն... Հեսեն—ճեմեն պիտի թաղէր ինծի որ երթայ գխփիի, պողազը լեցնէ, պոռաց՝ բառերուն մէջ արտակարգ կիրք դնելու համար, սատանալով տարօրինակ դէմք, ու անկողնէ նոր ելած դէմքին վրայ տարօրինակ-տարօրինակ աչքեր, ոնգեղջիւրի աչքերու յաւումներ...

Բաղոյին հիւանդութեան ընթացքին թէեւ տունը կ՚ուտէր՝ բայց փողոցին անկիւնէն, խանութներու սալայատակներուն վրայէն, սրճարաններուն մէջ՝ ոտքի, մեծ խանութներու պիւֆէներուն առջեւէն ու ինքնաշարժ պնակներէն՝ զրկուած էր: Ամէնէն անուշ, ամէնէն մոլի հաճոյքը չկար: Կեանքը կորսնցուցած էր իր համը: Հոգին որբացեր էր:

Կիները չընդունեցին Տիկին Բաղոյին առաջարկը՝ վեր բարձրանալու: Ինչո՞ւ ճանըմ... Տիկին Բաղօ չէր չնչէր՝ կը փռտար: Անզգալաբար գրասենեակին խորքի մասը քաշուեցան: Մեր հարսը ճամբորդական տպաւորութիւններ կը պատմէր, նրբօրէն չփացած չեչտերով: Արդէն ամուսնութենէն յետոյ՝ Ռուբիկոնը անցած ըլլալու երեւոյթը ունէր: Անկէ յետոյ, իրեն՝ ա՛լ բան չէր կրնար պատահիլ: Կապերը հեռղհետէ կը թուլցնէր... Երբեմն ալ կարող թափող թոն մը կ՚առնէր: Մեծ տնօրէնի: Կը հաճոյանար թափթփածութիւն մը դնել արտայայտութիւններուն մէջ: Ռուբիկոնը անցած էր ալ... «Խըյախ» բառը, երկու րոպէն անգամ մը կուգար կ՚երթար... Դիմացը նստողը ծերուկ մըն էր: Խըյախ քաղաքավար: Ալ Մատիին հոգ տանելն՛ըը, ալ վրան բան փռելն՛ըը որ չմսի չոգեկառքին մէջ: Իրեն հետ խօսած ատենը խըյախ ձեւեր կ՚ընէր: Բայց այս ամէնը ոչինչ: Դիմացի անկիւնը, դրան մօտ զոյգ մը կար... Ա՛լ համբուրուեցան, ա՛լ համբուրուեցան, տեսակ-տեսա՛կ... Աղջիկը ըսեր՝ ջիւրիւ սատանայ: Տղան՝ խըյախ սիրահարուած. պաշըլըխ աչքերով: Ժամը տասը չկար՝ ճրագը մարեցին: Ինք ալ ըսեր՝ խըյախ կարդալու փափաք մը ունէր: Եկուր տես որ՝ ո՛չ կրցաւ կարդալ, ո՛չ քնանալ:

— Ինչո՞ւ ճանըմ, հարցուց Տիկին Բաղօ: Մեր հարսը ձայնը բոլորովին ցածցուց, գլուխը մօտեցուց միւսներուն, բաներ մը փսփսաց, չարաճճի ակնարկ մը ձգեց դէպի մեր կողմը, նորէն բաներ մը փսփսաց և նորէն չարաճճիօրէն նայեցաւ մեր կողմը և մասնաւորապէս իր հօրը:

— Աղէկ որ պապադ հոն չէր , յարեց մայրը որ ջրոտած գորովանքով մը ու անուշապուր ժպիտով մը մօտիկ կ'ընէր՝ իբր թէ աղջիկը հերոսութիւն մը կատարած ըլլար։

— Այսս - փանքրայաս վակոնէն դուրս կը քշէր , խնդալով մէջ բերաւ Տիկին Բառլօ։ Մէկ անգամ օրինակը առած եմ․ ատանկ բանի հետ կատակ չընեն ան։

Տիկին Բառլօ յայտնապէս կ'ուզէր հաճելի ըլլալ։ Ուրախ էր որ խզուած կապը կը վերահաստատուէր այսպէսով։ Իրենց մէջ բան մը չէր անցեր , վերջապէս։ Գործի մէջ , ողամարդիկը ի՛նչ կ'ուզեն թող ան ընեն։ Իրենց ի՛նչ գործն է։ Շատ չանցած փոխադարձ հրաւէրներու , իրար վայլելու հաւատալիքներու կարգը եկաւ արդէն։

— Է՛ ալ մէրախմերս ելաւ․․․ գայթակղած՝ այլեւ զուարթ չեչտով պոռթկաց մեր հարսը , հօրը չեչտակի նայելով։

Մարտիրոս պէյ՝ կրանիթի պէս անխլիրտ կեցած էր։ Չէր ապրեր։ Կը նայէր մէկ կէտի։

— Ի՞նչ է , ի՞նչ է եղեր նորէն , հարցուց Տրդատը։

Արագ ու պարզ քայլերով — բուականին գիրցած էր ու կոնքերը լայնցած , կուրծքը գգալապէս աճած — մեր հարսը մօտեցաւ ամուսնին , մէկ ձեռքով անոր ծոծրակը բռնեց , միւսին մատները տարածեց անոր շրթներուն , քթին , ականջին , աչքերուն ու բան մը ըսաւ։

— Տէ՛ լա՛ւ , լա՛ւ։

— Լաւ որ պապան ինծի հետ չէր․ չե՞ս խորհիր , Տրդատ․․․ այս անգամ խեղկատակ ողու ծեքծեքումով պատասխանեց մեր հարսը , միշտ , մանուկի խորամանկ ակնարկները հօրը կողմը նետած։

— Պապադ մեռնիլն ալ գիտնար՝ ատանկ բան թող չէր տար , քոմփարթիմանին մէջ։ Շէֆ տը թրէնը կը կանչէր , ազատմին զանգակը կուտար , ինչ կ'ընէր չէր ընեն՝ ատանկ

բան չէր մարսեր , կարեց—թափեց մեր ղուքանչ մայրը , այս անգամ խիստ դէմքով։

Բառլօ՝ պահ մը գլուխը վեր վերցուց․ ապշած ակնարկ մը ձգեց չուրջանակի։ Ապա չունչը երկարօրէն ու աղմուկով դուրս տուաւ , գլուխը քանի մը անգամ , քամահրական աչքերով — տարօրինակօրէն ծիծաղաշարժ — երերցուց ու նորէն գրաղումին վերադարձաւ։

— Է՛ ալ մէրախմերս ելաւ , կրկնեց նորէն մեր հարսը , միշտ ակնարկելով չոգեկառքին մէջ անցուցած գիշերին։

Ինչքա՜ն չուտ , լեզուն , չարժումները , ձայնը , զգալու եղանակը , զգայնութեան միեւնոյն ամբողջական , հիւանդ կէտերը ․․․ Պեխերն ալ քիչ մը չառցեր ․․․ Բարեբախտաբար հագուստ-կապուստի վայելչութիւնը տեղին է ու նորաձեւութիւնը՝ լաւ իւրացուած։ Բայց միւսները՝ ինչքա՜ն չուտ , ինչքա՜ն չուտ․․․ Վա՜յ անպիտաններ։ Նշանտուքի առաջին օրե՜րը․․․ Ամօթխածութի՜ւն , հասած բանը ողողելու պատրաստ կարեկցութի՜ւն , նրբազգածութի՜ւն , դաչնա՜կ , ազնուական ժպի՜տ , ծաղի՜կ , բանաստեղծութի՜ւն , բնաւորութեան քաղցր պարզութիւն՝ նշաւակ խորունկ հոգիի․․․ «Կ'ուզէ՞ք որ նուագեմ ձեզի համար»։ Ի՜նչ ժպիտ , ի՜նչ պայծառութիւն․․․ Եւ հիմա․ «Է՛ ալ մէրախմերս ելաւ․․․»։ Վա՜յ անպիտաններ․․․ Կեանքի պայքար , մօն շէռ , կեանքի պայքա՜ր․․․ Մրջիւնը գոյն կը փոխէ՝ նայած աչնան ու գարնան , հողին ու քարին․․․ Զզո՜ւչ․․․ Նշանտուքի օրերուն՝ ըզզո՜ւչ․․․

Երբ կարգը վճարելու եկաւ՝ ես յայտնեցի որ քանի հազար ֆրանք պիտի տրամադրեմ։ Այսքան։ Ինծի պէտք էր քանի չորս ժամ սպասելու համար ճիփոթէֆի արժէքը։ Ավալիզէ չպիտի՞ ընէի ըսել է․․․ Իմ ժխտական պատասխանէս յետոյ՝ Բառլօ հարիւրին երկու ես աւելցուց չահու սակը։ Մանր ճգնաժամ ըլլալու էր։ Տեղի կ'ունենար բացառիկ

բան։ Բոլէնէր կային ուր իր աչքերը կ'ըսէին որ Մարտիրոս պէյ հիմա պիտի թոցնէ... Այդպիսի մարդու մը մօտ չատ նշանակալից էր։

Դրօշմաթուղթերը փակցուեցան. ստորագրութիւն, թուական։ Քաղօ մէկ ձեռքով մինչ դարակը կը քաշէր՝ միւսով պաշտօնաթուղթը բռնած, անուշադիրօրէն կը կարդար։ Ցանկարծ մեծին աղմուկով դարակը հրեց, ոտքի ցատքեց, կատաղի շարժումներով պատռեց թուղթը և սկսաւ պոռալ.

— Վա՛յ փուշտ, վա՛յ... Ա՛լ հերիք է քու բրածներդ... Ա՛լ հերիք է քու դարձուցած sօշապեեռդ...

Քաղօ դեռ չէր բացատրեր թէ ինչ է պատահեր, մենք չէինք գիտեր դեռ եղելութիւնը, երբ Մարտիրոս պէյ, դուրս ելլելով իր կանիթէ արտաքինէն՝ հրաշքով ըմբռնեց «սը-խալը» և դարձաւ պաղատական.

— Քաղօ՛, ոտքդ պագնեմ... Ընե՛ր կնկանս, աղջկանս գլխուն վրայ երդում քեզի... Ձեռքէս փախեր է...Մեր հին բարեկամութեան խաթրին, Տրդատին, կնկանս... Վիլլայդ որ վերջացաւ, միտքդ բեր, ամէնէն առաջ մէկտեղ խմեցինք շամփանիան...

— Այսօր ինչ մէկէն չլսածդ՝ դուն ինձմէ պիտի լսես իշ-sk... Ես քու ճաթ վեռիքներդ երեսիդ պիտի տամ։ Հեն-sk կնկանդ, աղջկանդ ու փեսայիդ առջեւօքը։ Քեզմէ աւելի խարդա՛խ, քեզմէ աւելի տողանտուրճի՛, քեզմէ աւելի փուշտ-փեզեվենկ՝ աշխարհիս վրայ հատ մըն ալ մարդ ճրագով փնտռէ՝ չի գտնար... Քեզմէ յետոյ՝ սաղլըխ... Պատի՞ւ, պատի՞ւ... Աս խեղճ կնիկներուն ու աղջին հաւտացուցեր ես որ դուն պատուի մարդ ես, հա՞։ Պատուի համար արիւն կը հանես, հա՞։ Պատուի խնդրին վրայ կատակ չըլլար քեզի հետ, հա՞։ Ես քեզի հետ կատակ պիտի ընեմ այսօր։ Ես քու պռ-յադ մէջտեղ պիտի հանեմ։ Ա՛լ հերիք է քու ինծի ըրածներդ... Աղբարդ խաբեցիր, դողցար՝ սև ճլան վրայ գրիր,

օղուխ-չոճուխներովը միասին... Նեզեներն քարերս փոխփխեցիր՝ տեղը դեղինները գրիր...

Տիկին Մարտիրոս պէյ և Տիկին Հայկանուշ երբ կը միջամտեն աղաչական՝ Մարտիրոս պէյ աքաղաղ կը կտրի.

— Քաղօ՛, ես մարդուն բերանը կը խզտիմ, գիտե՞ս...

— Ի՞նչ, ինչ... հարցուց Քաղօ ուրիշ ձայնով մը, զզալապէս ցած։ Դեղնեցաւ։ Քաջութեամբ մը որ օտար էր իրեն՝ ակնարկները ձգեց միւսին աչքերուն։ Սղմեց մատներուն մէջ ցինկով շինուած մեծ կողամար մը։

— Տեղդ հանդարտ կեցիր, Մարտիրո՛ս...

— Միւսին Քաղօ, մեր խաթերը, գուզում միւսին Քաղօ, կը պաղատէր Տիկին Մարտիրոս՝ ծայր աստիճանի խառվահար։

— Ամէն մարդ գիտէ որ Քաղօն տղայի եկող մարդ չէ ... Դուն մեր հին բարեկամութիւնը չահագործեցիր՝ սուտ խաղիներ քշեցիր ինծի...

— Քա...

— Հի...

— Քա...

— Հիմա ալ, յիսուն հազար ֆրանք մէկէն պակաս կը գրես մուրհակին վրայ... Քաղօն էշ է... Չպիտի տեսնայ...

— Քա...

— Քը-սա...

— Քա...

— Քր—սա—նը չորս ժամէն բանտ պիտի իյնաս՝ եթէ սա փարան չունենաս. եկեր ես՝ ոտքս ես ինկեր. ես նորէն կը մեղքնամ, հաներ եմ կուտամ՝ դուն ինծի տղայի բերել կ'ուզես...

— Քաղօ՛ կեցիր որ ըսեմ... շատ աւելի հաշտարար ձայնով։

— Ես այսօր քու Քաթ վերիքներդ երեսիդ պիտի տամ... Պատուի մա՜րդ, պատուի մա—ա՜րդ... Աղջի Մա—ռի—՜...

Կը վազէ գրասենեակին ներքին դուռը: Կը բանայ եւ Մառիին գլուխը խնձորի պէս մէջտեղ կ'իյնայ: Դիպուածով, ճիշդ ալ, դրան քովէն կ'անցնէր... Կրնայ պատահիլ: Քառլօ թեւէն բռնած, կը քաշէ, կը բերէ ներս: Քիչ մը կարմրած է, բայց անայլայլ աչքերուն մէջ ու դէմքին վրայ՝ նոյն բութ ժպիտը:

Տիկին Մարտիրոս պէյ որ աղջկանը խնամքները կ'ընդունէր, գրեթէ անոր թեւերուն մէջ՝ իրենց նախկին սպասուհիին տեսքէն սթափեցաւ ու չրթները զզուանքով փոթփոթած.

— Լկա՜, ըսաւ:

Իսկ մեր հարսը փնտռեց ու ի վերջոյ.

— Գէ՛շ... ժայթքեց, ակամայ ընտրութեամբ մը այդ բառին վրայ իյնալով:

— Գէ՛շն ալ դուք էք, է՛շն ալ դուք էք, պատասխանեց սպասուհին, մինչ միւս կողմէն Քառլօ թեւէն բռնած կը քաշէր:

— Աղջի խօսէ հիմա, խօսէ՛, չէ նը չան սատակ կ'ընեմ քեզի...

Մարտիրոս պէյ կուգայ, Քառլոյին թեւերէն կը բռնէ ու մարմինին երկայնքովը սահելու պէս բան մը կ'ընէ: Քառլօ եա կը մղէ: Կ'ազդարարէ որ ա՛ս տեղ խելօք կենայ, եթէ ոչ այսօր ձեռքէն խեղճ մը կ'ելլայ... Աչքերը դարձեր են... Այսքանը կ'ըսէ իշտէ...

— Խօսէ՛ աղջիկ, առաջին գացած օրդ, առաջի՛ն, ի՞նչ ըսաւ քեզի աս մարդը... Տիկին Նոյեմիս, Տրդատ, կ'աղաչեմ, մենք մեր մէջ ենք. տեղերնէդ մի շարժիք, րոպէ մը, լսեցէք աս աղջկան... Էկէչ սուտ է՝ ես հիմա ոտքիս տակ կ'առնեմ՝ ճանճի պէս կը սատկեցնեմ...

Մէկ ձեռքը գոգնոցին տակ կը բարձրացնէ ու կ'իջեցնէ Մառի, միւսով՝ երբեմն ակամայ գլուխը կը քերէ: Ի՞նչ գիտնայ ճանըմ... մոռցեր է...

— Աղջի խօսէ կ'ըսեմ՝ չէ նը վերջդ եկեր է այսօր... Հիմա բան մը պիտի ըլլամ:

Մեր զոքանչն ու հարսը որ սկիզբը քայլեր մը առին Քառլօն հանդարտեցնելու, խնդիրը կերպով մը անուշի կապելու, քիչ մը վախէ, քիչ մը ախտաւոր հետաքրքրութենէ՝ ինկան անշարժ կրաւորականութեան մը մէջ: Բայց մանաւանդ, դրութիւնը այնպէս էր որ կռիւով վերջացնելու չէր գար: Փրկութիւնը հոս էր ...Կռիւով վերջացնելու չէր գար, բնա՛ւ, բնա՛ւ... Տիկին Մարտիրոս պէյ շատ լաւ գիտէր, իսկ Տիկին Հայկանուշ հոտը առած էր: Առաւօտուն Մարտիրոս պէյ լուր էր ձգած որ աղջիկը հանելուն պէս՝ գայ Քառլոյին մօտ: Իսկ Թուականի փոփոխութիւնը Տրդատին իսկ չէր իմացուցեր, հեռագիրը իր ձեռքը իյնալով:

Մառի կը սկսի ցած ձայնով, աչքերը գետին, թեթեւ մը շորորուելով:

... Առ սա բանալին, ըսեր է...

— Առաջին օրը, առաջի՛ն...

Է՛ հա՛ ճանըմ, իշտէ... Ա՛ռ սա բանալին, ըսեր է, եւ ելեր եօթներորդ յարկը, տասնըվեց թիւ սենեակը քիչ մը կարգի դիր: Իր սենեակը պիտի ըլլայ: Սենեակը իրեն հաճելի եկաւ: Հոն միայնութեան սփոփանքը կրնար վայլել: Իր վշտերուն օրօրներ հիւսել: Մէկ անկիւնէն կը տեսնայ լուսինը որ կը փողփողի... Մինչ իր սիրտը...

Քառլօ կը միջամտէ... Աչքերը դուրս պիտի ժայթքին հիմա:

Ճանըմը շուկայէն դեռ չէր վերադարձեր: Հազիւ ներս մտած, ետեւէն կուգայ պէյը...

— Խօսէ՛ աղջիկ…

Ամա—ա՜ն, խենթիս բաները… «Ե՛ս պիտի կարդամ քեզի» կ'ըսէ, «Ե՛ս։ Ես քեզի դրամօժիտ ալ պիտի տամ»։ Խաչ օր… Աւքան իշտե, ուրիշ բան չկայ… Աստուած գիտող, բերանը առնուի եթէ սուտ է…

— Միւսները պատմէ, աղջի՛։ Համբերանքէ կը հանես ինծի։ Խեզաճ քու գլխուդ պիտի պայթի…

— Է՛ ի՞նչ ըսեմ, իշտե… Բերանս առնուի… Երրորդ օրն էր…

— Ի՞նչ եղաւ երրորդ օրը, ի՞նչ ըրաւ…

— Ի՛նչ պիտի ընէ… Գիշերը նայիմ դուռս կը թխթխցնեն…

— Ցեռո՞յ…

— Ցեռո՛յ, յեռո՛յ… եկաւ ծոցս մտաւ… Զօրս կողմը յանկարծ կը դիտէ ու կը վախնայ կարելի թերահաւատութենէ մը…

— Երկինք գետին… հա՛ վերը Աստուած՝ վարը ես… Բերանս առնուի որ սուտ կ'ըսիմ… (աւելի ցած ձայնով) Պարէն ձեռքէն բան մըն ալ գար… «Աղջի՛, ըսաւ, հատ մը էւէլ, հատ մը պակաս… Թուրքերուն տուածդ ինծի չպիտի՞ տաս… Ե՛ս պիտի կարդամ քեզի…»։ Ատեն մը յետոյ. «Օ—օ՜խ, ըրաւ, հոգիս հանգչեցաւ…»։ Ըհը՛, վերը Աստուած՝ վարը ես… Սուտ ըսողին բերանն առնուի, պապանձուի մնայ…

— Սիֆսիր ըրէք աս ստախօս օռափին… հիմա ոտքիս տակ կ'առնեմ...

— Տեղդ խելօք կեցիր, Մարտիրո՛ս։ Աղջի՛ ամսականներդ բոլորը առի՞ր։

— Ամէն ամիս յիսուն ֆրանք կուտար։ «Մնացածը պանճան քու անունիդ կը դնեմ» կ'ըսէր ու ինծի դեղին

թուղթ մը կուտար։ Ցետոյ որ օր մը, դրամի պէտք ունեցայ, թուղթերս չալկած պանճան գացի՝ վրաս խնդացին. . Անա, խաչ օր, ես խանըմես ալ, օրիորդէս ալ գոհ էի… Ըհը՛, վերը Աստուած՝ վարը ես..

— Կորսուիր գնա գործիդ հիմա. Դառնալով նորէն Մարտիրոս պէյին։

— Հասկցա՞ր հիմա.., ե՛ս ալ շիֆեար մէկը չեմ, բայց դուն՝ ա՛լ, ա՛լ… Բառ չի գտնար և լայն շարժումներով ձեռքը օդին մէջ կը դարձնէ։ Դէմքը՝ նկարագրութենէ դուրս է…

— Բայց դո՛ւն, կը շարունակէ, դո՛ւն՝ ախ-իւշ-ալա… Քեզմէ յետոյ՝ սաղլըխ… Ես ի՛նչ ընեմ նը մէջտեղն է, կը հասկնա՞ս…

Մարտիրոս պէյ հիմա նորէն առեր է իր կրանիթէ դիրքը։ Երրորդի մը մասին է խօսքը որ ինք հազիւ կը ճանչնայ՝ հետեւաբար հազիւ կը հետաքրքրուի։ Քաղաքավարութեան համար կը սպասէ։

— Իմ սիրտս լեզուիս վրայ է… Ամէն մարդ գիտէ որ ես տերվիշ եմ… Ա՛ն իրիկունը որ կնկանս բոլոր ըրածներս չըսեմ՝ ես ան գիշերը չեմ քնանար… Ատ ուրիշ որ պացի խըրսն կը հանէ տէ՝ սուտը իրաւին կը խառնեմ… Ծօ՛ դուն մէ՛կ մարդ կրնա՞ս ցուցնել ինծի, մէ՛կ մարդ, որ ըսէ թէ Քառլօն իմ հինգ սանթիմս կերաւ… Ինչ է նը, գնա՛, գնա՛, ու աս կնիկներուն տուվա ըրէ նորէն… Քառլօն աս բաները դուրսը խօսող մարդ չէ…

Մեր զօքանչ մայրն ու հարսը, թաց աչքերով Քառլոյին վրայ ինկան։ Աղմկալից ուժեղ խօսակցութիւն պայթեցաւ՝ երբ ես կը մեկնէի։

Երկու օր չէր անցած որ մեր |անէր պապային երկինքը բոլորովին բացուեր էր։ Շանթերը դադրեր, մութ ամպերը հեռացեր, փոթորիկը դարձեր յիշատակ։ Սպառնացող բոլոր վտանգները՝ բանտի, անանկութեան (ոչ կազմակերպուած), տուգանքի, վերջնական վարկաբեկման՝ անցեր էին։ Ան նորէն կը քալէր նոյն յաղթական ձեւով և զբաղեալ, Լաֆայէթ փողոցէն, ցրուելով այլազան կարգի բարևներ որոնց ծանրութիւնն ու սիրալիրութիւնը կշռուած էին չիւղով ու չամանթաղով և որոնց անսայթաք գիտութեանը մէջ՝ ան մէկ հատիկ էր։ Ոչինչներով հեղինակութիւն ստեղծելու գիտութիւնը... Քանի բառ պիտի ըսուի ասոր հետ, քանի երկվայրկեան կանգ պիտի առնուի ան միւսին հետ, ան միւսը մինչև ուր հասած պիտի ըլլայ որ արժանանայ օր մը իրեն հետ «բան մը առնելու»։ «Բան մը առնելու» ատեն նա գիտէր թէ երբ պիտի մեկնի՝ ձգելով միւսը սեղանին ու երկու գաւաթներուն առջեւ։ Լռութեան, կարճ բառերու յանկարծական շեշտի մը գիտուն գործածութիւնը՝ — ատ բոլորին խօսքը չըլլար — իրեն հարցուցէք։ Շաբաթ մը չէր անցեր, երկրորդական առիթով մը, չնդրալիցօրէն, հինգ հազար ֆրանք դրաւ Բարեգործականի տրամադրութեան տակ։

Տրդատին հարստութիւնը եթէ նոյնքան մեծ չէր՝ աւելի կայուն էր։ Նա դիպուածներուն չարաղէտ ներգործութիւնը վերածեր էր նուազագոյնին։ Միշտ յորդուն առողջութեամբ՝ պէտք է ըսել որ նա կը սիրէր աշխատիլ ինչպէս կը սիրէր սփորթը որուն պիտոյքներուն ու կիրառմանը մէջ, ամէն տա-

րի քիչ մը աւելի պերճանք, քիչ մը աւելի նրբացում կը ներմուծէ։

Այս վերջի տարին փաթէ-պէյպի մը գնած էին։ Երբ վերադարձան՝ իրենց ընդունելութիւններուն, սանսասիոնէլ գրօսանք մը եղաւ։ Սիւքսէ ֆու... Սեփական շարժանկար ուր Տրդատը, իր կինը, պզտիկը, ընկերները, փաշաւի մարզասէր ծանօթները՝ այլազան, վայելուչ համազգեստներով, խորանարդանկար բուրգերով, յանձնուած են սքիի, լիւճի, չմշկի հաճոյքներուն, ոտքի թէ նստած, պառկած, ձիւնապատ, իրար գրկած և դեռ շատ մը ուրիշ ծիծաղաշարժ դիրքերու մէջ։ Մեծ սիւքսէ ունեցաւ այն մասը ուր Տրդատը շօքոլայի կտորներ կը նետէ որոնք կ'երթան կ'իյնան ճիփճիշտ, դէր, կարմիր այտերով սփորթսմէնի մը բերնին մէջ որուն անունը Ֆալթի են դրեր։ Բոլորն ալ երկրորդ անուն մը ունին։ Մէկը՝ Լորէլ, միւսը Հարտի, միւսը Պիւսթէր Քիթոն, Կրանիէ Լայլն։ Կ'իրագործեն նաև զանազան տեսարաններ՝ ընդօրինակուած Ֆրաթէլլինի եղբայրներու խաղաթիւերէն։

— C'est tordant, Mon cher, C'est tordant !

Բայց հաճոյքէն յետոյ, Տրդատը՝ մասնաւոր, անժպիտ դէմք մը ունի որ կը պահէ գործի ընթացքին և որով կ'ընդմիջէ երբեմն հաճոյքի տեւողութիւնն ալ։ Տեսակ մը վերադարձ դէպի իր դիրքին զգացմանը ; կարևոր վերադարձ դէպի իր անձին կարևորութեանը։ Յաջողած է նաև մեծ վարկ ձեռք ձգել հրապարակին վրայ։ Հեռուէ հեռու իմացայ որ ինք յարմար կը նկատէ զիս ալ գործին մէջ առնելու։ Ճանչցած մարդու պէտք ունի։ Ծանօթներ ալ հարցուցած են, անուղղակի դարձուածքներով, թէ ինչո՞ւ իմ գործս առաջ չերթար։ Ինչո՞ւ մնացեր է միևնոյն աստիճանին վրայ, թերեւս կրելով նոյնիսկ դանդաղ վայրէջք մը։ Կը պատահի որ ես ալ նոյն հարցումները տամ ինծի։ Դրա-

կան պատասխաններ հաղուադէպօրէն կը գտնամ: Այն օրերուն ուր Երգեցիկը գործօն ու լայն մասնակցութիւն մը ունէր՝ շատ փայլուն շրջան մը բոլորեցի: Ի վերջոյ գործը ինքնին բարդութիւն մը չունէր: Գործարաններէն կը ստանանայինք հաւաքածոները որոնք իբր օրինակ, յաճախորդներու տրամադրութեան տակ էին, թուղթի ընտրութեան համար: Արդէն անցեալ ունեցող Տուն մը ըլլալով իրեն կապուած ունէր կարգ մը ճարտարապետներ, յանձնակատարներ և չինութեան նկարիչներ: Ես երկու անգամ աւելի ժամանակ կը դնէի քան իմ պաշտօնակիցներս՝ բացատրութիւններ տալու համար այն մասնաւորներուն որոնք իրենք պիտի վերափոխէին իրենց տան թուղթը: Յանձնակատարներուն ստացած տոկոսը բան մըն ալ աւելի էր ինձ մօտ քան ուրիշ տեղ: Ճշտապահութիւնը, փութկոտ սպասարկութիւնը իմ Տանս օրէնքներն էին առաջի օրէն որոնք ես տարօրինակ վախով մը կը գործադրէի, անօթի օրեր ունեցած մարդու վախովը: Բայց չեմ գիտե՛ր... Այնպէս, լուռօրէն, առանց խլրտումի, կարեւոր մաս մը յաճախորդներէս, կեցած տեղը մարեցաւ... Այն որ բազմաթիւ անգամներ պատահեցաւ և իմ վրայ ուժգին տպաւորութիւն ձգեց՝ հետեւեալն էր: Այս կամ այն յաճախորդը խօսակցութեան կը բռնուէր ինծի հետ: Ինչ նիւթի մասին ալ ըլլար՝ օդ, գործ, քաղաքականութիւն թէ օրուան զգայացունց դէպքը՝ ես կ'ըսէի ամբողջութեամբ այն՝ որ կը զգայի, կը մտածէի: Այդ էր իմ ապրելու ներքին մեքենականութիւնս: Ես ընտրութիւն չունէի. կամ այդ, կամ լռութիւն: Եւ կը նկատէի յանկարծ որ խորթութիւն մը կը մտնար, օդեւորութիւնը կ'իյնար ու խօսակցիս դէմքը կ'առնէր հեռաւոր արտայայտութիւն մը որ սապէս կը թարգմանէի. «Տարօրինակ մարդ է»: Բայց այդ «տարօրինակ»ը ինչ տարօրինակ ու գոյնզգոյն պարունակութիւններ կը հաւաքէր իր մէջ...

Մէկ խօսքով, դիմացինս կը դնէի այն դրութեան մէջ որ բերանը արտաքնապէս կը շարունակէր խօսակցութիւնը՝ իսկ միտքը, աչքերուն հետ, զբաղուած էր զիս դատելու: «Տարօրինակ» չըլլալու փորձերս ամէն անգամին ալ, ողբալի արդիւնքներու յանգած էին: Կը պատահէր նաև հակառակը: Մէկը յանկարծ, երկու ոտքով, կը խուժէր կնոջ, սեռականութեան, կամ իր կնոջ և այլ յոյժ առյոնին նիւթերու մէջ: Շատ անգամ առարկային մասին խօսած ատենը՝ առարկային ցուցադրման ոչ շատ հրապուրիչ վտանգին առջեւ կը զգայի ինքզինքս: Սիրալիր, բարեացակամ ունկնդրութիւնս ու պատասխանները նոյն պաղութիւնը յառաջ կը բերէին որ յետոյ, ա՛լ չէր դարմանուէր: Աս ալ կար որ ես իմ սեփականատէրի ատիճանս չէի գիտեր պահել: Պաշտօնեաներուս ինչպէս և կարգ մը անոպայ յաճախորդներուս հետ կամ շատ խիստ էի, կամ շատ «քրիստոնէական»: Երկու եղանակն ալ նոյնքան անգործնական եւ ծիծաղելի: Ինչ որ իրական էր՝ կարեկցութիւն, բարեկամութիւն, օգնութիւն կամ սրտմտուք, բարկութիւն, զայրոյթ՝ նոյնքան ձախաւեր արդիւնք կուտար: Լաւագոյն պարագային չփոթի դրութիւն մը կը ստեղծուէր ուր կ'իյնային անոնք:

Տեսակ մը յոխորտանք կար, տեսակ մը պոչ չարժել, մակերեսային քաղաքավարութիւն մը, պայմանադրական նիստ ու կաց մը որ անհրաժեշտ էր իմ փաթրոնի արժանավայելչութեանս և որ երբեւիցէ չկրցայ ձեռք ձգել: Ամէն օր, տեսակ մը մոտայիկն ըլլալու երեւոյթ կար որ պէտք էր առնել և որ ինծի չյաջողեցաւ: Ամէն ինչին լաւ տեսակը գիտնալու, բարձրաձայն ու միշտ հաստատական խօսելու, ինքզինքէն գոհ, միայն իր ճամբան տեսնողի թոն մը կար որ պէտք էր առնել և որ ինծի պակսեցաւ: Քաղաքավարութեան տեղ սիրալիրութիւն, սիրալիրութեան տեղ եղբայրութիւն չէր

բաներ։ Այս բոլորը շուարումի կը մատնէր զանոնք։ Ամէն ինչ հաստատ ընելու, ամէն տեղ հաստատ քալելու իրենց սովորութիւնը կը խրտչէր՝ որովհետև ինքզինքնին անծանօթին, անստոյգին առջև կը գտնէին։ Այսպէ՜ս... անգամ մըն ալ երեսնին չէի տեսնար։ Այսպէս կամ այնպէս, անշշուկ, մէկ կարևոր մասը յաճախորդներուս, կեցած տեղը կասեցաւ, կորաւ, մարեցաւ։ Սա ալ կար սակայն որ տեսակ տեսակ մարդիկ կուգային։ Ի՛նչ տեսակներ... Անհնարին էր ինծի ամէնուն ճաշակին համեմատ ֆիզիքական ու բարոյական կերպ առանալ։ Գոյնզգոյն կապարտիններով, թրենչ-քոթերով, քառակուսիներ ձևացնող կերպասներ հագած... Տարօրինակ ու նոր բառ մը, յաճախ անգլիերէն։ Մէկը կուգար թէ՝ ինք «փութինկ» կ'ընէ ամէն առաւօտ... Փութինկէն աղէկ բան չկար։ Գիտութեան վերջին հնարածը։ ...Անցեալ օր թերթին մէջ կարդացի որ. «Ֆրանսացիները բաւական տխմար ըլլալու են, անգլիական բառերն ու բարքերը ընդօրինակելու համար...», ըսեր է Օսքար Ուայլտ։ Պէտք է որ ամէն նոր պտուղ երթայի, ինչպէս նոր ճաշարան։ Շաբաթը երեք անգամ մազերս կտրել տայի, ինքնաշարժ կառքս ցուցադրօրէն դրանս առջև սպասէր։ Մատիս՝ մեծ գլխով ու հաստ չերտով մատանի մը պէտք էր։ Անոնցմէ մէկը ներս մտնալուն, մեծ խանդավառութեամբ, անմիջապէս, պոռալով պէտք է որ հարցնէի, օրինակ. — «Սատկած Մուկին» կամ «Կովը Տանիքին վրայ»ին գացի՞ք... Օ՜, ինչ շքր, (մատներս հաւաքուած բերնիս տանելով, շրթունքի ու լեզուի մեծաղմուկ համբոյրով մը ու աչքերս թաւալելով), Բել կէօշբը՛ն, ֆել կէօշբը՛ն...

Ասոր հետ մէկտեղ, յաճախորդներէս մաս մը պահած եմ որ ինծի շատ հաւատարմօրէն կապուած է։ Ընդհանրապէս տարիքոտ են։ Շատերը մեծ հիւանդութիւն մը անցուցած և պահած ծանր հետքեր։ Ոմանք երկչոտ, ոմանք ջղային,

ոմանք քիչ մը «արթիսթ»... Ելթէ պատահի որ ասոնց հետ ճառեմ՝ այն խորթութիւնը չկայ մեր մէջ ինչպէս միւսներուն հետ։

Պաշտօնեաներս նմանապէս, բաւական ատեն փոփոխուելէ յետոյ՝ հիմա կազմուած են մարդոցմէ և կիներէ որոնք կը սիրեն զիս։ Գոհ են և իրենց փափաքն է միշտ կարենալ իմ մօտս աշխատիլ։

Անոնցմէ ամէնէն մտերիմը Երևանցի աղջիկն է որ «ուսանելու» եկած էր։ Երկար պատմութի՛ւն... Այն օրն իսկ ես մօրս մանրամասնութեամբ պատմած էի Մարտիրոս պէյին գրասենեակին մէջ տեսածս։ Բաւական դժուարութիւն կրեցինք մինչև որ տեղը գտանք...

Մեղի յաճախ կուգայ հիմա, իր միւս ընկերուհիին հետ։ Ամէն անգամին՝ սրտաշեղում։ Մօրս պէս մէկ հատ ալ չկայ։

— Չեմ կրող ասել թէ ինչ եմ զգում ձեր մօր հանդէպ...

Իր ռոմանթիք անդրադարձումները, առհասարակ, թարմ են և իրեն ալ կուտան որոշ թարմութիւն։ Ըսենք պզտիկ ալ է դեռ։ Իր օգնութեամբը — քիչ մըն ալ մայրս օգնեց կարծեմ — ընկերուհին կարի և նորաձևութեան դպրոց մը յաջողեցաւ աւարտել։ Առաջին օրերը, երբ խանութս սկսաւ աշխատիլ, մեր բախտէն, ան ալ ջլածիւրումի բաւականին ծանր ախտանիշեր կը կրէր։ Փարիզ կրած նախատինքները, մէկին չորս կողմը դարձած չնացումները, թշուառութիւնը, և կարծեմ զգայնիկ կալուածի մէջ իր կրած մէկ լքումը՝ այդ արդիւնքը տուած էին։ Պատրանաթափ, յամառող վիճակ որ սկսած էր աւերներ գործել։ Մայրս, մէկ անգամ, տեսած էր անոր սրտի հերոսը։ Երբ ան կուլար, դառնօրէն, երկար, թրջելով իր բոհրուած մորթն ու դեղնած մետաքսէ պուշուշը.

— Աղջի՛ ի՞նչ կուլաս ապուշի. պարեմ աղուոր աղայ

մըն ալ ըլլայ․ կարճ հասա՛կ, չիrfին․․․

— Ի՜նչ էք ասում Տիկին Տէրտէրեան․․․ Ի՜նչ էք ասու-ու—ու՛ըմ, կը հեկեկայ, կարմիր աչքերը վեր առնելով։ Աշխարհո՛ւմս նրա նմանը չկայ ինծի հա—մա—ա՛ր․․․

Հիմա զուարթ է։

Քանի անգամ պատմեր է․․․ Մեր ասխպումներուն, թախանձանքներուն վրայ՝ երբեմն նորէն կը սկսի Մարտիրոսպէյին ու առհասարակ փարիզեան անձնաւորութիւններուհետ իր ունեցած հանդիպումները։ Նազանքներէ յետոյ՝ հաճոյք կ'առնէ հետզհետէ մանրամասնել և վերլուծել իր տպաւորութիւնները։ Երբ կը հասնի հոն ուր խնդիրը իր «ուսանելուն» վրայ է՝ գիտէ որ բոլորս ալ անհամբեր կըսպասենք որ իր պատասխանը կրկնէ ճիշտ այն ձայնով, այն դէմքով, այն աչքերով, այն նստուածքին մէջ, մատները ճմռթքելէն՝ ինչպէս եօ լսած ու տեսած էի առաջին անգամին․

— Դա՛ մի երա—ա՛զ էր․․․ Դա մի ցնո—ո՛րք էր․․․ Եթէ մոռնայ ձեռքի լա՛յն, օդապար շարժումը՝ ամէն կողմէ պոռոցները կարգի կը հրաւիրեն զինք։ Երջանիկ է՝ մեզ հաճոյացնելուն։

Որոշած է, ասկէ յետոյ, եթէ գլուխն ալ կարեն՝ ոչ ոքի, բայց ոչ ոքի, ոչ մէկ բացատրութիւն չտալ, իր սնդատական խնդրին վրայ։

Պահած է իր նախասիրութիւնը fոսթիւմ-թայkor հագնելու։ Այս և իր միւս նախասիրութիւնները զանգազութեամբ, նոյնիսկ ընդդիմութեամբ կ'ենթարկուին օգնոցի, փարիզեան պճնասիրութենէն։ Մորթը նուազ արևահարութիւն ունի և չեմ գիտեր ինչպէս՝ լայնշի քիթը քիչ մը քաղաքակրթուած է։

Կը յաջողիմ — ինչ կը վերաբերի գործիս — տարին գումար մը մէկդի դնել, սովորական ծախսերէս յետոյ։ Պէտք

է խոստովանիմ որ ճիգ մըն ալ ըրած չունիմ մեծցնելու համար տարեկան եկամուտքի թիւս։

Անշուշտ այս բոլոր հանգամանքներու նկատառութենէն, նաև մէկ քանի անգամ իրենց փոխ տուած գումարներուս պատճառով, — որ երբեք չէին ակնկալեր, տրուած ըլլալով մեր յարաբերութիւնները —, մեր հարսը, ինչպէս մեր աներ պապան՝ նոյն կարգի տպաւորութիւն ունէին ինձմէ։ «Տaroրինակ»․․․ Մեր աներ պապային համար, ես գիտե՛մ, բացարձակապէս Ցիսուսի կենդանիին տեղը կ'անցնիմ։ Մեր զոքանչ մայրը, աղնուական խնդուքի մը մէջ բազմաթիւ անգամներ․

— Հէօ՛—հէօ՛—հէօ՛, գէշ տղայ չէ, հէօ՛—հէօ՛, գէշ տղայ չէ, կրկնած է, միայն թէ․․․ քիչ մը․․․ ինչպէս ըսեմ․․․ ահ սա, ահ սա, երբեմն սուտ Քրիստոսի հովեր առնելը կը թռնէ․․․։

— Գնա՛ տղաս, գնա՛. ըսէ՛ որ գայ. ըսէ որ «մայրիկդ հիւանդ է. քեզի տեսնալ կ'ուզէ»։ Չէ՛ նը՝ ես աս տէրտին չեմ դիմանար. աս կրակը ճիկէրս վառեց։ Աս ի՛նչ եղա—ա՛ւ... ինչու ասպէս պիտի ըլլա—ա՛ր... Քանի տարի է երեսը չեմ տեսեր. ես աս տէրտին չեմ դիմանար։ Գնա ըսէ որ գա՛յ, գայ։ Ոտքովդ իրենց տունը գնա։ Թէ ոչ՝ հոգիս խօսքով չեմ տար. Մախի Կասպարին պէս եօթն օր եօթը գիշեր հոգեվարքի մէջ կը մնամ...

Այս շրջանին, մօրս ամէնօրեայ, միակ խօսքերն էին. Տարինե՛ր ու տարինե՛ր, միակ «մայրիկդ հիւանդ է» խօսքը՝ պահած էր անհագին ուժ, մոգական ազդեցութիւն։ Այդ մտքին առջեւ բոլոր անհամաձայնութիւնները կը հալէին. ամէն ինչ, առաջուայ պէս, կը դառնար ներդաշնակ։ Օրերը, շաբաթները կ'անցնէին, ու ես կը դժուարանայի կատարել անոր ըղձանքը։ Այդ երկար յապաղումը կը զօրացնէր իր մէջ տաժանելի հոգեվարք ունենալու վախը։ Մեր սերունդէն երկու հոգի՝ մեծ հայրս՝ Ղույումճի Մկօն և մօրս մօր եղբայրը՝ Մախի Կասպարը, չափազանց դժուարութեամբ հոգինին տուած էին։

Գալարումներն ու հոնդիւնները բազմաթիւ գիշերներ ու ցորեկներ տեւած էին։ Հոգին կառչած կը մնար մարմինին՝ մեռած կաղնիի արմատին պէս։ Ինչքան ալ գալարուէր, ինչքան ալ հոնդար, ինչքան ալ քաշուէր՝ արմատը դուրս չէր գար։ Պէտք չէր որ կրակէ կարօտ մը հոգին կառչած պահէր այս աշխարհին։ Մե՛ղք ունէր։ Ես ինչպէ՞ս չէի կատարեր դեռ իր այդ ըղձանքը։

Ես ինչպէ՞ս չէի կատարեր... Հապա՞. մէ՛կ անգամ քա-

ջութիւնը ունենալ, այդ հարցումին ճիշդ աչքերուն մէջ նայելու։ Պատասխանը հո՛ն է, և ոչ թէ խարեպատիր պատճառաբանութիւններուն մէջ։ Եւ պատճառները բազմաթիւ չեն, երեք հատ չեն, երկու հատ չեն. մէկ հատ է, մէկ հատ միայն։ Հապա՞. խոստովանի՛ր՝ եթէ կրնաս։ Ըսէ՛ ճիշդ բառը. տուր ճի՛շդ անունը... Ա՛խ, ճիշդ է, ճի՛շդ. ազատ չեմ, ես ալ ազատ չեմ։ Բոլոր մնացեալները խօսք են ու շատախօսութիւն։ Թող պոռա՛մ, թող պոռա՛մ, բարձրաձայն ... Հպարտութիւն իսկ չէ, գոռոզութիւն իսկ չէ։ Սոսկական հպարտութիւնը, սոսկական գոռոզութիւնը, կարելի է, ի վերջոյ, հաշմութիւն մը նկատել, իրանի մը վրայ որուն առողջութիւնը կը մնայ անվթար։ Մինչդեռ մի՛ւսը, մի՛ւսը, ատոնց այլասերած մէկ խառնուրդը, ատոնց՝ զանազան տարբաղադրութիւններու մէջ խմորուած մէկ գոյացութիւնը, ատոնց քաղաքակրթուած մէկ թնճուկը որուն ճիւղերն ու արմատները կը տարածուին հեռուն ու խորը, և ամէնէն առաջ կը կրծեն ներքին սուրբ ազատութեան թեւերը։ Ե՛ս ալ, ե՛ս ալ ազատ չեմ... Եւ ես, իբր թէ, «տեւականապէս զգացումը ունիմ հզօրագոյն ազատութեան մը տիրականը ըլլալու»... Ի՛նչ ալ գտեր եմ, ի՛նչ ալ աղուոր գտեր եմ... Ազա՞տ, ազա՞տ... Բանտարկեա՛լ, գերի՛, կալանաւո՛ր։ Եւ ես, իբր թէ՛... Նոյնքա՛ն ստրուկ՝ որքան կուսակցական գործիչներու սա չիլ խմբակները, որքան ինքզինքնին աշխարհիս առանցքը կարծող սա հին ու նոր գրչակները։ Բանտերը նոյնքա՛ն նեխած, խցիկները նո՛յնքան գէջ, որոնց տարրալուծող նեխութեանը մէջ ճարպ կը կապեն նոյն որդերը, ներքին ազատութեան աստուածային առագաստը պղծող նոյն ճճիները։

Եւ ե՛ս, իբր թէ՛... Աղէ՛կ եմ գտեր... Ազա՞տը. ազատը՝ մա՛յրս է... Ազա՞տ՝ այն բոլոր մայրերը և բոլոր անոնք՝ որոնց արարքներուն ճանապարհը լուսաւորուեցաւ իրենց

սրտին լոյսովը։

Անոնք՝ որոնց անձը անխաթար մնաց։

Անոնք՝ որոնց օդասուն ներքին հովիտներուն մէջ, սուտի ոջիլները երբե՛ք չմտան։

Անոնք՝ որոնց արդար կեանքը ճշմարտութեան ջահի մը պէս բոցարձակեց։

Անոնք՝ որոնց մէջ մարդը չեղծանեցաւ։

Անոնք՝ որոնց հոգին տարածուեցաւ ճերմակ ու կապոյտ դաշտերուն վրայ ուր սիրոյ և զոհողութեան ծաղիկները բուսան։

Անոնք՝ որոնք հանդարտօրէն գացին մեռնելու...

Եւ ե՛ս, իբր թէ՛...

Տրդատը, այդ շրջանին, Դրոքատէրօ կը բնակէր։ Զանգը զարկեր ու ներս մտեր էի արդէն, երբ գիտակցեցայ որ շատ անյարմար ժամանակ էր այցելութեան։ Անտանելի անքնութեան մը ճարակ՝ ժամը առաւօտեայ երկուքին ձգեցի անկողինս ու նետուեցայ դուրս։ Անծանօթ փողոցներու մէջ, անսովոր ժամերու թափառումը ամէնէն հանդարտեցնող եղանակն էր ինծի համար որ ատենէ մը ի վեր կը գործադրէի։ Եւ երբ որոշումի նոպայ մը բռնեց զիս՝ առանց այլեւայլի, բարձրացայ վեր և զանգակը հնչեցուցի։ Հիմա, կը տեսնայի որ անյարմար ժամանակ է, «Ո՞վ, ո՞վ...», կը հարցնէր Տրդատին ձայնը որուն անհաւատալի բան մը կ'ըսուէր։ Սպասուհիին ձայնը երբեք չէի լսեր։ «Ո՞վ, ո՞վ...»։ Սպասուհին վերադարձաւ և լուրջ, գրեթէ մռայլ դէմքով առաջնորդեց զիս պուտուար մը և առանց բառ մը ըսելու, գոցեց դուռն ու հեռացաւ։ Երկու րոպէ չէր անցեր՝ Տրդատը յայտնուեցաւ։ Իր մարմինին հուժկու զարգացումը

կը զգայի՛ որ կը դիմէ աճման կորագծին բարձրագոյն աստիճանին։ Յաղթ թիկնոսկրներէն, հաստաբեստ վզէն, լայնշի կուրծքէն շքեղ լիութիւն մը կը հոսէր։ Առատ սնունդ ստացած այտերն ու կզակին բոլորտիքը՝ պարարտութիւն մը՝ որմէ անդինը շատ պիտի ըլլար։ Մազերը նոր սանտրուած ու անուշաբոյր, դեռ իրենց խոնաւ փայլը ունէին։ Իսկ ինք՝ հագուած էր թաւիշէ զմայլելի ներքնազգեստ մը։ Ձեռքը ետեւը, դուռը գոցելու ատեն, սուր ակնարկներով դէմքս քննեց։ Պահ մը լռութենէ յետոյ, և տեսնալով որ ես չեմ խօսիր.

— Եկար... ըսաւ շեշտով մը որ անհնարին է յատկանշել։ «Նորէ՞ն եկար», «Վերջապէ՛ս եկար», «Ի՞նչ կայ նորէն եկար», «Լաւ եկար», «Ինչո՞ւ եկար», այս բոլորին տպաւորութիւնը առնելով հանդերձ՝ րոպէական և առանց տրամաբանութեան, «Ինչո՞ւ եկար»ը բռնեցաւ, թէ՛ իբր իմաստ, թէ՛ իբր շեշտ։

— Եկա՛յ, այնպէ՛ս, ինչո՞ւ պիտի գայի... ըսի գլուխս շարժելով ու յօնքերս վեր վերցուցած։ Նստեցաւ ինծմէ ոչ շատ հեռու և դանդաղութեամբ սիկարէթ մը հանելու, պատրաստելու ու վառելու գործողութիւններուն նուիրուեցաւ։ Լռութիւններուն ի ծնէ հակառակ՝ ընդհատեց.

— Հրաշալի օդ է այսօր։ Ո՞ւր պիտի երթանք այս տարի։

Մայիս ամսուն սկիզբը ըլլալով՝ գիւղագնացութեան կ'ակնարկէր։ Այդ «եթրաֆ»ը սոսկալի էր։ Այն բոլոր տարիները ուր «եթրաֆ» եղած էր՝ կը պահանջէին որ յաւիտենապէս «երթանք» մնայ։ Ճիշտ է որ տարիքները փոխուած էին։ Այսպիսի պարագաներուն է որ խաբեպատիր ձեւն իսկ կը մնայ բաղձալի ու մխիթարական։

— Չեմ խորհած դեռ այդ մասին, իրաւ որ։

— Ես սկսայ — տասը օր մը եղաւ — եռանդով մար-

զանք ընել։ Եթէ ոչ օդափոխութեան առաջին օրերը ուժեղ ցնցում կ'ըլլայ։ Հիմա ալ պոքսի սկսայ։ Շաբաթը երկու օր դաս կ'առնեմ։ Փարիզեան բան է, գիտե՞ս, եւ թէ՝ իրա՛ւ օգտակար։ Անցեալ օր օրոպիւս ցատքեցի՝ ինծի վար իջեցուց։ Ո՞ւր է, կը հարցնեմ, ինչո՞ւ ֆռնիկ չես գրեր։ Գրիքին մէկը։ Աղուոր պոքս գիտնաս՝ ֆռոշկ մը կողքէն, մէկ հատ ցիռկֆր, ա՛մ առ քեզի։ Ա՛ռ ալ չըլլայ՝ աղուոր բան է, աս դարուս. ֆռանք մը կ'ունենաս, բան մը կ'ունենաս, վար կ'իյնաս, աքսիտան կը պատահի։ Մինչդեռ ախոռ ընես, մանաւանդ պոքս, ճիչ բան մըն ալ չի պատահիր։

— Փառտօ՛ն։ Մասաժը կ'ըսէ որ օնիքսէ կոճակները չի գտնար, կ'ընդհատէ սպասուհին, ներս մտնալով։

— Ինչպէ՞ս թէ։ Փոռաշկեին մէջ նայեցա՞ք. առաջին թիրուառը, անպայման հոն ըլլալու է։ (Ինծի դառնալով)։ Աս իրիկուն Տուսէնից տունը ռեսեփսիոնի հրաւիրուած ենք։ Տուսէ՛ն, գիտե՞ս. Ռիւ տը լա Փէի մեծ շրմիզիեն։ Անոր տղուն հետ ծանօթացայ. շա՛տ սենփաթիք. շա՛տ, շա՛տ սեմփաթիք։ Սոսկալի եսֆրիմ կ'ընէ. երկու անգամ առաջին փռի առած է. Բռաւարներուն վրայ հարիւրին քսան փուրսանթաժ ունիմ։ Սէ շիք։ Շատ նշանաւոր մարդիկ կուգան։ Մարսէլ Թիլլին ու Պուայէին՝ փուանյէ տը մէն մը կուտամ։ Ինծի մնացնը...

Հեռախօսին, յանկարծ, կոչիւնը։

— ...Նօ՛, նօ՛, նօ, ո՛չ մէկ պայմանով... Փըժէօններն ու Վէն է Սփիրիթիւէօնները պահեցէք։ Սպասեցէք նոր հրամանիս։ Բանի մը օրէն ասամպլէ ժենեռալ տեղի պիտի ունենայ։ Մառօք Ակրիքոլները ծախուած են, երէկ. այո՛, երէկ։ Ժամը երկուքին ֆուռը ինչ որ էր՝ ան է... Քեզի լաւ թիւյօ մը, Արսէ՛ն։ Ինչքան կրնաս, Լիոն Ալլըման առ. հանգիստ կրնաս քնանալ...

Ես ոտքի ելայ։ Երբ միջանցք մտանք՝ Տիկին Հայկա-

նուշ անակնկալի գալով, խուժեց իր սենեակը։ Մատի՛ մնաց դրան կռթնած և սկսաւ մեզի դիտել։

— Աս ինչքա՜ն մեծցեր է... Եկո՛ւր, հո՛ս եկուր...

— Մատի՞, հոս չգա՞ս։

— Մատին յառաջացաւ։ Մէկ թեւը անցուց հօրը ծունկին, միւս ձեռքին մատիկը ակռաներուն միջև, մէկ ոտքի վրայ չորորալով՝ սկսաւ դէմքս զննել կեդրոնացած ակնարկներով։ Ես խորհեցայ որ ճանչցաւ զիս։ Հագուած է նաւաստիի գոց կապոյտ համազգեստ մը։ Մորթը այնպէս թափանցիկ, այնպէս նուրբ էր։ Աչքերուն կողքին ու թաթիկներուն վրայ կապոյտ երակներ կ'երեւային։ Հազիւ այտը համբուրած էի.

— Ո՞վ է—է՜, բաբա՜, երգեց անուշ ձայնով, առանց ակնարկները դէմքէս հեռացնելու։ Պզտիկ գայթակղալից բողոք մըն ալ կար սակայն չեչտին մէջ։ Ինչպէս կարելի էր առանց ծանօթացումի արարողութիւններուն, առանց մտերմութեան, այդպէս հում մը երեսը համբուրէին։

— Բոնժ՛ն, հօրեղբայրդ չճանչցա՞ր։ Տէ գնա՛ հիմա տես թէ մաման ինչ կ'ըսէ։

Մեկնելու պահուս Տրդատը սապէս բան մը ըսաւ.

— Ի ալ կուգաս ասկէ յետոյ...

— Տրդա՛տ, ասօր կամ վաղը մեզի եկուր. մայրիկը հիւանդ է. եկուր, իրա՛ւ կ'ըսեմ, ալ չի դիմանար։

— ... Չեմ կրնար... քանի ատիկա ասպէս տան տղայ էք դարձուցեր կը պահէք՝ չեմ կրնար...

— Եկուր, իրաւ կ'ըսեմ։

— Չեմ կրնար... Երդում եմ ըրեր։ Բանի... Երդում եմ ըրեր...

Մինչև հոս, որոշ նեղութիւնով արտաբերեց իր մտքերը, բայց յանկարծ դարձաւ պերճախօս։ Խօսեցաւ՝ ինչպէս մարդ կը խօսի իր շատ լաւ գիտցած մէկ բանին վրայ։ Դու-

ռը որ կխաբաց էր՝ գոցեց։

— Շիտակը, Տրդատ, աս խնդրին վրայ շատ զարմացած եմ։ Ինչպէ՞ս... դուն որ... չխորհեցար որ... դուն որ առաջ այնքան խելացի էիր... ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ... Շիտակը... Ալ ձգենք մենք, ամբողջ ֆոլոնին վայերնիդ տուաւ։ Ուայո՛ն, ուայո՛ն, աշոն ուայո՛ն... Խե՞նթ էք դուք, ի՛նչ էք։ Եթէ ամէն մարդ, ատանկ... Ըհը՛ դեռ երէկ, պիւռոյին մէջ, եկան պատմեցին... Ինչ է նէ, երկար մեծեկէ... Անոնք ճէպռույճ կ'ըլլան պէ՛, անոնք անանկ ճէպռույճ կ'ըլլան ո՛ր... Մինչ-դեռ ի՛նչ ըրիք, որո՞ւ ըրիք, ...Խենթութի՛ւն... Չէ, ա ճօ՛։ Չեմ կրնար գալ, պատուիս դէմ է, ճէճ ճէ երդում եմ ըրեր։ Մամային համար պատրաստ եմ ամէն ինչ ընելու։ Եթէ կ'ուզէք, պոլսային մօտ, հրաշալի տուն մը կայ առողջանալու, հանգստանալու համար։ Բոլորը՝ ազնուական են ու շատ հարուստ։ Ջօքանչս, անցեալ տարի, ամիս մը հոն դրինք։ Խըյալի օգտուեցաւ։ Մամային համար ինչ կ'ուզէք կուտամ. ունեցածս չունեցածս կուտամ, անա...

— Մայրիկը քեզի տեսնալ կ'ուզէ, Տրդատ։ Եկաւ տարիքը առաւ...

— Դուն նորէն քու ըսածդ կ'ըսես։

— Լաւ։ Բարո՛վ մնացիր։

Անհնարին էր ինծի ուէ բան ընել։ Ո՛չ խանութը, ո՛չ տունը, ոչ մէկ տեղ... Թափառի՛լ, թափառի՛լ, թափառի՛լ։ Մէկ բան հրամայականօրէն կ'ուզէի ճչալ։ Ի՞նչ էր որ այդպէս սիրտս ծակեց։ Անակնկալ չկար սակայն։ Ես գիտէի՛ թէ ինչու գացած էի հոն։ Ի՞նչ էր հապա։ Այդ չե՛չոը, ինծի հետ խօսելու այդ ձեւը... Ա՛ս էր որ նոր էր։ Տարիներու այն բազմաթիւ միաւորութիւնները որոնց ընթացքին իմ բարո-

յական պատկերս կը դրոշմուէր իր հոգիին վրայ, այդ երկա՛ր, այդ թանկագին աշխատանքը՝ ի զուր էր անցեր, որպէս թէ գոյութիւն չէր ունեցած։ Հիմա, ինձմէ կազմուեր էր ուրիշ պատկեր մը։ Այդ պատկերը այնքան դրուեր վերցուեր էր որ իր բոլոր գծերը սարսափելիօրէն ծանօթ դարձեր էին իրենց համար։ Լոյսն ու ստուերները կշռուեր ճշգրտութեամբ։ Իմ բարոյական չէնքս դարձեր էր գռեհիկ մաֆիթ մը որուն բոլոր մասերը այնքան պատեր, ոտքի տակ առեր, քններ էին՝ որ հիմա կրնային դատել կատարեալ անձնավստահութեամբ ու վերէն։ Ես՝ ա՛լ անցեր էի ցանկի մէջ. ապրանքին վրայ ցուցագիրը փակցուեր էր։ Կարելի էր ալ օձիքէս բռնել ու ցնցել։ Թերեւս, առանց քիչ մը մեղմութիւն զլանալու, ի յիշատակ անցած, հինցա՛ծ տարիներուն։ Այդքան։ Ինծի թուեցաւ որ, մէկ անգամով, կաւէ արձանի մը պէս, ոտքս գետնէն կորսուեցաւ, կանգնեցայ ափի մը մէջ, ակնարկներու տակ։ Ալ կրնա՞ր անծանօթ անկիւն մը մնալ։ Ինչպէս իրեն ցուցադրուած գոհարեղէնի մը՝ նա խոժոռ դէմքով գիտէր ալ իմ արժէքս տալ՝ վերջնական դատումով։ Այնքան տարիներու, այն հին տարիներուն ամբողջ բերքը՝ չոգիացած այնպէս՝ որպէս երբեք գոյութիւն չէր ունեցած։ Բայց ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս...

Անհնարին էր ինծի վերադառնալ ուէ տեղ։ Հեռանա՛լ...

• • • • • • • • • • • • • •

— Երկու հարիւր ֆրանք՝ մէ՞կ գիշերուայ համար։

— Աւելի աժանը կայ. չորրորդ յարկը, առանց բաղնեսենեակի, հարիւր յիսուն ֆրանք. Քանի՞ օր պիտի մնաք.

— Չէ, մեռսի՛. ոչ այդ պայմաններով։

Անունը դրեր են «Անգլիական Պանդոկ»։ Կէս գիշերը անցեր է, ու յոգնութենէ ջախջախուած եմ. բայց այդ ցուրտ

ու անարգող քաղաքավարութիւնը տնօրէնին՝ անհանդուրժելի է։ Ոչ անունը գիտեմ տեղին, ոչ հեռաւորութիւնը, ոչ նկարագիրը։ ...Ի՞նչ եղան այն տարիները, ի՞նչ բանի ծառայեցին անցած հին տարիները... Կայարանէն ելայ ու քալեցի։ Լրիւ անծանօթը, կիսամութին ու լուսնին հետ, կախարդանք կուտայ այս եղեւինի, մայրիի, չոճիի, դղքիի անտառին։ Անծանօթ կածաններ կը բացուին, լիլայի անըսպասելի բուրումներ, ուրիշ գարնայնի թթուական հոտերու հետ կը տարածուին, ու յանկարծական հսկայ իրանը, ամայութեան մէջ, նորմանտական փաղասի մը։ Հիւսիսային ծովափներէն, աշխարհիկ կայաններէն մէկը՝ անշուշտ։ Հեռուն, գլխաւոր երակի մը վրայ, լուռ ու սրընթաց ինքնաշարժեր, կը յառեն պաղած աչքերնին՝ ծառերու արանքներէն, լուսնի արծաթին ու թաւուտներուն թուխը պծելով։

Ի՞նչ եղան այն տարիները, ի՞նչ բանի ծառայեցին... Ծառերը, բոյսերը, տունկերը, խոտերը կը տպաւորեն զիս որպէս նոր ու բացառիկ իրականութիւն մը։ Եւ որոշ է հիմա ամէն ինչ։ Սա նոճին պիտի հասնի այսքան թիզ բարձրութեան, տա դղքին՝ այսքան։ Ինչ որ ալ պատահի, ինչպէս որ ալ պատահի՝ կայ հասակի վերջնական և անյեղլի սահման մը, մէկուն և միւսին համար։ Սահման՝ որ հունտին մէջ գոյութիւն ունէր անդառնալիօրէն։ Աստուած ալ երկինքէն իջնայ՝ սա մայրիին կատարը չպիտի գրկէ երբեք եթերի այն ջինջ մասը որ հսկայ բարձրութեանը վրայ կաղնիին վերջին տերեւները կը գգուեն։ Մարդիկ նմանապէ՛ս։ Իրենց սաղմին հետ կը բերեն իրենց հասակին սլացքն ու աչքերուն որակը։ Եղո՛ւկ անոր որ մարմնին կ'ուզէ վարդենիի փոխարկել, կամ դղքիէն կաղնի մը ձեռք ձգել։ Բայց պէտք է որ լամբարները վառին, բայց պէտք է որ այս թռչունները դայլայլեն։ Ով որ այս աշխարհը կուգայ՝ ուրիշ ընելիք չունի։ Ցեղին կանթեղներն ալ պէտք է որ պլպլան՝

մինչև որ ձէթը հատնի։ Իսկ Նազովրեցին երբեք ետեւը չդարձաւ։ Քալեց հանդարտօրէն իր ճամբան. բուռ բուռ հունտերը ցանեց ու անցաւ։ Ահա՛ թէ ինչ եղան տարիները...

...Երկրորդ օրն է որ հոս եմ և առաջին գիշերը որ պիտի քնանամ։ Սենեակս երեսուն փրանք է։ Յիշողութեանս հիմքը, ըսես, խախտեր է ու չիչի մը պէս կը ծփծփայ մտքիս ջուրերուն վրայ։ Մեկնելէ առաջ գրեցի՞ թէ չգրեցի մօրս՝ վստահ չեմ։ Գիտեմ որ որոշումը առի գրելու, բայց կատարեցի՞ թէ ո՛չ՝ չեմ կրնար ըսել։ Կը գտնուիմ տեսակ մը երազային ու կոշմարային խառնուրդ վիճակի մէջ։ Բացարձակ միայնութիւնն ու գարունը կը շրջապատեն սենեակս։ Լուր օր է և պանդոկին մէջ ինձմէ զատ՝ ոչ ոք։ Պատուհանիս տակ գեղջկական պարտէզ, անխնամ ածուներ որ մեծ թիւով հաւերն ու աքաղաղները ոտքի տակ կ'առնեն։ Խանդածաղիկներու արդէն դեղին գլուխներ ու խնդածաղիկներու խորհող, մանիշակագոյն աչքերը՝ բաց դեղին բիծերով։ Անդին, անկիւնը, յորդուն, ճերմակ լիլա մը իր ռըմբիւեի ձիւնէ շրջազգեստին ծալք ծալք ու անհամար փրփուրներովը։ Փլփլած հողէ ու քարէ ցանկապատի երկայնքին այծտերեւի նազանքոտ իրանները իրենց անհամար ու նրբին դեռ չբացուած աչուկներովը...

Կը զգամ որ հետզհետէ ամէն ինչ կ'աղօտնայ ու կը խեղդուի բիրտ քունի մը զարշապարին տակ որ կը ճզմէ գլուխս ու կոկորդս։ Գարնայնի ծովածփուն հեշտանքը կը պարտուի։ Գլխիվայր կը նետուիմ պղտոր աւազանի մը մէջ։ Քունը իր սև թեւերուն տակ կ'առնէ գիտակցութիւնս։ Դռները կը բացուին ենթագիտակցական ու հոգեզանցական աշխարհին ծովերուն վրայ։ Հիմա՝ խօսքը անորն է...

...Ինծի այնպէս կուգայ որ փոխանցման շրջան, գոնէ ժամով մը, հակառակ խոնջէնքիս, տեղի չունեցաւ։ Անմի-

Ջուպէս մտայ երազներու պղտոր աշխարհին մէջ։ Գիտեմ նոյնիսկ թէ ինչ կը տեսնայի։ Անկարեւոր բաներ։ Այն որ նշանակալից էր՝ այդ յիմարութիւններուն ընկերացած մեծ անձկութեան զգացումն էր, զահանդական զգացումը՝ արտագխտակցական կեանքին ուր ոգիները ճիրիթ կը խաղան։ Անձկութիւն՝ ընկերացած ուրիշ անագորոյն զգացումի մը՝ ախալի զգացումին։ Ոչ թէ մեր գիտցած աշխարհը ու իր մէջ կատարուող մեծ ու փոքր սխալներուն։ Այլ՝ ամբողջ կեանքին՝ մեծ սխալին պակուցիչ զգացումը։ Եւ ինչ բան էր այդ։ Անոր դէմքը, բարակ թելով մը, կախուած է մակերեսին վրայ ճանաչողութեանս որ կրակով կը տոչորուի գիտնալու համար։ Ամէն րոպէ թելը կրնայ փրթիլ և գիտակցութիւնս բաւարարուիլ։ Եւ սակայն անոր դէմքը կը մնայ անծանօթ, և ճանաչողութեանս անշէջ պապակը՝ դժոխային... Ահա յանկարծ, թելը փրթաւ... Ցնդալիցօրէն բացուեցան երկու թեւերը սենեակիս միակ պատուհանին որոնց ապակիները ջախջախուեցան պատերուն դէմ։ Էակ մը՝ վերածուած անտեսանելի բուռ մը շունչի, ոչ մարդկային ստորոգելիներով, սուրաց ներս և որպէս ահեղ ապտակ, եկաւ զարնուեցաւ երեսիս։ ԵՍ ԳԻՏԷԻ ՀԻՄԱ... Ահաւոր ճիգերով, երբ յաջողեցայ կոպերս բարձրացնել, երբ սրտիս զարկերը քիչ մը մեղմացան՝ ցատքեցի վեր։ Առաւօտեան ժամը չորսն էր։ Երեսս հարուածին սաստկութենէն կը վառէր։ Հայելին ցոյց տուաւ որ դէմքիս մորթը կրակի պէս կարմիր է ու կ'եփի։ Յանկարծ խուժեցի դէպի պատուհանը. Փակ է ան, և ապակիները անվթար. այնպէս՝ ինչպէս ձգած էի պառկելէ առաջ։ ԵՍ ԳԻՏԷԻ ՀԻՄԱ...

Խելակորոյս՝ հագուեցայ, ձգեցի սեղանին վրայ պարտքս ու բաշխիշը, և խուժեցի դուրս։ ...Շան հաչոց... տան տիրոջ, տանտիկնոջ, ծառաներու իրարանցում, սպառնալիք, յորձակում... Գումարին գոյութեանը հաստատումը, վերը,

սենեակիս սեղանին վրայ. արձանագրութիւններու ձեւակերպութեան մանրամասնին կատարում. ծնկաչոք պաղատանք, վերջապէս ազատագրում...

Ա՜խ, ԵՍ ԳԻՏԷԻ... Բայց ինչպէ՞ս հասկցնէի ասոնց... Ցուպչս Փարիզ առի։ Հեռուէն տեսայ պղտոր զանգուած մը որ մեր դրան առջեւ կը շարժէր։ Խոյացայ վրան, բռնեցի երկու ուսերէն և սկսայ ցնցել։ Մեր դռնապանուհին էր. միշտ կէս մը երջանիկ...

— Ըսէ՛ք, ըսէ՛ք. մայրս մեռա՛ւ, չէ՞...

— Ի՞նչ կ'ըսէք, պարոն Արսէն, խե՞նթ էք... Ի՞նչ է պատահեր... Ինչո՞ւ կ'ուզէք որ Մատամ Տէրտէրեանը մեռնի։ Հանդարտեցէ՛ք... Դեռ երէկ իրիկուն Ժան Պէտէրվը տեսայ, (սպասուհին որ ամէն օր քանի մը ժամ կ'աշխատէր մեզ մօտ)։ Այսքանը ըսաւ որ երէկ շատ լացեր է։ Կը կարծէ որ հոգին դժուար պիտի տայ։ Այսքան...

Վազեցի սանդուխներէն վեր և վերջապէս յաջողեցայ գտնալ դրան բանալին... Տէ եկուր տեսնամ քէֆդ ի՛նչ կ'ուզէ ... Ոչ աջ կը դառնայ, ոչ ձախ... Յուսահատութիւնը մթագնեց գիտակցութիւնս։ Կատաղօրէն սկսայ դրան բռունցքի հարուածներ տալ... Վարձակալներու սահմռկած գլուխներ...

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահեր...

— Մայրս մեռա՛ւ, չէ՞, ըսէ՛ք... Աստծու սիրուն, կողպարար մը, կողպարա՛ր մը...

Ներսէն, յանկարծ, Տրդատին լացի աղաղակը։

— Տրդա՛տ, Տրդա՛տ, ես եմ՝ հայրի՛կդ. կը լսե՞ս ինծի, ես եմ՝ հայրի՛կդ։ Գնա՛ ներս, գնա՛, շուտ... մեծ մամադ տե՛ս, խօսէ հետը ու եկուր ըսէ ինծի... շո՛ւտ, շո՛ւտ...

— Չի՛ խօսիր, ի՛նչ կ'ընեմ՝ չի խօսիր... Հո՛ւ, հո՛ւ, հու... Չի խօսի—ի—ի՛ր... Դուռը բացէք... Հո՛ւ, հո՛ւ, հու... Սենեակին մէջտեղը ինկե—ե—ե՛ր է... Դուռը բա-

ցէ—է—էք… Հո՜ւ, հո՜ւ, հո՜ւ…

Երբ ներս մտայ՝ մայրս գտայ գետինը, երեսի վրայ ինկած։ Գրկեցի, ու տարածեցի անկողնին վրայ… Աստուա՜ծ, Աստուա՜ծ, այս հրճուանքէն յետոյ՝ կրնաս կեանքս առնել… Մօրս սիրտը կը զարնէր։ Դէմքը՝ չափազանց տարօրինակ՝ և երկու կապոյտ մեծ հետքերով որոնք ես վերագրեցի ուշաթափութեան մը հետեւանքով իր կրած անկումին։ Բայց շատ չանցած, բժիշկները — մէկը՝ մեր տան վարձակալ, միւս երկուքը՝ դրացիներու կողմէ անմիջապէս կանչուած — առանց դժուարութեան կաթուածի ախտաճանաչումը կատարեցին։ Ձախ կէսը անշարժացած էր։ Ստորին կզակը զգալապէս ծռած էր դէպի աջ, և ձախ կիսադէմը մնացած էր մեծցած աչքով մը ու ձգուած, ինկած միսերով։

Վարձակալներէն մէկը ձեռքս խօթեց նամակ մը։ Ճանչցայ ձեռագիրս, ճանչցայ նամակը որ, ըսել է, երկու օր առաջ գրած էի… Տրդատը՝ վերջապէս լռած, թեւիս տակ կծկուեր մնացեր էր։ Յանկարծ երեսը ճմռթկուեցաւ։ Ձեռքը տարաւ մեծ մօրը ծնօտին և սկսաւ շտկելու ճիգեր կատարել։ Տեսնալով որ ճար չկայ.

— Բաբա՛, շտկեցէք, կ'ուզեմ, սկսաւ աղաղակել լացակոծ ու ակնարկները, պաղատական, պտտցուց չորս կողմը՝ ներկաներուն։

— Զգէ տղա՛ս, ձգէ՛, ըսաւ Տ.քԹ. Փանչօնը՝ մեր տան վարձակալը, թաթիկը մեղմութեամբ հեռացնելով մեծ մօրը կզակէն։ — Ան նորէն, ինքնիրեն, պիտի շտկուի։

— Հիմա՛ կ'ուզեմ, անմիջապէս կ'ուզեմ… Բաբա՛, շտկէ՛… ի՞նչ կ'ըլլայ, շտկէ…

Երրորդ առաւօտը, մայրս ճանչցաւ և՛ ինծի, և՛ Տրդատին։ Թերեւս երկրորդ օրն ալ ճանչցաւ՝ բայց երրորդ օրը միայն կրցաւ քանի մը բառ արտասանել։ Առաջիններն էին

անշուշտ ասոնք, խաւարած յիշողութեանը հորիզոնին վրայ, որոնք վառեցան սա առաջին լուսաբացին.

— Տեսնաք օր հոգիս դժար կուտամ՝ Տրդատիս պատկերը բերէք սրտիս վրայ դրէք…

Տրդատը միշտ պահեց իր վճիռը մեր տունը ոտք չդնելու։ Մօրս կաթուածէն յետոյ՝ ես անգամ մը եւս ինկայ հոգեթափութեան նոպայի մը մէջ։ Մօրս ձախ կէսը անշարժութեան դատապարտուեցաւ։ Վարժուած գործի և շարժումի, մարմինին կենդանի կէսովը, կեանքին մեծագոյն չարչարանքներէն մէկը ապրեցաւ։

Ամէնէն մտերիմ խնամքները օտար ձեռքերով տեղի պիտի ունենային։ Մահացու տառապանք էր այդ իրեն համար։ Հակառակ իր տարիքին, երկու ամիս ետքը, կենդանութիւնը սկսաւ սուզուիլ կաթուածահար կէսին մէջ։ Կարելի է ամբողջական յոյսեր անուցանել։ Ոչ ոք Տրդատին չափ զգուշ ու լաւ գիտէ մարձել ու ալքօլով շփել մեծ մօրը կաթուածահար թեւը, ձեռքը, մատները։ Զարմանալի… Տխրութիւնը թանձրացած է շուրջս։ Օրեր կայ, ոչինչ առիթով մը, Երգեցիկին ամբողջ կեանքը աչքիս առջեւ կուգայ և յուզումը մէկ թափով կը խորտակէ զգայական սահմանը և զիս կը ձգէ անպաշտպան մանուկի տկարութեան մէջ։ Իր յիշատակին հետ, կը մնամ երկար, առանձին։ Սենեակս լի է իր առարկաներովը։ Երկար ատեն մատներուս մէջ կը պահեմ քղանցքը իր մէկ կամ միւս շրջազգեստին որ չիրակա-

նացուց իր վրայ դրուած յոյսը... Քանի անգամ անոնցմէ մէկն ու մէկը հագաւ, գեղեցկացուց իր խակ ձիթապտուղի գոյն դէմքը մեզի գալու համար... Մայրս տեսած չէր ըլլար զինք՝ իսկ ես, երեկոյեան, նոյն չըջազգեստով, ուժասպառ, երկարած կը գտնայի անկողնին վրայ։

Ինչո՞ւ այնքան օրեր, խոժոռութիւն արտաբերեցի։ Դեռ մահուանէն քանի մը ամիս առաջ նոյնիսկ՝ երբ սանթի-մանթալ զեղումի մէջ էր ինկած... Ի՞նչ կ'ըլլար որ օրօրէի զինքը իր պատրայեղց ըղձանքներուն մէջ։ Ինչո՞ւ հեռաձայն մը անմիջապէս հաստատել չտուի։ Ինչո՞ւ ուժը չունեցայ մինչև զուարթ ըլլալու իր մօտ։ Ի՞նչ կ'ըլլար որ իր բոլոր քմայքները կատարէի։ Ան ինքը՝ առաջինին կատարումէն յետոյ, միւսներէն ետ պիտի կենար արդէն։ Ի՞նչ կ'ըլլար։ Իսկ հիմա ուշ է...

Որովհետեւ... Որովհետեւ՝ ես ի՛նքս ալ չուարած ու խեղճ տղայ մըն էի... Ես ի՛նքս ալ կարօտ գորովանքի եւ կարեկցութեան։ Ես իմ ճամբուս մէջն էի՝ բայց չէի ճանչնար զայն։ Հետեւաբար կար քաջութեան տեսակ մը որ կը պակսէր ինծի։ Ես ժամանակ չէի ունեցած գիտակցաբար տէր դառնալու իմ կեանքի ռիթմին։ Ես երբեք չէի սիրուած։ Ես միայն ուրիշ տեսակ մը սիրուած էի։ Բոլոր ժամադրութիւններուն՝ ես մնացած էի մինակ։ Իմ մատղաշ պատանեկութենէս ի վեր, ես՝ «մեծ մարդու» թեկնածու մըն էի, կամ «մեծ մարդ» մը։ Ամէն մարդ ինձմէ կը պահանջէր։ Բայց ես ինքս ալ խեղճ տղայ մըն էի։ Իմ թերիներս աչքի կը զարնուէին և կը ստանային արտառոց, այլասերած համեմատութիւն։ Ես ունեցայ ընկերներ։ Կեանքիս մէջ ես ոչ մէկ բարեկամ ունեցայ։ Մարդիկ կը դատէին ինծի որպէս երկինքէն պատրաստ ինկած արարած մը։ Թէ ինչպէս պիտի փարէի բարեկամ սրտի մը՝ այդ ես գիտեմ միայն... Ինչքա՞ն պիտի փութացուէր իմ կազմաւորումս որ կը կարօտէր

քանի մը փոքր ցուցմունքի։ Ինքնապաշտպանութեան, երկինք գետին իրար անցած պայքարին մէջ, ամէն ինչ պէտք է որ իմ ձեռքովս միայն պատրաստէի և օրը օրին, ժամը ժամին։ Մինչդեռ ես ալ կարօտ էի բոլորին պէս, գորովանքի և թողութեան։ Հիմա ան մեռաւ։ Ամէն ինչ ուշ է...

Կը թղթատեմ նաև մեծ տրձակ մը այն ծանօթագրերէն որ իր առած անհամար դեղերու տուփերէն, սրուակներէն կը հանէր ու բոպէ մը, մայլին ամբարտակները խորտակուած, երջանկութեան հեղեղատը նորէն կը խուժէր իր սիրտը։ Երիտասարդ էր, որքան ալ ըլլայ։ Կը կարդար, փայլուն աչքերով անոնց անամէջ խոստումները... Դեղ՝ ընդդէմ ֆիզիքական հիւծման, ջլածիւրումի, ինքնալքումի, անվճռակրութեան, անտարբերութեան, անվճռականութեան, երկբայանքի, ախտավարանքի, անձկութեան, մելամաղձոտութեան, տագնապի, ախտաչաղակրատութեան, մտային անկայունութեան, մտահալածանքի, յոռետեսութեան, երկչոտութեան... Դեղ՝ նաև ընդդէմ անբաւականութեանը՝ կամքի, յիշողութեան, աշխատանքի կարողութեան, ուշալարումի, մտապրկումի, երեւակայութեան, բարոյական կորովի... Դեղ ընդդէմ բարոյական վշտի...

Ճիշտ ու ճիշտ իր ունեցածները։ Եւ քանի որ այս մարդիկը, ամենայետին մանրամասնութեան մէջ հասկցած էին իր նուաղումին, տկարութեան, տառապանքին իսկական տեսակները, բուն կէտերը՝ ըսել է որ այս դեղը պիտի փրկէր զինք... Ի՜նչ լաւ գիտեն, ի՜նչ լաւ կը նկարագրեն... Կարծես իրենք են եկեր իր տեղը զգացեր իր չարչարանքները... Չէ՛, աս դե՛ղը, աս դեղը պիտի փրկէ զինք...

Նորէն կը ծալլեմ թուղթերը, կը դնեմ գզրոցիս մէջ, որ նորէն կը չարունակեմ սիրել։ Բոպէով մը, թերեւս ժամով մը, մէկն ու մէկը այդ բառերէն՝ վարդագոյն լեցուց իր պարպուած, իր խանձուած վայրկեաններուն մէջ։

Գերեզմանի ճամբայէն առաջ, հիմա Տրդատը չի հարցներ թէ ուր կ'երթանք։ Գիտէ օրերն ու ժամերը մեր ուղեւորութեան։ Ան գիտէ որ այդ հաստ, քարէ խաչին տակ իր մայրն է։ Այդ եռանկիւնի, մեծ քարը իր սրտին մեծագոյն իրականութիւնն է արդէն։ Հո՛ն, մինչեւ ծունկս հասած, կանգնած, իր մտածումին մաղաշ մարմինին մէջ, մահուան գաղափարին կրակը կը պտտի արդէն։

...Խօսակցութիւններ բառ առ բառ միտքս կուգան։ Կը զարմանամ որ այնքան համոզումով կը կարծէի ճշմարտութիւնը ձեռքերուս մէջ բռնած ըլլալ, երբ... միմիայն անգութ էի...

«Ըսել է, ինչ որ ալ պատահի՝ լա՞ւ է»... Որպէս պիղծ անպատշաճութիւն, կ'ամչնայի հաստատելէ որ այդ անբացատրելի հեչտանքը՝ փարումը՝ կեանքի դժոխքին, կը տեւէր միշտ... Ընդերային այնպիսի խորը զգացում՝ որ ամէն և ամէն ահաւոր բանի ետեւ կը դնէր մեծ «լաւ է»ն...

— Որովհետեւ դուք չէք տառապած...

= Կը խորհի՞ք... Դուք գիտէք իմ անցեալս մասամբ։ Կը բաւէ որ մէկ խօսք ըսեմ... Ես Հայ եմ...

Իր ուժերուն համեմատ՝ նա անշուշտ աւելի տառապեցաւ։ Այս բոլորը՝ ո՞ր քմայքը բաւարարելու համար է, հովերո՛ւն, հովերո՛ւն որոնք իրենց հակատրամաբանական ու խոլ պարերուն յանձնուած՝ ցամաքամասերու ու դարերու մեծ իրանները լիզելով, պարապի անհագնութեան

մէջ՝ զանազան խաչաձեւումներ կ'ունենան։

Իրա՛ւ, իրա՛ւ... «Երբ մտածեմ իրեն՝ պիտի ըլլայ որպէս հեղինակաւոր, եղերական դէմքի մը՝ որ ղրկուած է աշխարհի բեմին վրայ՝ ցոյց տալու համար հոն՝ Սիրոյ գերագոյն իրականութիւնը։ Հեղինակաւոր դէմք եղերական...»

Մօրս կաթուածէն քիչ յետոյ՝ կարգ մը հիւանդութիւններ շրջեցան մեր ընտանիքներուն մէջ։ Մեր զօքանչ մօրը պարագան, ըսենք, արդէն պարբերական զարթնումներ կ'ունենար, հրաբխային լերան մը պէս։ Ամէն անգամին ալ, իրարանցում, ծրագիրներ, արմատական դարմանումի որոշումներ։ Դարմանատան ու մեծ բժիշկներու հասցէներ կ'առնուէին. շաբաթ մը, երկու շաբաթ իրարանցում՝ և այդքանով ալ կը վերջանար։ Մեծ ճիգերով, կերպասին ու կարուձեւին ճարտարութիւններուն կ'ապաւինին՝ գոնէ գեղեցկագիտականը չափով մը փրկելու համար։ Որովհետեւ, հէօ՛—հէօ՛—հէօ՛, հիմա մեր զօքանչ մայրը, սեւ ու երկար փէշիներով շրջազգեստին տակ, հէօ՛—հէօ՛, հսկայական թմբուկ մը կը պահէ և տեւականապէս կատակերգութեան մը մէջ ըլլալու երեւոյթը ունի...

Մեր հարսը, բաւական ատեն առաջ, անկումի մը հետեւանքով, ձմեռնային ափոռի ընթացքին, վիժում մը ունեցաւ արդէն։ Հիմա նորէն զաւկի մը կը սպասէ՝ բայց միշտ հիւանդ։ Ի՛նչ կ'ընեն՝ ալ մեքենան չի չտկուիր։ Միշտ թեթեւ տաքութիւն մը եւ յաճախակի ու երկար արիւնահոսութիւն։ Կոկորդն ալ ուռեցաւ։ Վահանագեղձային խնդիր։

Գործողութեան ալ խօսք կայ։

Ամէնէն վտանգաւորը՝ Մարտիրոս պէյինը եղաւ։ Տարօրինակ յամառութիւններ ունի։ Ամառ ձմեռ հագուստեղէնը ոչ մէկ փոփոխութեան կ'ենթարկէ։ Կ'արհամարհէ վերարկուն։ Եւ շա անգլիական։ Մազ մնաց որ թոքատապ մը աչուտխանթալաս տանէր տանէր։ Իրենց ֆրանսացի բժիշկը բերին. հայերուն վրայ հաւատք չունին։ Երբ ա՛լ վտանգ կ'ըլլայ.

— Eh bien ! Madame ! Il est revenu de loin ! կ'ըսէ բժիշկը՝ Տիկին Մարտիրոս պէյին, գլուխը երերցնելէն։ Հիւանդապահուհին տասնըհինգ օր գլխուն վերեւէն չհեռացաւ։ Այդ հիւանդութենէն յետոյ՝ ա՛լ ինկաւ։ Մազերուն մէջ սեւ չմնաց։ Բոլորն ալ՝ կեղտոտ, բաց կանաչ ցոլքով ճերմակութիւն մը առացան։ Գործերը զգալապէս լքած է։ Շատեր, նորերէն, կը զարմանան որ այս թիսթոն մարդը մեծ գումարներու հետ խաղցած է եւ սարսափ ձգած ասպարէզին մէջ։ Հիներէն մէկը.

— Հը—ը—ը, ըրաւ, դեռ ակռայի հետքեր իր մսին մէջ։ Հիմա սատկ ըլլալուն մի նայիք։ Ան իր ուժի շրջանին, երբ կատղած պուլտոկի պէս, հրապարակին մէջտեղը կը կենար՝ մա՛րդ չէր համարձակեր անցնիլ։ Գլուխը ամէն տեղ կը զարնէր ու խածած տեղը կը քանդէր...

Հիմա՝ ժամանակին մեծ մասը ազգային գործերու կը յատկացնէ։ Թերթ ալ, հայերէն, շատ աւելի կը կարդայ։ Աքսար Ալպոնիէն բխած կամ թեւարկուած ոեւէ մէկ ժողովէ կամ հաւաքոյթէ հազուադէպօրէն կը բացակայի։

Ժողովներուն մէջ կը նստի նախագահական աթոռին մօտիկները։ Երբ, այն նագանքներուն ու անուշ քղուքաւտուքներուն տակ՝ չայն աթոռը գրաւելու օրհասական կիրքը կը թաւալի՝ Մարտիրոս պէյ կամաց մը անոր քովինը կը բռնէ եւ վրան կը նստի։ Իր աջ եւ ձախ կողմի դրացիները, երբ բոլորովին նախագահին քովիկը չէ՝ նկատառումէն զերծ մնացող խնդիրներ չեն։ Եթէ այդ անձնաւորութիւններէն

մէկն ու մէկը urtovր չըլլայ՝ ամբողջ ժողովը կ'անցնի խռովռ տրամադրութեան մէջ։ Իր ձայն առնելը՝ երբեք բացառիկ երեւոյթ մը չէ։ Կը խօսի արագ արագ, յոյժ մինիֆով, ձեռքի, իրանի մեծ շարժումներով ու բարեկամական կեչտամբանքի տեւական չեշտով մը։ Ընդհանրապէս կը սկսի եւ կը վերջացնէ սապէս.

— Սիրելի՛ք, արդէն ի՞նչ պիտի ըլլայ որ... Մենք պզտիկ ազգ մըն ենք... Մենք պզտըտիկ ժողովուրդ մըն ենք։ Մեր ձեռքէն ինչ կուգայ։ Մենք ո՞վ ենք, ի՞նչ ենք... Մէկ երկու գաղափար վերջնականապէս մխուած են գլխուն մէջ։ Օրինակ սա որ, Ն—եան, Ս—եան, Մ—եան էֆէնտիներէն ու ասպէս մէկ քանի հոգիէ զատ՝ հայ ազգին բոլոր մնացեալ անդամները — շատ մը ուրիշ բաներու հետ — ցընորամիտ մարդիկ են։ Այդ պատճառով, ամէն անգամին, անդիմադրելի պահանջը ունի իր խենթ ու մենթ, sկզի-գան-ը հայրենակիցները իջեցնելու իրենց օդային բարձունքներէն «իր—րակա—նութեան» ցած մակարդակին վրայ։ «Իրր-րա—կանութիւն» ըսած ատենը՝ աչքերը վայրագ յառում մը կը ստանան եւ զառամած բազուկը՝ բացառիկ ուժով մը կը շարժի։ «Իրր—րրականութիւնը» որ մէկ տեսակ է՝ իր հասկացողութեան միակ մենաշնորհը։

Նրանգը, ս ե է կալուածի մէջ, իր գործը չէ։ Ուրիշ դասաւորումով մըն ալ, մարդկութիւնը երկուքի կը բաժնէ։ Երիտասարդները եւ... չէ՛, ծերերը չէ։ Մնացեալները «փորձառուներու», հզօրներու խումբն է։ Այս բաժանումին մէջ տարիքը երկրորդական դեր կը խաղայ։ Քառասունը, որպէս բաժանման գիծ՝ շատ յարաբերական։

Վաթսուննոցներ կան, fռմիթաճիներ որ «երիտասարդ» են... Այդ «երիտասարդները» բոլորը իրարու կը նմանին, ջուրի երկու կաթիլի պէս։ Անոնցմէ իր մտապատկերը վերջնական է եւ մէկ։ Գիտախռի տեսակ մը խենթ

դպրոցական որուն հիմակուայ ըսածը՝ միշտ հինգ բոպէ առաջուայ ըսածին կը հակասէ։ Խանդավառութիւններ ունին... Այդ խանդավառութիւնները իրեն վրայ միևնոյն տպաւորութիւնը կ'ընեն ինչ որ ափրիկեան օտարոտի կենդանի մը։ Նաև վտանգաւոր են՝ ատրճանակի պէս... Այդ արարածը՝ «երիտասարդը» կը սիրէ, կը յուզուի... Այդ արարածը՝ կը շարժի կարգ մը տարօրինա՛կ, աճայիպ պատճառներով, ինչպէս, բարեկամութիւն, սկզբունք ևայլն... Այդ ափրիկեան կենդանին կրնայ բարկանալ, գայթակղիլ, զայրանալ... Բայց ոչ թէ իր գիտցածին... ան իր... Ծօ՜, Ծօ—օ՜... իրա՛ւ, իրա՛ւ կրնայ զայրանալ։ Մաշուածով ու մաշուըռտուքով։ Այդ արարածը գիրք կը կարդայ, երաժըշտութիւն կը լսէ, բնութիւն կը փնտռէ։ Մէկ խօսքով աճայիպ անասուն մը։ Ամէն տեսակ պիղծ նիւթերու խառնուած հանածոյ... Իսկ Ն—եան էֆէնտին, փորձառու ճանճուղի մարդիկ. ինք՝ զտուած ոսկի։ Տարիներ ու տարիներ, անոնցմէ՝ «երիտասարդներէն» մէկուն պատկերը տալու համար, իր տունը, միշտ միևնոյն քիթն ու բերանը կ'առնէ, աչքերը միևնոյն տեսակ կը ջռէ, միևնոյն ձայնը կը հանէ, միևնոյն շարժումները կ'ընէ. «բա՛ւ ֆի, բաւ ֆի...»։

Երևանէն եկած անուանի անձնաւորութեան մը երբ հանդիպի, ուղղակի կ'երթայ քովը և ձեռք կուտայ։ Լուրջ, խոժոռ։ Այդ կ'ընէ որպէս առնելիք մը, որպէս նախասահմանուած բան մը։ Ձեւի՝ առանց ոչ մէկ մտահոգութեան։ Այդպիսի բան մահացու անկում պիտի ըլլար։ Խօսակցութենէն վերջ անգամ մը ճաշի անպայման պիտի հրաւիրէ, մէկ երկու ուրիշ էֆէնտիներու հետ։ Գիտէ որ Ն—եան էֆէնտին պիտի ընդունի և «թեշեքֆոնով եֆուֆիւզե» պիտի ընէ յետոյ, բայց նորէն կը հրաւիրէ։

— Թեշեքֆոնով եֆուֆիւզե ըրաւ...

Մեծագոյն անպատեհութիւնը որ չարիքի գոյնը առած

է իր աչքին, սա է որ, ժողովներուն մէջ. «Ընկեր Մարտիրոսը», կամ լաւագոյն պարագային, «Ընկեր Դաւթեանը» կ'ըսեն։ Ինք՝ իր ամենայետին ծառան աւելի արհամարհանքով չի կանչեր։ Նոյնիսկ տա՛ երեկուայ լակոտը, տա փինճը, ասվոֆաթի կոտրը... Ընկե—ե՛ր, ընկե—ե՛ր... Սիրտը կը զարնէ ու եօթը պորտին ուղղուած անլուր հայհոյանքներ հազիւ կանգ կ'առնեն չարժուող շրթներուն ծայրը։

Բայց ան անպատեհութիւններու առջև ե՞րբ կանգ առնող մարդ եղած է։ Պատահած է նոյնիսկ՝ որ ինք, երկու երեք անգամ արտասանէ այդ բառը, կցելով Երևանէն եկած յայտնի անձնաւորութեան անունին։

Լուրջ դիտաւորութիւններ կը սնուցանէ ճամբորդութիւն մը կատարել դէպի Հայաստան։ Աչքը չի՛ կտրեր... Մէկ քանի տեսակ վախեր ունի... Կարևորներէն մէկը սա ախաթիֆն է։ Հիմա սովորութիւն է ըրեր, տունը, փողոցը, ժողովի, մեքենաբար ձեռքը գլխուն կը տանի, կը շփէ, կը խոժոռի։ Բայց վերջի մոտանն այդ է՝ ճամբորդութիւնը։ Մարդիկ կան որ վըզը—վըզը կ'երթան կուգան։ Ինք ետ մնալու չէ։ Ինչպէս թրջած պերճաղինները ամէն գարնան, նոր գըլխարկի մը հետ նոր շրջազգեստի մը մէջ կը մտնան ու կը գտնան իրենց... քան գարունները, տանք, աս միւսները՝ Երևան կ'երթան կուգան...

Կրնա՛յ, կրնայ օր մը ճամբայ իյնալ... Հիմակուընէ միտքէն բաներ մը կ'անցնին որ պիտի ըսէ վերադարձին...

Սանք ոչինչ դեռ. Իր կինն ու մտերիմները ափ ի բերան մնացեր են։ Մարտիրոս պէյ «ցայսօր» երբեք ճառ խօսած է։ Խնդիրը, ժողովներուն մէջ, ան սովորական կարծիք յայտնելուն վրայ չէ, բարեկամական կէտամբանքի չեչտով. «Սիրելի՛ք, ի՞նչ պիտի ըլլայ արդէն... Մենք ո՛վ ենք որ... ի՞նչ ենք որ...»։ Ջէ՛, աս չէ՛։ Ճա՛ռ, ճա՛ռ, շնորհքով ճառ։ Բառերը կը հնչէ հատիկ հատիկ, արտասանող դպրոցականի

նախնիքը... Վերջացաւ գնաց։

Բայց մայրս կուլար։ Կուլար տանջուելով։ Այդ դէմքը ինծի կը յիշեցնէր մեր տան դժխեմ տեսարանները։ «Ղուրպան Աստուա՛ծ, ո՞ր մեղքիս համար...»։ Իսկ հիմա, իր թրջուած ձայնովը որուն եւս վերջին ուժերը կ'երերային.

— ...Անանկ ծանր են՝ անանկ ծանր՝ խօսքերդ, Արմէ՛ն ...ըսած ամէն մէկ բառդ, կապարի պէս սատեղս կը մնայ ու ալ վար չիջնար։ Ամբողջ, բաց ձեռքովը, չնորհակալութենէ զուրկ չարժումով, սիրտը ցոյց տուաւ։

...Զայրոյթի, կարեկցութեան, մեղցնելու ու մեռնելու կատաղութեան խառնուրդը իր ծանր անիւներուն տակ կ'առնէր հոգիս...

— Չի չարժե՛ս, մա՛յր... Սպասէ՛ ինծի...

Վար իջայ։ Լուացի դէմքս պաղ ջուրով և ելայ դուրս։ Քալեցի։ Հանդարտութեան խիստ յորդորներ ուղղեցի ինծի բարձրաձայն։ Գլուխս ո՞ր քարին տայի։ Ոչ թէ ուժեղ տըխրութիւն — ուրի՛շ, վատթա՛ր — երկար տխրութիւն մը՝ որուն մէջ կը փաթթուէի։ Տխրութիւն մը որուն զօտին կը պառկէր դարերու երկայնքին ու կուգար զիս առնելու իր մէջ՝ չանթին պէս վճռական։ ...Ի՛նչ իրաւունքով զատեցի հեռուի մարդիկ։ Հոգիս կը ցաւէր...

Բարձրացայ վեր։ Մայրս կը չարունակէր արտասուել։ Անմիջապէս տեսայ իր դէմքէն որ ինծի դէմ ոչինչ ունի։ Ընդհակառակը, փոթորիկով, արթնցեր է իր արդէն տարիներէ ի վեր առած-դրած այն զարհուրելի զգացումը որ ես զոհ եղած եմ։ Սրբեց կարմիր կոպերը, գլուխս մօտեցուց իրեն ու համբուրեց մազերս։ Քանի մը րոպէ վերջ, համակերպու-

թեան անհուն մեղմութեամբ մը.

— Կը տեսնա՞ս, զաւակս, Աստուած պատժեց զիս։

Կ'ակնարկէր այդ տեսարանին որ մեր մէջ իրաւի բացառիկ էր։

— Ես երդում էի ըրեր... քանի՛, քանի՛ անգամ... Ղուրպան Աստուա՛ծ, զաւակներուս կեանքը քուրտէն ու Թուրքէն ազատէ, թող տուր որ մեր ճակտին քրտինքովը չոր հաց մը ճարենք, խաղաղ սրտով ուտենք՝ ա՛լ բան չեմ ուզեր քեզմէ... Չոր հաց մը՝ Քեզմէ ալ բան չպիտի ուզեմ...

Այդ ցնցումը, աչքիս առջև ծերացուց զայն։ Զգացի իր մօտալուտ մահը։ Վիշտը իր մատտասեղը խօթեց սիրտս... Ալ ես երբեք առիթը չպիտի ունենայի ուրախութիւն տալու իրեն... Ո՞վ էր զոհը... Ա՛խ եթէ այս անհագին տարիքս չըլլար՝ ինչպէ՛ս պիտի լայի ես։

Մայրս կը յանգէր այն եզրակացութեան որ ինք տարօրինակ կին է, չի գիտեր ըսածն ու չըսածը։ Իսկ ներքնապէս՝ բոլորի՛ն, բոլորի՛ն պատասխանատուն ինքն է միայն։

...Ու մայրս չէր գիտնար թէ ինչ աստիճան իր անբաւարարութիւնները իմս ալ էին։ Չէր գիտնար թէ ինչքան անորոշ էին անոնք իր մօտ՝ նոյնքան անորոշ էին իմ մօտ... Ես այդ օրը բարկացեր էի. ահա այդքան։ Այդ օրը ես յոգնած ըլլալու էի՝ ահա այդքան... Նա չէր գիտնար երբեք որ...

Բայց աս՝ մեր բոլորովին առաջին այցելութիւններուն, դէպի այդ անչուք սրճարանը։ Այդ խնդիրը հետզհետէ իսկապէս դադրեցաւ չարչարելէ զինք... Ինք ուրիշ բան ունէր ընելիք։ Նա այնքան կը սիրէր Տրդատը։ Մենք այնքա՛ն կը սիրէինք և՛ մեծը և՛ փոքրը։ Փոքրը՛, փոքրը՛... Աշխարհքը իր գոյնը փոխեց։ Իմ երեք բարեկամներս ինչքա՛ն կը սիրէին մայրս։ Երևանի «ուսանողուհիին» խօ՛սքը չէր ըլլար։ (Երկար պատմութիւն)։

խղճմտութեամբ։ Երբեք, օրինակ «կանգնած են» չի հնչեր, այլ՝ «կանգնած յեն»։ Բոլոր «են»երը՝ «յեն»։ Առաջին անգամին մրձանակաբաշխութեան մը արարողութեանն էր՝ վիճակուած հայ իգական առաքինութիւնը վարձատրելու։ Խմբագիր, գրագէտ, գրագիր, գործիչ, բանաստեղծ, բժիշկ, Ն—եան էֆէնտի, էֆէնտիներ, բոլորակաձև շարուած բեմին վրայ։ Վարդապսակ հայուհին, ամէն մէկ ճառէ յետոյ, առաջ կուգայ և կը համբուրէ բոլորին ձեռքը, եպիսկոպոսէն ըսկսելով, երկու անգամով, շրթներուն ու ճակտին՝ չափ-չուփ, չափ-չուփ...

—...Պապա մարդու, ընտանիքի հօր ճառ էր, կը համաձայնէին ներկաներէն շատեր։

Իր ըսածները խառնակ էին։ Հանդիսականները երեք կարգի տպաւորութիւն ստացան որոնք կուգային, ա. հայ կնոջ առաքինութեան գովքէն, բ. աշխատանքի գովքէն, գ. հայրենասիրական զգացումէն։

...Պատի՛ւ, պատի՛ւ...հայ աղջկան նամուսն ըսէ դուն... ինքզինքը լեռնէն վար նետեր է... Ո՞վ կ'ընէ ասիկա պէ, հը՞, ո՞վ կ'ընէ... ան՝ պռավօ՛ կ'ըսէ ատ աղջկան. պռավօ՛ հայ աղջիկ...

Տիկին Մարտիրոս պէյ, առաջին կարգին վրայ, աղնըւական ժպիտը երեսին, հէօ՛, հէօ՛, հէօ՛, կը յարի մէկ աջ մէկ ձախ, Տիկին Աթոքթոսեանին ու Տիկին Բառլոյին, և արդէն համերաշխ ակնարկով, որպէս շատուեցուընէ ապացուցուած կէտի մը շուրջ.

— Ատ խնդրին վրայ՝ կատակ չըլլար հետը, հէօ՛, հէօ՛...

... Աշխատիլ կայ՝ աշխատիլ ալ կայ... Ան հայուն աշխատելուն՝ աշխատիլ կ'ըսէ... Թռչունը խորոված բերանդ իյնայ՝ դիւրին է ծամել... Խնդիրը հաւը ինկած տեղէն, մրձակցիդ ձեռքէն խլելն է... Խնդիրը պայքարիլն է...

... Հայտէ՛ նայինք, մաղթենք որ օր մըն ալ Երեւանի

մէջ, այնտեղ, ... մեր աղուորիկ-աղուորիկ աղջիկները... մեր երկիրը, Երեւանի մէջ, անտեղ... Օր մըն ալ հոն ուտենք, հո՛ն խմենք պէ՛-է...

(Ձայնը կը բարձրանայ, դէմքը կը կարմրի)։

... Մեր երկրին մէջ պէ՛, մեր երկրին մէջ գլուխնիս բարձին վրայ դնենք...

Պապա մարդու ճառ է... Ասանկներուն՝ մարդ իր ազգին գործերն ալ կը վստահի, իր ազգին դրամն ալ կը վստահի, իր կի՛նն ալ, վա՛յլլահի...

Հասարակութիւնը խանդավառուած էր։ Այդ ծերունի հայը որ հայրենասիրութենէն կափ-կարմիր կը կտրէր ու ձեռքերը կը դողայի՛ն։ Կարծես ոտքին մէկն ալ կը ցաւէր...

Պապա՛ մարդ է, պապա՛։ Մեզի ասանկ մարդ պէտք է իշեկ...

Ճառէն ետքը, իրաւ յոգնած, ընկողմաներ է թիկնոցին մէջ։ Աչքերը պղտորեր են ու սիաթիքը բռներ։ Ձեռքը կը տանի գիստին ու դէմքը ցաւէն կը կարկամի։ Սեղանին վրայէն կ'առնէ ու վար կը հրէ ցիւզ մը, մէկ ումպով։ Դէմքը կը թթուի ու աչքերը, երկվայրկեան մը, կը ծակծկուին ծերացած գայլի աչքերուն փայլովը։ Երկար չի տեւեր։ Ձեռքը մեքենականօրէն կը տանի գիստին նորէն... ինծի քեզի պէս կը տառապի։

Աստուա՛ծ, ինչո՞ւ կը շինես այս տեսակ գործիք ալ։

Երկու շաբաթ է, մօտաւորապէս, փեսին տունն է.

Սենեակ մը կայ ուր, առաւօտուն, առատութեամբ արեւ կ՚իյնայ։ Մարտիրոս պէյին սիրաթիֆին լաւ կուգայ։ Յետոյ ալ որ մարմինը լաւ մը շփուած է՝ այդ օրը բաւական հանգիստ կ՚անցնէ... Հիմա, կը թուի անընդհատ խորհիլ։ Նոր պահանջներ չկան, սակայն, որ կը ծնին իր մէջ. ոչ ալ, ինչպէս յաճախ ծերուներուն կը պատահի, նոր փոքր պատուհան մը կը բացուի իր հոգիին մէջ՝ ալ ոչ շատ հեռու իր վախճանէն։ Այլ, պարզապէս կը կատարէ Մուտքի և Ելքի իր հաշիւը որ կատարեր է իր ամբողջ կեանքին։ Մէկ բան փոխուած է միայն՝ կ՚արձանագրէ բաներ Ելքին մէջ որ առաջ գոյութիւն չէին ունեցած։ Կնոջը բացարձակ անջատ կեցուածքը իր հանդէպ՝ կ՚արձանագրէ տետրակին մէջ։ Առաջ ալ միշտ այդպէս եղած էր, բայց իրողութիւնը բովանդակութենէ զուրկ էր իրեն համար առաջ։ Իր Մուտքը չէր պակսեցներ։ Իր զգացական բթութիւնը կը մնայ նոյնը՝ բայց հիմա կը տեսնայ բաներ որ գոյութիւն չունէին իրեն համար։ Իր և իր կնոջը մէջ կը շարունակուի այն՝ որ միշտ եղած է։ Կինը կ՚աշխատի քանի մը ֆրանք աւելի փրցնել, ինք՝ քանի մը ֆրանք աւելի պակասով դուրս տալ։ Երէկ առաւօտ երկու հարիւրի յաւելուածական հաշիւ մը հաներ էր։ Լեղի ու բորբոսնած խօսքերու փոխանակում՝ զատուած բերաններէ։ Այդ՝ չզգացուց իրեն իր սրտին միայնութիւնը։ Մարմինը ցաւեցաւ։ Ծեր է։ Արձանագրեց Ելքի սիւնակին մէջ։ Գիտէ որ չի սիրեր զինք իր աղջիկը որուն տունը հիւրասիրուած է։ Քանի՞ օր եղաւ։ Հետզհետէ ակնարկութիւնները շեշտակի կ՚իջնան։ Կ՚ուզեն գիտնալ՝ դրա՞մ պիտի տայ, թէ նուէր պիտի առնէ։ Եթէ նուէր է՝ ի՞նչ և ի՞նչ գնով։ Եա՞ որ տասը ֆրանքնոց խաղալիք մը առնէ բերէ պզտիկին, և այդքանով ալ վերջանայ։ Իր կողմէն, մինչեւ հիմա, բան մը չէ ճշդուած... Առաւօտուն, աղջիկը աթոռը քաշած ատեն՝ ոտքը զարկաւ իր հիւանդ զիստին։ Դժոխային

ցաւ։ Ետեւ դարձաւ, կարճ «հա՞» մը ըրաւ հարցական, ու շարունակեց ճամբան։ Ասիկա թող առաջ ըլլա՛ր, առաջ ըլլա՛ր... Սիրտը բանի մը պէտք չունի։ Արձանագրեց Ելքի սիւնակին մէջ։ Թոռը չի սիրեր։ Պզտիկներն ալ ի՞նչ սիրուելիք բան են։ Գիտէ սակայն որ հաղորդակից է իրեն դէմ ըսուածներուն։ Գիտէ որ, շատ անգամ, գլխով, հրամանով կ՚արգիլեն որ քովը երթայ։ Ինք ալ արդէն չուզեր։ Ծեր է։ Այդ մթնոլորտը վերնամաշկը կը ցաւցնէ. ֆռնֆռուէն կը պակսեցնէ։ Թըփած մարմին։ Միայն աչքերը մնացեր են պրպըտո՛ղ, գիշատի՛չ։ Մինչև հիմա ալ, եթէ ակնարկին սրութիւնը հաստատութեան մը մէջ պտտցնէ՝ աշխատողները կը ճանչնան իրենց տէրը և կը սղմուին կարգապահութեան մէջ։ Ակնարկին տեւական, հաստատ մնացեր է նոր՝ ինչպէս այն օրերուն ուր իր ներկայութիւնը, հրապարակին վրայ սարսափ կը ձգէր։ Այն ժամանակ, ամէն առաւօտ, պատերազմի մեկնող կռապաշտ Ասորիի մը պէս էր։ Կնիկով ու աղջիկո՞վ կը զբաղէր։ Իր կռուազան կամքին վայրի ձին, կին ու մին, որդերու պէս սմբակներուն տակ կ՚առնէր։ Առաւօտուն հագուած ատենը, մարդ հk՞ss ունէր իրեն խօսք ուղղելու։ Անգամ մը դուրս նետուելու անհամբերութենէն կը գալարուէր։ Այդ անհամբերութեան հրէշային հեշտանքը՛...։ Կօշկակար Վիչէնին չափի վրայ շինած մեծ պռղազով կօշիկը ոտքին քաշած ատենը, խեվի կապերը ամրապնդած ատենը — վա՛յ կօշկակար Վիչէնին եթէ կապերը խեվի չ՚ըլլային — ակռաները կը կճռային ու բազուկները կոկորդ կը փնտռէին խեղդելու...

Հիմա՝ ծեր է։ Ձեռքը կը տանի զիստին ու դէմքը աւելի կը կնճռոտի։ Երեսին միսերը աւելի կը կախուին, ըսպառած ամործիքներու մօրթին պէս։ Աչքերը միայն կը պահեն կատղելու և՛ կարողութիւնը, և՛ հզօրութիւնը, ու կ՚ըսեն. «Չպիտի տամ, չպիտի տամ իշsk, չպիտի՛ տամ.

սատկեցէ՛ք...»։ Իր մահը գոյութիւն չունի ո՛չ հաւատալով, ո՛չ տրամաբանութեամբ։

Գիտէ որ քիչ յետոյ աղջիկը պիտի գայ, թոռը ներս բերել տայ, բարի գիշեր մաղթելու։ Անկէ յետոյ պիտի մնայ նորէն առանձին։ Կ'անցնէ Ելքի սենեակին մէջ։ Այդ «պօն նիւի»յի սովորութի՛ւնը... ֆրանսացի ֆռնթէսէն են առեր... Աստուած ֆռնթէս չընէ։ Հայ գաղթականները որ չըլլային Կնոջը հին փիեսներէն մէկը, անգամ մըն ալ անոր կրնար տալ։ Ինչ որ է... Երկու կողմէն ալ գոհ են։ Մէկը՝ հայկական ֆուչոննին էր իր կօվռերուն մանուկից ընել կուտայ։ Միւսները՝ ֆռնթէսի մը տունը թէյ կ'առնեն և ֆրանսական հին ազնուականութեան կը ծանօթանան... Գիտէ որ «պօն նիւի»ն իրեն համար չէ։ Ի՛նչ հեռուներէն կուգայ ան։ Ամէն անգամին, աղջիկը, Բոնթէս տը Կիշէնին պէս, անոր չեչտա-վը, պիտի պտտայ թոռանը եւեէն. «Մի՛ մոռնար փռիկռդ ընելու, մանչո՛ւկս»։

Իրաւ ալ, քանի մը րոպէ յետոյ, Տիկին Հայկանուշ դուռը կը բանայ և պզտիկ թոռը ներս կ'իյնայ։ Կապոյտ, թաւիշէ կարճ տափատ մը ունի և ճերմակ պլուզ մը։ Բարակ վզին մէջտեղը փոս մը կայ, ու վրան՝ սեւ սեւ մազերով գըլուխ մը։ Կուվէռնանթը՝ ճերմակ գոգնոցով, ու դէմքին՝ ջըրատած գորովանքով, կը սպասէ։

— Մատին պօն նիւի ըսելու եկաւ։

— Պօն նիւի, կռան փէ՛ռ... Ես պիտի երթամ տոտօ ընեմ. քունս կու գայ։

Հաստ շրթունքներովը, երկու անգամ, կը համբուրէ։ Բառ չի արտասաներ։ Դէմքին կնճիռները չեն արձակուիր։ Բայց ահա, Մատին ոտքը կը սահի և երկու ձեռքով կը կռթնի մեծ հօրը գլխուն։ Ցաւի կարճ ճիչ մը կ'ելլէ որուն անմիջապէս կը յաջորդէ խռպոտ, երկար հռնդիւն։ Մատի կը վազէ դուրս որուն կը հետեւի կուվէռնանթը։ Տիկին Հայկա-

նուշ, քիչ մը փութկոտ, կարեւոր բան մը չմոռնալու համար, կը յառաջանայ դէպի դուռը։ Իր քալուածքը արժանավայելչութիւն մը ունի որ արդէն կը յիշեցնէ իր ֆիպար մայրիկին՝ երանգաւորուած քիչ մը կապոյտով որ Կիշէններու սալօններէն ժողուուած է։

— Չմոռնաս փռիկռդ ընելու, հա՞, մանչո՛ւկս։

Կռապաշտ սարսափ անձկութիւն մը բանեց զինք՝ ծերուկը։ Բաշերը թօթուեց այն օրերուն պէս ուր երկար պողպատով կօշիկը կը քաշէր ոտքին ու ակռաները կը կճրտէր։ Բռունցքները սղմեց ու մոլեգնօրէն ոտքի ելաւ... Սիաթիֆը իջեցուց հարուածը մէջքին ու ձգեց զինք թիկնաթոռին։

Փոքրի՛կ, փոքրի՛կ, մեծ հայրիկիդ համար աղօթէ։

Վերջի հոգեթափութեան ցնցումներէն ալ յաջողեցայ դուրս գալ։ Իմ իրիկնային անձկութիւններուս տեղ, շատ յաճախ, հոգեպարար անդորրի ինչ աւազաններու մէջ կը լողայ սիրտս... Միայն թէ, որոշած եմ, անպայման, քանի մը իրեն տարեկից մանուկներ գտնալ որոնց հետ խաղայ՝ փոխանակ ինծի հետ գզուելու ժամերով։ Պէտք է որ սանձահարեմ եսասիրութիւնս։ Անպիտանը ի՛նք ալ՝ ինձմէ զատ ոչ ոքէ հաճոյք կ'առնէ։ Երէկ երեկոյ ի՞նչ ըսէ լաւ է.

— Բաբա՛, սա մատիտս չիկա—ա՞յ՝ երեք անգամ աւելի երկար պիտի ուէ։

Մատիտ մը մինչև թարթիչներուս կը դպցնէ՝ որպէսզի լաւ տեսնամ։

— Ինչո՞ւ։

— Տե՛ս ինչպէս քիթը բարակ տաշեր եմ, կը պոռայ՝

զարմացած որ չեմ ըմբռներ։

— Ինչպէս թէ...

— Բիթը զմելիով բարա՛կ, բարա՛կ տաշեցի։ Հիմա բարակ պիտի գրէ՝ ու չ պիտի հատնի, կ'աւելցնէ արագ ա-րագ, բարկացած որ դեռ չեմ հասկնար։

Անցեալ կիրակի, շատ տարօրինակ էր։ Սա այժմ գիւ-րազգածութեան մեծ ապացոյցներ կուտայ։ Միասին գացինք այն պարտէզը որ կ'երկարի Բոնքոսի և Շան զ'Էլիզէի միջև։

— Գնա՛, ըսի, անմիջապէս որ խշուկ մը պարապ ըլլայ՝ նստիր վրան։ Նայիմ ինչպէ՞ս պիտի կենաս։

Ցանկարծ, լացակոծ ու թաշկինակովը անընդհատ երես-ը սրբելով, վերադարձաւ.

— Ես բան մը չըրի՝ էշը երեսս թքաւ...

— Ինչպէ՞ս թէ երեսդ թքաւ։

— Կամաց մը ճակատը կը չոյէի, բաբա՛, մէկէն երեսս թքաւ... ես բան մը չէի ըներ իրեն...

— Բան մը չըրի՞ր իրե—են... Ան հասկցեր է որ այս առաւօտ, անպայման, կա՛մ մամայիդ բարձը չես շտկեր, կա՛մ նեղացուցեր ես։

Ձեռքէս քաշելով տարաւ կեդրոնավայրը։ Հեռուէն, սըր-դողած դէմքով, մատը երկարած, ցոյց տուաւ անարգանքին քառոտանի հեղինակը։

— Նա՛, ան կարմիր հուլունքովը...

Ի՞նչ ըրի՝ չընդունեց անոր վրայ նստիլ։ Հարկ եղաւ քիչ մը սպասել որ ուրիշ մը վերադառնայ։

Երբեմն, դաւաճան կասկած մը, հաստ ասեղի պէս կը մտնայ սիրտս... Ես միշտ համոզուած էի որ եթէ այսպէս, եթէ այնպէս ըլլար, եթէ այն՝ ինչ բանը վերջանար, ան միւսը սկսէր՝ պիտի վերադառնէի իմ առաջին երիտասար-դութիւնս։ Ես վստահ էի ատոր, և հոգս չէր որ օրերը դէպ-քերով լեցուն՝ կ'անցնէի՜ն, կ'անցնէի՜ն... Թո՛յլ կուտայի որ անցնին։ Ես կը կարծէի որ երկար աշխատանք մըն է որ սկսեր եմ և պէտք է որ անգամ մը վերջացնեմ։ Մինչ այդ՝ այդ աշխատանքին զատ, օրերը ինչով որ կը լեցուէին, ինչ-պէս որ կ'անցնէին՝ փոյթս չէր։ Այդ բոլորին համար, ես կը մնայի գրեթէ անտարբեր հանդիսական։ Փապուղիէ մը կ'անցնէի։ Անգամ մը որ բաց արևուն ելլայի՝ պիտի վերա-գտնէի առաջին երիտասարդութիւնս... Այն ժամանակ՝ ինծի՛ կեանքը, ինծի՛ սէրը, ինծի բոլո՛ր մեծ ու պզտիկ հա-ճոյքները կեանքին։ Պզտիկնե՛րն ալ...

Փապուղին բաւականին երկար կը տևէր...

Բարակ կնճիռներ աչքերուս կողքին ելան, կարճատե-ւ լաւ օրերու՝ անցան, նորէն ելան, նորէն անցան... Հիմա հաստատուած են վերջնականապէս։ Ճաղատ մը բացուեր է արդէն գլխուս գագաթը, ու ճերմակ մազերը առատցեր՝ ա-կանջներուս շուրջ... Ու ես յուսացի, սպասեցի... Դաւա-ճան կասկած մը, հաստ ասեղի պէս, մտաւ սիրտս... Առա-ջին երիտասարդութեանս վրայ՝ ա՛լ չէի մտածեր։

Վստահ էի, պիտի վերագտնէի երիտասարդութիւնս...

Այսօր, սեպտեմբերի առաջին ցուրտ օրը, մտայ սենեակս որ պատուհանին տակ, արեւի խուրձի մը մէջ, թիթեռնիկներ՝ հինգ, վեց, եօթը, ինկեր են մեռած, կռնակի վրայ, կողքի, բարակ ոտքերը ոմանք ծալլած, ոմանք պրկած, թեւ մը տարածած, թեւ մը ամփոփած։ Իրանները դեռ լեցուն են ու կակուղ։ Գոյները իրենց օղակներուն վրայ՝ թա՛րմ երէկուայ պէս՝ երբ կը թռչէին։ Երկուքը՝ կեցած պատրաստ, սաւառնակներու պէս միջոցը կը դիտեն։ Դպայ կօշիկիս քթովը՝ շրջեցան դիտապաստ...

Դաւաճան կասկած մը, հաստ ասեղի պէս, սուր ու լուսաւոր՝ մտաւ սիրտս...

Гос. "Публичная б-ка ССРА"

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0331537

29020

Ստանալու համար դիմել՝

H. ZARTARIAN,
126, Avenue Simon-Bolivar
PARIS (19e)

ԳԻՆ 15 ՖՐ.

ՏՊ. «ԱՐԱՔՍ» ԹՕՓԱԼԵԱՆ ԵՂԲ. - ՓԱՐԻԶ
IMP. ARAX - PARIS